

LINGDOK 4.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette Sinkovics Balázs

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
2005.

Sorozatszerkesztő Kenesei István

ISSN 1587-3226

TARTALOMJEGYZÉK

Barta Andrea: Nyelvi és nem nyelvi hibák a pannoniai latin feliratokon (Intercisa)	7
Eszes Boldizsár: Világidők és lehetőségek: új fejlemé- nyek a modális eseményszemantikában.....	23
Farkas Judit: Új módszer az egyeztetési jelenségek kezelésére	47
Fejős Edina: A mediális ige kategóriája a régebbi magyar nyelvtanokban	69
Fischer Mónika: A palatalizáció elemgeometriai ábrázolása.....	89
Györffy Beáta: A Szuzdali évkönyv alanyainak grammatikai sajátosságairól	111
Rákosi György: Diadikus reciprok predikátumok a magyarban	127
Starčević Attila: Palatalizáció a horvátban és a szerbben: létezik egyáltalán?	151
Tóth Enikő: Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról	175
Tóth Marianna: A magánhangzós és mássalhangzós tömbökről	195

A SZERZŐK ADATAI

BARTA ANDREA

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Ókortudományi Doktori Program
barta_andrea@freemail.hu

ESZES BOLDIZSÁR

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Doktori Program
eszes.b@chello.hu

FARKAS JUDIT

PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Alkalmazott Nyelvészeti Program
juttasusi@vnet.hu

FEJŐS EDINA

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Magyar Nyelvészet Doktori Program
edina.fejos@freemail.hu

FISCHER MÓNIKA

SzTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Doktori Program
fischermonika11@hotmail.com

GYÖRFFY BEÁTA

DE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Orosz Nyelvészeti Program
gingerb@freemail.hu

RÁKOSI GYÖRGY

DE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Angol Nyelvészeti Doktori Program
rakosigy@delfin.unideb.hu

STARČEVIĆ ATTILA

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Angol Nyelvészeti Doktori Program
mazanydella@hotmail.com

TÓTH ENIKŐ

DE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Angol Nyelvészeti Doktori Program
teniko@pmail.arts.klte.hu

TÓTH MARIANNA

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Doktori Program
masa@nytud.hu

ELŐSZÓ

A *LingDok*, azaz a *Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai* c. sorozat 4. kötetével újabb tanulmányokat közlünk, melyek eredetileg a szegedi országos doktorandusz-konferencián hangzottak el. A szeptemberi meghirdetést követően PhD diákok előadáskivonatait várjuk, amelyeket elbíráltatunk, majd az előre lekötött időponttól korlátozva általában a jelentkezők kétharmadát felkérjük előadásra.

1997 óta tartjuk ezeket a konferenciákat Szegeden, kezdetben az Elméleti nyelvészet doktori program szervezésében, majd a doktori iskolák létrehozása, azaz 2000 óta a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának meghívására, amely nemcsak a doktoranduszokra, hanem az őket oktató tanárookra is mindig kiterjed. A rendszerint 30–40 jelentkezőből általában 25–30 PhD diákot hívunk meg. A 2003. november 7–8-án lezajlott 7. Országos Nyelvészeti Doktorandusz Konferencián a 45 jelentkezőből 32 doktorandusz szerepelt. A korábbi gyakorlattal szemben, amikor is a konferencián elhangzott előadások alapján a megjelent oktatók tanácsára választotta ki a kötet alulírott „tanár-szerkesztője” a felkért dolgozatírókat, ez alkalommal minden résztvevőnek lehetősége volt benyújtani tanulmányát. Ez persze jelentősen megnövelte nemcsak a szerkesztésre és a lektorokra háruló terheket, hanem a kötet elkészítésének idejét is. Végül is 17 dolgozat érkezett be, amelyet a szerkesztőn kívül általában egy, de több esetben két lektor olvasott el és kommentált. A 17-ből hetet tanácsoltak el a lektorok és a szerkesztő, így a kötet végül is tíz tanulmányt tartalmaz – a szokásos tematikai változatosságban a latin feliratoktól a leíró és generatív mondattanon át a fonológiáig és a formális szemantikáig, ezzel a sorrendel persze nem valamilyen hierarchiát jelezve.

Köszönjük a konferencia szervezéséhez és a kötet kiadásához nyújtott anyagi, illetve „természetbeni” támogatást a Szegedi Tudományegyetemnek és személy szerint Prof. Dr. Szabó Gábor rektor úrnak, valamint az MTA Szegedi Akadémiai Bizottságának és elnökének Prof. Dr. Telegdi Gyulának. Ez tette lehetővé, hogy a az Oktatási Minisztérium támogatásának „eltűnése” után a konferenciát egyáltalán meg tudjuk szervezni, és hogy az a 2003. évi Magyar Tudomány Napjához kapcsolódjon.

A konferencia előkészítésében a tartalmi szűrést szegedi és más egyetemeken működő oktatók végzik mindig olyan megoszlásban, hogy a szegedieket más intézmények oktatói értékelik. A gyakorlati szervezést azonban

mindig a szegedi doktori iskolában tanuló hallgatók, akik közül ez alkalommal Füköhl Borbála és Sinkovics Balázs tette a legtöbbet. A kötetbe kerülő írások szerkesztésére is rendszerint a konferencia szervezésében tevékenykedő hallgatót kérünk fel, tehát ezért is Sinkovics Balázst illeti elismerés.

Végül hálával és köszönettel tartozunk a lektorálást névtelenül és mindenféle ellenszolgáltatás nélkül vállaló kiváló szakembereknek, akik ez alkalommal huszonketten voltak, és akiknek a jószándékú, de alapos kritikája hozzájárult az itt közölt tanulmányok színvonalának emeléséhez, illetve rámutatott a folyamatban lévő kutatások problémáira, ami remélhetőleg a készülő doktori értekezésekben is megmutatkozik majd.

2005. február

Kenesei István
a SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
vezetője

NYELVI ÉS NEM NYELVI HIBÁK A PANNONIAI LATIN FELIRATOKON (INTERCISA) BARTA ANDREA

1. Bevezetés

Jól ismert tény, hogy az akkulturáció folyamatai nem azonos ritmusban, nem azonos mértékben zajlanak le egy adott terület etnikai és szociális csoportjai között. Különböző tudományágak együttműködésére van szükség ahhoz, hogy időben, térben körülhatárolt viszonyokról teljes képet kaphassunk¹ (vö. Beltrán 1993: 236). A régészeti, irodalmi megállapításokat nyelvészeti kutatások eredményei árnyalják, melyek pontosítani tudják a jelenség hatását és a különböző fázisokban elért intenzitását. Pannonia esetében biztos ismereteink vannak a nyelvi romanizáció fő folyamatairól², de a teljes rendelkezésünkre álló forrásanyag aprólékos filológiai feldolgozása és rendszerezése még várat magára. Intercisa feliratainak nyelvészeti elemzésével azt szeretném szemléltetni, hogy egy adott idő- és térbeli keretek között fennálló kis település írott emlékei alapján milyen ismereteket lehet szerezni, milyen lehetőségek merülnek fel arra nézve, hogy az eredményeket egy szélesebb környezetbe helyezzük.

2. A nyelvi romanizáció

Pannonia meghódításával együtt nem csak a római tárgyi kultúra érte el a provinciát, hanem a nyelv is, de minden valószínűség szerint nem olyan fokon, ahogy ezt Velleius Paterculus tudatta az olvasójával (Mócsy 1987–1988). Mivel a helyi latinságra vonatkozó korabeli irodalom elég szűkszavú, a feliratok nyújtják a legtöbb adatot, amelyek számos hátrányuk mellett több előnnyel is rendelkeznek más írott forrásokkal szemben. A feliratok nyelvezetét³ tekintve nem mutatható ki jelentős eltérés a birodalom egyéb területei-

¹ Ennek egyik legjobb példáját nyújtja az aragóniai La Caridad de Caminreal-i ásatás, ahol a feltárt ház és a felszerelése egyértelmű római vonásokat mutat, de a feliratokból kiderül, hogy ott egy Licinius nevű *ibér* férfi családja lakott, melynek tagjai a saját bennszülött nyelvükön fejezték ki magukat.

² Mócsy András és főleg Herman József munkássága alapján.

³ A rómaiak (valamint a tőlük ezt a szokást, ilyen formában átvevő helyiek és keletiek) számára a feliratok egy önálló műfajt jelentettek, önálló nyelvezettel, behatárolt kifejezéstartalommal, sablonos fogalmazásmóddal.

vel szemben. Herman József kutatásai (Herman 1982) rávilágítottak arra, hogy bár már a IV. század előtt jelentkezett a latinban az ún. második dialektalizáció⁴, ezek a területi eltérések nem különböző úton haladó nyelv-változásokat tükröznek, hanem ugyanazoknak a nyelvi fejlődéseknek területenként később vagy hamarabb, erősebben vagy gyengébben megnyilvánuló formái. Ezeket a változásokat nem lehet azonban sem a köztársaság kori *rusticitasszal*, sem az újlatin nyelvek felé vezető változásokkal egy jelenségnek venni.

Északkelet-Pannonia az I. század közepén kezd romanizálódni (l. Adamik 2003), mely Hadrianus császársága alatt szilárdul meg, és legteljesebb virágzását a Severusok alatt éri el. A vidék népességét, melyhez a folyamat elindítása-elindulása köthető, a korai időkben a helyi kelta őslakosság, az itálikus betelepülők és a birodalom több feléből idevezényelt katonaság adta. A II. század közepén azonban a markomann háborúk szinte teljesen elpusztították a provinciát, s ezzel a lakosság arányát is megváltoztatták. Marcus Aurelius uralkodása után jelentős keleti népességgel kell számolni, akik katonaként, kereskedőként és azok családtagjaiként érkeztek ide. A névanyag vizsgálata során (Mócsy 1959; Barkóczi 1964: 328–355) továbbá az is láthatóvá vált, hogy az őslakosok eltűntek a feliratokról, melynek az oka vagy a limes mögé való húzódásukban vagy az asszimilálódásukban keresendő. Pannonia késő római lakosságának összetétele a feliratállítás szokásának megszűnése folytán nehezen állapítható meg.

Intercisa tábora ideális feltételeket teremt egy átlagos Duna-menti település írásos emlékeinek elemzéséhez. A helyi kelta előzmény nélküli települést az I. században a katonaság alapította, mely civilizációs erejével odavonzotta az Itáliából indult telepeseket és a környékbeli őslakosokat. Az itt állomásozó csapatot Szíriából sorozták be, az utánpótlást is onnan, illetve a feliratok alapján Thrákiából kapta (vö. Barkóczi 1954). A lakosság heterogén összetételét⁵ még fokozta az a tény is, hogy a különböző etnikumok egymástól elkülönülve éltek a településen – de a kommunikáció nyelve mindenképp a latin lehetett közöttük, legalább is az írásos emlékek erre utalnak. Hogy ez a latin nem különbözött nagy mértékben a birodalom szerte beszélttől, azt pedig a feliratok szövegében jelentkező hibák támasztják alá.

⁴ Az első dialektalizáció még a köztársaság korban, Itáliában ment végbe – Livius *patavinitasa* is ide sorolható.

⁵ Az előbb említetteken kívül több felirat utal zsidók jelenlétére is.

3. A hibák mint a romanizáció fokmérői

A kutatás mai állása alapján a feliratokon ejtett hibák már kitűnően alkalmazhatók a nyelvi romanizáltság fokának mérésére. A XX. század közepén J. Mallon írástörténettel foglalkozó úttörő művében (Mallon 1952) rekonstruálta a feliratállítás folyamatát – ezzel egy olyan módszert alapozott meg, melynek segítségével könnyebben megkülönböztethetők a hibafajták, valamint megállapítható, hogy a feliratállítás folyamatának mely résztvevője követte el azokat⁶. A feliratokon hibának nevezhető minden eltérés a hagyományos nyelvhelyességi, helyesírási normáktól⁷. Ez alapján három nagy hibatípust lehet megkülönböztetni: 1. a *technikai hibák* alacsony fokú iskolázottságot, hiányos írástudást, valamint figyelmetlenséget tükröznek, 2. „*nyelvi hibák*” a szabályos vulgáris latin nyelvi változásokat mutató alakokban találhatók, 3. valódi nyelvi hibák, *barbarizmusok* a latin nyelvet alig vagy nem ismerők körében fordulnak elő (vö. Herman 1968: 365–366). Mallon elmélete alapján azonban csak az általa vázolt ideális körülmények között különíthetők el egyértelműen a hibafajták, más esetet képviselnek az adott terület virágkorán kívül, a fogalmazó által saját kezűleg, sokkal szűkösebb lehetőségek között készített egyszerű feliratok. Dolgozatomban a 2. és 1. csoporttal foglalkozom.

3.1. „Nyelvi hibák”

Az intercisai feliratos anyag a kézikönyvekből jól ismert hibákat mutatja, viszont fajtái nem mozognak széles skálán. Ennek az oka visszavezethető egyrészt a feliratok korára (a II-III. század még korai időpont a vulgáris latin fejlődésében és annak írásban való tükröződésében), illetve a feldolgozott anyag szűkös voltára. Mindezek ellenére meglepően sok „nyelvi hiba” található e feliratokon: a 137 hiba a RIU 5. kötetében közölt 247 felirat felén, 109 darabon fordul elő. Ennél valamivel kevesebb a technikai hibák száma, viszont azok kimerítik a lehetőségeket.

⁶ Mallon három szakaszra osztotta a felirat elkészítését: először megfogalmazták a szöveget, ezt kurzívban, ill. a kurzívhoz közel álló kapitális írásban feljegyezték; majd pusztá kapitálisban előrajzolták a köre; végül pedig kivésték. Mócsy András (1970) ehhez a munkafolyamathoz négy személyt rendelt hozzá: a megrendelőt, a fogalmazót, az ordinatort vagy előrajzoló, valamint a vésnököt. Gyakran azonban, főleg kisebb közösségek esetében, ez a szám alacsonyabb lehetett.

⁷ A római helyesírás fogalma más elbírálás alá esik, mint napjainké, ugyanis nem létezett hivatalos fórum az írott szövegek lektorálására, így semmiféle szervezet nem felügyelte a feliratállítást sem (vö. SOLIN 1995, 106).

A legtöbb hibás felirat a hangváltozások folytán kialakuló bizonytalanságokról árulkodik⁸ (a „nyelvi hibák” 75 %-a hangtani). Ezenkívül előfordulnak alaktani tévesztések, illetve mondatszerkesztési pontatlanságok is – sajnos a műfaji kötöttségek miatt nagyon kis hányadban.

3.1.1. Hangtan

3.1.1.1. A magánhangzórendszer

A klasszikus latin magánhangzó-rendszere a rövid és a hosszú magánhangzók ellentétére épült. Ez azonban a későbbiek folyamán megváltozott, és a hangzók közötti különbséget már a nyíltság-zártság jelentette. A rövid hangsúlyos magánhangzók nyíltabbakká, a hosszú hangsúlyosak pedig zártabbakká váltak. Így alakult ki, hogy bizonyos hangok ejtése egyre közeledett egymáshoz, míg végül az egybeesésük írásban komoly nehézségeket okozott.

3.1.1.1.1. **AE ~ E** Az ae kettőshangzó viszonylag korán, már az I. század folyamán monoftongizálódott hangsúlytalan helyzetben, és először hosszú, majd rövid nyílt /ε/ lett belőle. Hangsúlyos szótagban ez egy évszázaddal később ment végbe. (Ezt az időbeli csúszást látványosan tükrözik az intercisai példák is.) A feliratokon az egybeesés miatt gyakran csak E-vel jelölik ezt a hangot, illetve keverik össze az AE és az E használatát, olykor hiperkorrekt alakot létrehozva.

• **AE → E hangsúlytalan helyzetben**

AIVISE	<i>Aivisae</i>	1248, 1, 3	IVDEOR	<i>Iudaeor(um)</i>	1051, 4-6
ALE	<i>alae</i>	1220, 3	KARISSIME	<i>carissimae</i>	1191, 8
[A]MME	<i>Ammae</i>	1197, 4	LI/BERE	<i>Liberiae</i>	1088, 2-3
COMATIMARE	<i>Comatimarae</i>	1246, 4	MATTVNE	<i>Mattunae</i>	1150, 1
DISALE	<i>Disalae</i>	1220, 2	NOVE	<i>novae</i>	1249, 5
DVLCISSIME	<i>dulcissimae</i>	1236, 2	PRIME	<i>primae</i>	1249, 5

⁸ Bizonytalanságoknak kell nevezni ezeket, hiszen még nem állandósultak, nem mindig ugyanabban a formában térnek vissza. Gyakran fordul elő időben egymáshoz közel álló feliratokon, sőt néhányszor egy feliraton belül a helyes, normatív változat és az ettől eltérő is 1. *filiae* 1190, 5 (II/III. sz. fordulója) és *fili(a)e* 1235, 6 (II. sz. eleje)

2. 1236, 1 *Iuliae Silvinae* és a 2. sorban *dulcissim(a)e*

3. A harmadik eset, mely Intercisában egyszer fordul elő: egy szón belül a két változat: 1150,1 (*A*)*eliae*.

(Az idézett szavak után álló számok: a négyjegyűek a Römischen Inschriften Ungarns 5. című feliratgyűjtemény felirataira utalnak, a vesszővel elválasztott egy vagy kétjegyűek pedig arra, hogy adott hiba a felirat hányadik sorában szerepel.

FILIE	<i>filiae</i>	1235, 6	[PVL]CRHE	<i>Pulchrae</i>	1190, 4
FLORE	<i>Florae</i>	1197, 6	RARISSIME	<i>rarissimae</i>	1215, 5
FORTVNE	<i>Fortunae</i>	1062, 1, 6	SEVERIANE	<i>Severianae</i>	1249, 6
FRONTONIANE	<i>Frontonianae</i>	1220, 3	SVE	<i>suae</i>	1161, 8
HERACLITANE	<i>Heraclitanae</i>	1063,3,1069,	FHEODORE	<i>Theodora</i>	1191, 5
VERECVMBERE	<i>Verecumberae</i>	1150, 3			

- **AE → E hangsúlyos helyzetben:**

ABIGENEO	<i>Abigenaeo</i>	1184, 9	ELIAE	<i>Aeliae</i>	1150, 1
			QVE	<i>quae</i>	1167, 5
					1178, 6

- **E → AE hangsúlytalan helyzetben:**

AELAGABALO	<i>Elagabalo</i>	1104, 2	AEDES	<i>Edesitano</i>	1201, 4
		1107, 1			

3.1.1.1.2. **E ~ I** A klasszikus latin hosszú ē-je és rövid ĭ-je a császárkorban egy fonémává vált, zárt /e/-vé egyesült. A hangváltozás először a hangsúlytalan szótagokban ment végbe természetesen, a betűtévesztés ebben az esetben magasabb mértéket ér el, mint a hangsúlyos szótagokban. Későbbiekben az E ~ I konfúziója olyankor is megfigyelhetővé válik, ahol ez nem lenne elvárható. Ennek a tévesztésnek a mértéke jóval alacsonyabb az előzőnél, de ez a kevés példa nagyfokú bizonytalanságról tanúskodik a kivitelen alapján a kevésbé műveltek között.

- **Hangsúlytalan ĭ → E:**

CIVES	<i>civis</i>	1165, 3,	FELEX	<i>felix</i>	1117, 1
		1166,2			
DEIVISES	<i>Deivisis</i>	1235, 5	PRINCIPES	<i>principis</i>	1059,4

- **Hangsúlytalan ē → I**

LIGIN *legi(o)n(is)* 1168, 7

• **Hangsúlyos $\tilde{e} \rightarrow I$**

SIR *ser(vus)* 1111, 1

• **Hangsúlytalan $\tilde{e} \rightarrow I$**

LIG *leg(ati)* 1184, 7

Néhány szó esetében nem valószínű, hogy a betűtévesztés a vulgáris fejlődés eredménye lenne. A *quae* névmás QVI-nek írott alakja (1228, 7) elsősorban inkább morfológiai jelenség (l. ott), melynek azonban egyik előfeltétele volt a hangváltozás. A városneveknél (NICIA, APAMIA, 1166, 2 és 1158, 4)) az I-t akkor vették fel a hangtörvényeknek ellentmondóan, ha ezeknek Nicaea és Apamea alakját ismerték latinul. Ha azonban ez az alak a görög Apameiából és Nikaiából alakult át, akkor itt egyszerűen görög hangfejlődésről, illetve a görög $\epsilon\iota$, $\alpha\iota$ latin átírásáról van szó.

3.1.1.1.3. **V ~ O** Az E ~ I mellett az V ~ O tévesztések is csoportosan fordulnak elő a császárkori feliratokon (Herman 1968), Intercisában azonban a *vivus* (VIVOS 1160, 2; 1196, 7; 1235, 6) szót leszámítva máshol nem tűnik fel. Sőt itt sem kell feltétlenül két magánhangzó minőségi változására gondolnunk, hiszen ez csak két egymás melletti V archaikus helyesírása. Az hogy ez a hangváltozás nem található meg a II-III. századra datálható intercisai anyagon, magyarázható azzal is, hogy ez indult legkésőbb változásnak a nyugati, itáliai latinban, a keleti minőségi rendszerben pedig egyáltalán nem is történt meg ebben a formában (Tamás 1978: 41-44; Väänänen 1981: 30).

3.1.1.1.4. **VV ~ V** A VV ~ V egyszerűsödött formája két szóban jelentkezik: a *vivus*, *viva* alakjaiban és a *Danuvius* kelta férfinévben (VIVS, VIAE 1178, 4-5, 1186, 3, valamint DANVIVS 1221, 1, 1262, 1-1). Az előbbi a birodalom számos feliratán gyakran visszatérő jelenség: a /v/ hang mély magánhangzó előtti kiesése (Tamás 1978: 55). Az utóbbinál viszont egy magas magánhangzó előtt tűnik el – bár máshonnan is van adat ilyen hibáról, nyelvészetileg nem magyarázható, tehát technikai hibáról van szó.

3.1.1.1.5. **Y ~ I** A két betű felcserélését ismét két magánhangzó ejtésbeli közeledése, egyezése hozta létre, a görög *υ*-t már csak rövid */i/*-nek ejtették. Az EVTICES (*Eutyches*, 1061, 1) írásképen egyértelműen látható, milyen hangváltozásokon mentek át a latinba került görög szavak, a másik két példa pedig szintén két keleti, görög szó helyesírásilag túlbiztosított formája (MYTRHAE *Mithrae* 1090, 3; BYTH *Bith(ynicae)* 1166, 2).

3.1.1.1.6. **I ~ V** Erre a birodalom területén elszórtan előforduló tévesztésre nehéz hangtani magyarázatot adni. Megállapítható, hogy a rövid *ü* és *í* antevokális *p*, *b*, *f*, *m* előtt felcserélődhet (legismertebb példái *maxumus~maximus*, *monumentum~monimentum*) (Leumann 1977: 87). Felmerült, hogy „csak a labiális szomszédságában található *i*-u középfang jelenik meg, mint *V*” (Luzsénszky 1933: 95; Adams 1975: 20), sőt az is, hogy a hiba vésnöki eredetű, mivel ritka, izolált esetekből nem következik a fonológiai változás ténye ((Gaeng 1968: 61) (STVP *stip(endiorum)* 1153, 4).

3.1.1.2. A mássalhangzó-rendszer

A mássalhangzó-rendszer a magánhangzókhoz képest később indult változásnak, ennek ellenére bizonyos hibatípusok viszonylag gyakran felbukkannak Intercisában is.

3.1.1.2.1. **H ~ Ø** Legelsőként a */h/* hangot ért változást kell megemlíteni, mert Intercisában ez fordult elő legtöbbször a mássalhangzó-változások közül. A laringális aspirátát már a köztársaság korában sem ejtették, ezért a kevésbé tanult írástudóknak, köztük főként a császárkori feliratállítóknak gondot okozott a szabályos használata. Gyakran kihagyták olyan szavakból, ahol hagyományosan egyébként jelölni szokták:

CARRIS	<i>Carrhis</i>	1073, 7	EVTICES	<i>Eutyches</i>	1061, 1
E[ME]	<i>He[me](senorum)</i>	1178, 3	KATAPRACTARIAE	<i>cataphractariae</i>	1073, 3
EREDE	<i>herede</i>	1206, 9	PARTI	<i>Parthi(co)</i>	1140, 4
ERMES	<i>Hermes</i>	1089, 4			

Előfordult azonban, hogy a hiperkorrekció folytán akkor is használták, ha az indokolatlan volt (Herman 2000: 38) (HE *E(raviscorum)* 1248, 5). Továbbá az ordinator felületességére utal, ha emlékezett ugyan a *h* betű meglétére az adott szóban, de már nem tudta pontosan a helyét, vagy esetleg a

görög helyesírás lebegett a szeme előtt, ahol két hehezetes hang találkozásakor csak a másodiknál jelölték a hehezetet:

CRHYSANTHVS	<i>Chrysanthus</i>	1111, 1	[PVL]CRHE	<i>[Pul]chrae</i>	1190, 4
MYTRHAE	<i>Mithrae</i>	1090, 3			

Ennek egy válfaját képviseli a cohors rövidítésének szabályos *coh~cho* váltakozása, melyből itt csak a ritkábbnak számító CHO alakok térnek vissza (1178, 3, 1197, 9, 1249, 5).

3.1.1.2.2. **QV ~ C** A labiális függelékű /k^w/, /g^w/ fejlődése nagy mértékben függött az utána következő magánhangzó minőségétől, de általánosságban megállapítható, hogy hangsúlyos helyzetben az eredeti labioveláris hangból a labiális elem eltűnik (Tamás 1978: 53). Az Appendix Probi 39 (*coquens non cocens*) bizonyítja, hogy a III. században már általánosan elterjedtnek számított ez a jelenség. Ha az 1248-as felirat EC rövidítésének *eques* feloldása helyes, akkor az ugyanezt a folyamatot ábrázolja.

3.1.2.1.3. **-M ~ Ø** A szóvégi /m/ ejtése bizonyíthatóan már az i.e. I. század folyamán is ingadozott, de írásban csak a császárkor vége felé válik gyakorivá (Herman 2003: 38). A vizsgált feliratanyagban erre meglepő módon csak egy példa van, de a TANDE (1198, 6) esetében figyelembe kell venni, hogy az *-m* hiányozhat rövidítés, helyhiány miatt is, sőt a kő töredékessége folytán csak feltételezhető, hogy adott szó a klasszikus *tandem* normatívától eltérő változata.

3.1.2.1.4. **N ~ Ø** A latin nyelv történetében szintén korán végbe ment az *ns* hangkapcsolatban az /n/ elnémulása az /s/ hang előtt, számos emléke ismert (pl. Plautus *Trin.* 920, 948 *mostrare, monstrare* helyett). Az /n/ zárképzése feloldódott, mert hasonult az utána következő /s/ részéhez (Tamás 1978: 57), valamint az előtte álló magánhangzó hatására nazalizálódott, és annyira elgyengült az ejtése, hogy írásban azt már nem jelölték:

CERESCES	<i>Crescens</i>	1226, 4	MESIBVS	<i>mensibus</i>	1162, 5
CESORIS	<i>Censoris</i>	1147, 4	VALES	<i>Valens</i>	1205, 2

Ennek inverz, túlbiztosított változatát mutatja a QVADRACENSIMO *quadragesimo* (1261, 5). Az /n/ helyesírása ugyanakkor magánhangzó és zárhang között is ingadozott, így lett a Montanusból MOTANVS (1148, 8),

Fronto(nianae)-ból FROTO, valamint az ejtési bizonytalanságot támasztja alá a VERENCVNDAE (Verecundae 1190, 2) hiperkorrekt formája is.

3.1.2.1.5. **X ~ XS** Egyetlen feliraton fordul elő Intercisában ez a vulgáris latinra oly jellemző írásképe a /ks/ hangcsoportnak, melyben a hangfejlődés során az első mássalhangzó hasonult a másodikhoz. A változás folyamatát dokumentálja számos latin írásos emlék, ahol a hang jelé, az X betű helyett gyakran SS, XS áll. Az 1203-as feliraton is ezért olvasható CONIVXS alak, s jogosan elvethető a korábbi szakirodalom (Mahler 1906: 158) által javasolt megoldás, amennyiben a *coniux* után álló S a *sua* rövidítése lenne.

3.1.2.1.6. **Synkopé, anaptyxis** A hangzókiesés, illetve ejtéskönnyítő hang betoldása az újlatin nyelvfejlődés során is gyakran fellépő változás. Az utóbbi háromszor figyelhető meg Intercisában: a PATERI (*patri*) és az ADINAMO (*Adnamo* kelta férfinév) ugyanazon a feliraton (1248) szerepel, míg az CERESCES (*Crescens* 1226, 4) esetében nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy vajon nem csak a sémi nyelvekre is jellemző jelenségről van-e szó⁹.

3.1.2. Alaktan

A klasszikus latin morfológia fokozatosan egyszerűsödött, de a névszóragozás és az igeragozás területén más-más mértékkel. A forrásanyag műfaja miatt ez a hibatípus kevésbé képviselteti magát, főleg az igék szempontjából nem lehetnek magas elvárásaink, de az a kevés példa is jelzi, hogy a változások a birodalomnak ebben a pontjában is folyamatban voltak.

3.1.2.1. A névszóragozás változása

A XIX. század nyelvészei még kizárólag a fonetikai fejlődésnek tulajdonították a változást, de mára egyértelművé vált, hogy több tényező együttes hatása váltotta ki. Bizonyos hangok gyengülése mellett (l. feljebb) az esetek közti különbségek összemosódtak, felcserélhetőkké váltak, továbbá néhány már meglevő egybeesés hozzájárult ahhoz, hogy így kialakuljon egy bizonyos, általuk eddig hiányolt szimmetria a ragozásban (Herman 2000: 50–60). Két kövön használtak a felirat alkotói I. declinációs szavak nominativusában -as végződést (FILIAS *filiae*, DOMITIAS *Domitiae* 1127, 5-7, 1073, 12). A III. declinatio analógiájára, esetleg oscus-umber előkép hatására létrejött változás ekkor még nem tarthatjuk rögzült formának, hiszen ugyanazon a

⁹ Kopecký Rita szóbeli közlése nyomán.

feliraton belül a klasszikus normatív *-ae* végződést is előfordul. A nemek csökkenésére a COLLEGIVS (*collegium* 1062, 4–5) alak utal. Ez a folyamat szorosan összefügg a szóvégi *-s*, *-m* lekopásával, amellyel éppen a nemekre jellemző végzések mosódtak el, és ez a semleges nem eltűnését segítette elő.

3.1.2.2. Az igeragozás változása

A feliratok szakszókincsében kevés igére volt szükség, így a vulgáris latin igei változásai közül semmilyen példával nem szolgálnak a coniugatiocserére, a jövő idő körül írt képzésére, az összetett múlt megjelenésére stb. Az egyetlen hiba, a FVIT DEFVNCTVS (*est defunctus* 1168, 4–5) a szenvedő igeragozás használatában megjelenő bizonytalanságról árulkodik – a passzív perfectum képzésénél a szintetikus alakot elemeinek megfelelően értelmezték, vagyis a létige praesens imperfectum alakjában nem érezték a perfectum állapotot, még akkor sem, ha participium perfectum passivi mellett állt, ezért a létigét is perfectum alakban kezdték használni. Az újlatin nyelvekben ez a jelenség általánossá vált (Herman 2003: 62–63)¹⁰.

3.1.2.3. A melléknév fokozásának „rendhagyósága”

A *piust* a római feliratokon igen gyakran a *benevolus*, *-entissimus* mintájára ragozzák (PIENTISSIMVS, *-A maxime pius*, *-a* (1091, 3, 1150, 3, 1196, 4, 1221, 6, 1246, 3), vagy előfordulhat a legáltalánosabb melléknév-fokozás paradigmájára a *piissimus* (1166, 3) alak is, viszont egyik sem illik a klasszikus latin nyelv szabályai közé, ahol határozó szó segítségével képezték az *-eus*, *-ius*, *-uus* végű melléknevek közép- és felsőfokát (Leumann 1977: 499).

3.1.2.4. Aszintagmatikus mondatelemek

A ragozatlan mondatelemek a vulgáris latin névszóragozásának legjellemzőbb esetei. A feljebb említett tényezők hatására az öt esetből kettő lett: a nominativus, accusativus és az ablativusból alakult ki egy eset, valamint a genitivusból és a dativusból egy másik. Az intercisai feliratokon azonban nem a szabályos esetkeveréseknek megfelelő alakok jelennek meg (nominativus dativus helyett 1178, ill. genitivus helyett 1167), így valószínűleg inkább az állítók gyatra nyelvtudására utalnak, vagy arra, hogy az állítató nem

¹⁰ Felhívja a figyelmet arra, hogy a deponens igék használata során fellépő bizonytalanságok erősen hozzájárulhattak a klasszikus passzív perfectum képzésének hanyatlásához.

rendelkezett megfelelő ismeretekkel az epigráfiai rövidítésekről, azokat csak hagyományból, feloldás, értelmezés nélkül használta, és a közlendő szöveget úgy fogalmazta meg, mintha azok ott sem lennének.

3.1.2.5. Praepositio használata vonzatos szerkezet helyett

A declinációs rendszer felbomlásával a frissen romanizálódott csoportok számára könnyebb volt egy egyértelmű praepositív szerkezet elsajátítása, mint a bonyolult esettané¹¹. Hibásnak semmiképp sem nevezhetők az Intercisában előforduló példák, csupán észrevehető rajtuk a cicerói Rómától való idő és térbeli távolságuk.

OPPORTVNA AD + <i>acc.</i>	<i>opportuna</i> + <i>dat.</i> ¹²	1127-1135
SVB SEPTI FLACCO [LEGATO]	<i>abl. abs. mancus</i>	1125, 4
SVPER OMNES PRINCIPES	<i>omnium principum</i>	1144, 2-4
CLEMENTISSIMO	<i>clementissimo</i>	

3.1.3. Szókincs

3.1.3.1. Szóképzés, szóalkotás

A jelenség mögött ismét az egyértelműség és a könnyebb ragozhatóság húzódik meg. Példánk (LATRVNVLORVM *latronum* 1127–1135) egy nehezebben ragozható III. declinációs szó helyett annak diminutív és így II. declinációba átkerült alakja¹³. Egy másik szó (INPROPVLSO SVO *sine propulso suo* (?) 1114, 5–7), ha nem elírás, akkor mindeddig *hapax legomenon* a latin nyelvben, melynek a szövegkörnyezet és az általános szóképzési szabályok alapján feltételezhető a jelentése.

3.2. Technikai hibák

A technikai hibák keletkezésénél – együtt vagy külön-külön – számos tényező játszott szerepet. A feliratállítás hosszú folyamata és több különböző műveltségű résztvevője sok tévesztési lehetőséget teremtett, ugyanakkor

¹¹ A jelenség persze már Plautusnál is létezett: *Captivi* című darabjában a *nuntiari* ige mellett előbb *ad* + *accusativus* használ (360), majd néhány sorral lejjebb (400) *puszta dativus*.

¹² A *Thesaurus linguae Latinae* IX 775-779. alapján.

¹³ Nem a legszerencésebb példa, mert mindkét alak előfordul klasszikus szerzőknél is, bár előfordulási arányuk eltérő, a *latro* a korábbi időkben jóval gyakoribb. *Thesaurus linguae Latinae* VIII. 1014-1017 és 1019.

éppen ezért elvárható lett volna, hogy közülük valaki kijavítsa a hibát. A feliratok azonban azt mutatják, hogy nem találtak benne semmi kivetnivalót, esetleg nem zavarta őket – ezek a kivitelezők nyelvi közönyének a jelei (Herman 1986-1987: 5).¹⁴

A következőkben a könnyebb áttekinthetőség végett egy táblázatban összefoglalva ismertetem az intercisai feliratok technikai hibáit, egy-egy példával illusztrálva.

3.2.1. Kurzív betűk			
3.2.1.1. (Még) a kurzív a betűk felcserélése	EID	<i>fid(elis)</i>	1075, 8
3.2.1.2. Kurzív betűk a feliratokon	λΙΚ	<i>arc(arius)</i>	1111, 1
3.2.2. Betűk kihagyásából eredő hibák			
3.2.2.1. Betűkihagyás figyelmetlenségből	LIGIN	<i>legion(is)</i>	1168, 7
3.2.2.2. Egyéni rövidítés	TESSR	<i>tess(e)r(ario)</i>	1202, 2
3.2.2.3. Korábbi írásszokás	COIVGI	<i>coniugi</i>	1147, 5
3.2.3. Betűk felesleges bevésése	EIVSVSIBI	<i>eius sibi</i>	1204, 5
3.2.4. Betűk elírása	HEROVLANVS	<i>Herculanus</i>	1081, 3
3.2.5. Rövidítés- és betűvariációk			
3.2.5.1. A normatívtól eltérő rövidítések	AL P	<i>al(ae) I (primae)</i>	1248, 4
3.2.5.2. A normatívtól eltérő betűhasználat			
3.2.5.2.1. C ~ G	AVC	<i>Aug(usti)</i>	1075, 1
3.2.5.2.2. C ~ K	EVOK	<i>evoc(atus)</i>	1162, 10
3.2.5.3. Következetlen központosítás	VI·XIT·ANN·IS	<i>vixit annis</i>	1217, 3
3.2.6. A feliraton helyesen írott, de a kiadó	IVDICLO	<i>iudicio</i>	1115, 1
által hibásnak minősített kifejezések			

¹⁴ Megjegyzendő azonban, hogy a betűk átfestésekor alkalom nyílott a helyesbítésre, viszont ma már ezeket csak a legkritikább esetben lehet felismerni.

A tévesztés lehetősége leginkább az ordinatoroknál és a vésnököknél állt fenn. Kimondottan az ordinator írástudatlansága miatt kerülhettek a feliratokra kurzív (3.2.1.2.), oda nem illő vagy akár nem létező betűk – ilyenkor szolgáian felvésték a kézhez kapott viasztábla jeleit, vagy a számukra értelmezhetetleneket kihagyták, kicserélték (3.2.1.1.) –, és ugyanerre utal a rossz központosítás is (3.2.5.3.). Figyelmetlenségükből a már leírt betűket újra felkarcolták, esetleg a ligatúrát figyelmen kívül hagyva a rövidített betűt önállóan is jelölték (3.2.3.). A fogalmazó, vagyis a viasztábla megírójának írásszokását tükrözik az egyéni, valamint a normatívától eltérő rövidítések (3.2.2.2., 3.2.5.1.), a „korábbi helyesírás” követése (3.2.2.3.). Ő és az ordinator is egyaránt felelős lehet a normatívától eltérő betűhasználatért (3.2.2.5.2, ill. 3.2.2.5.1), ami azonban nem kimondottan minősül hibának. Végül a betűk elírását a vésnök kapkodása okozta, amikor is túlképzett egy-egy betűt, ott is előrajzolt vonalat látott, ahol valójában nem volt, vagy ellenkezőleg nem vett észre bizonyos jeleket (3.2.4.).

4. Következtetések, összegzés

Az intercisai felírtos köemlékek a II-III. századi latin nyelvi állapotok egy metszetét adják, ez csak egy kiragadott részlete az éppen virágzásban levő limes menti rómaiságnak, itt az ez előtti vagy utáni korból nem került elő újabb anyag. A viszonylag soknak mondható hiba tehát azzal magyarázható, hogy a statisztikát javító korábbi időszak emlékei hiányoznak. A helyi romanizáció a katonai jelenlét függvénye volt, amelynek megszűnésével a feliratállítási szokása is megszűnt, erre már sem anyagilag, sem szellemileg (értve ezen a biztos jövőképet) nem voltak képesek. Az erős, nem csökkenő barbár támadások kikezdték a római berendezkedést, a Pannoniára zúduló hatalmas néptömegnél a latin már semmilyen formában nem tudott anyanyelvként meggyökeresedni, eltűnt az a réteg, amelyhez a feliratok, valamint a római hagyományok is kötődtek.

Intercisában heterogén összetételű lakossággal kell számolni. A különböző népcsoportok a régészeti leletek tanúsága szerint elkülönülve éltek, sokáig megtartva identitásukat és feltételezhetően saját nyelvüket is. Mégis a feliratállítást az bizonyítja, a latin ugyanannyira használatban volt, mint a görög és helyi nyelv(ek), és ugyanannyira, mint a birodalom nyugati felében – a hibák kivétel nélkül a máshonnan jól ismert nyelvi változásokról tudósítanak, legfeljebb arányaikban térnek el a forrástípus sajátosságai miatt. Így érthető, hogy míg a technikai hibák minden fajtájára bőségesen találunk példát, a nyelvváltozás következményeként fellépő tévesztések főleg a hangtanban

érhetők utol, de nem hiányoznak az alakokban sem, csupán a mondattan fejlődésének látványos ábrázolására nem alkalmas a feliratok gyűjteménye.

Intercisa a várakozásainknak megfelelően nem hozott új eredményeket: az itt élők a romanizációban közepes szintig jutottak, nem tovább, mint amennyire szükséges volt; így nem valószínű, hogy kialakulhatott a latint anyanyelvi szinten beszélő állandó, széles réteg. Az intercisai nyelvészeti eredmények önmagukban még nem elégségesek messzemenő következtetések levonására, teljes jelentésüket akkor tudják elnyerni, ha megtörtént Pannonia és a környező provinciák anyagának a hasonló feldolgozása.

HIVATKOZÁSOK

- Adamik B. 1997: Standard és substandard a Carmen contra paganos nyelvében, *Antik Tanulmányok* **41**, 107–119.
- Adamik, B. 2003: Die verlorene Romanität in Mösien, Thrakien, Pannonien – La Romana submersa en Mésie, en Thrace et en Pannonie. in: Ernst G. et al. szerk.: *Romanische Sprachgeschichte – Histoire linguistique de la Romania. HSK 23. 1.* Berlin–New York.
- Barkóczi L. et al. 1954: Intercisa Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I, *Archaeologia Hungarica* **33**.
- Beltrán Lloris, F. 1993: La epigrafía como índice de aculturación en el valle medio del Ebro (s. II a.e. – II d.e.), in: Untermann, J. – Villar, F.: *Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la península ibérica (Colonia, 25–28 de Noviembre de 1989)*, Salamanca, 235–272.
- Bilkei I. 1977: A pannóniai ABC-feliratok értelmezéséhez, *Archaeológiai Értesítő* **104**, 89–93.
- Gaeng, P. A. 1968: *An inquiry into local variations in Vulgar Latin*, Chapel Hill.
- Herman J. 1968: Latinitas Pannonica, *Filológiai Közöny* **14**, 364–376.
- Herman J. 1986–1987: A latin nyelv a Római Birodalom dunai provinciáiban. A kutatás problémái és távlatai, *Filológiai Közöny* **14**, 1–15.
- Herman J. 2003: *Vulgáris latin*, Budapest.
- Leumann, M. 1977: *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München.
- Luzsénszky V. 1933: A pannóniai feliratok nyelvtana, *Egyetemes Philológiai Közöny* **57**, 95–100; 228–231.

- Mócsy, A. 1970: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest–Amsterdam.
- Mócsy A. 1974: *Pannonia a korai császárság idején*, Budapest.
- Mócsy A. 1987–1988: A felkelő pannonok római műveltsége, *Antik Tanulmányok* **33**, 1–8.
- Solin, H. 1995: Zur Entstehung und Psychologie von Schreibfehlern in lateinischen Inschriften, in: Solin, H. – Salomies, O. – Liertz, U.-M. szerk.: *Acta colloquii epigraphici Latini Helsingiae 3-6. Sept. 1991. habiti*. Helsinki, 93–111.
- Tamás L. 1978³: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*, Budapest.
- Väänänen, V. 1981: *Introduction au latin vulgaire*, Paris.

VILÁGIDŐK ÉS LEHETŐSÉGEK: ÚJ FEJLEMÉNYEK A MODÁLIS ESEMÉNYSZEMANTIKÁBAN*

ESZES BOLDIZSÁR

1. Bevezetés

A természetes nyelvi modalitástípusokat a formális szemantikában a lehetséges világok felhasználásával értelmezik (Kratzer 1981, 1991), ami lehetővé teszi a lehetőség, illetve a szükségszerűség típusainak megkülönböztetését. A modális kifejezések azonban nemcsak e tekintetben különböznek: eltérő referenciaidőkre vonatkoznak, ami indokoltá teszi az idők és az események reprezentálását a mondatok logikai szerkezetében.

A lehetségesvilág-szemantika továbbfejlesztett változatában (Condoravdi 2001) a mondatok logikai szerkezetében idő- és eseményváltozók is szerepelnek, s az egyes operátorok hatóköri viszonyai alapján értelmezhetővé válnak a modális kifejezések temporális tulajdonságai.

Dolgozatomban egyrészt azt vizsgálom, hogy e modális eseményszemantika keretében hogyan magyarázhatók az időhatározókkal bővített mondatok értelmezési lehetőségei. Amellett fogok érvelni, hogy az igei eseménypredikátumokra és a határozókra vonatkozó modális tartalmat kifejező segédigéket (vagy toldalékokat) tartalmazó mondatok eseményszerkezete eltér egymástól. A különbségtétel formális kezelése érdekében az igei eseménypredikátumokat a szokásosan ún. merev jelölőknek tekintett tulajdonnevekkel, illetve a természeti fajtajelölő kifejezésekkel állítom párhuzamba. A hasonlóság alapja, hogy az ilyen kifejezések terjedelme rögzített, nem változik világonként. Ennek az újításnak a bevezetésével érthetővé válik, hogy miért interpretálhatunk többféleképpen egyes kontrafaktuális állításokat.

Másrészt kitérek arra is, milyen következményekkel jár az elmélet elfogadása a magyar igeik morfoszintaxisának elemzésére nézve. A *-nA* toldalék szerepét vizsgálva arra a következtetésre jutok, hogy e morféma nem módot fejez ki, hanem speciális modális jelentésekkel rendelkezik. Ezért Bartos (2003) elemzését felhasználva a funkcionális projekciók hierarchiájában található M (mód) kategóriát Mod (modális) kategóriaként interpretálok.

* A dolgozat megírásához nyújtott segítségükért ezúton szeretnék köszönetet mondani Bartos Hubának, Kálmán Lászlónak, valamint anonim lektoromnak.

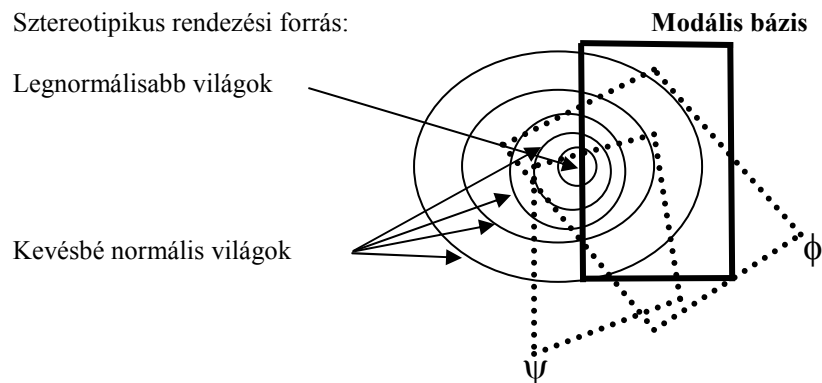
2. Modalitás, idő és lehetséges világok

Mindenekelőtt Kratzer (1981, 1991) nyomán röviden összefoglalom a modalitás sztenderd értelmezését. Az angol modális segédigék közül a *must* pl. deontikus és episztemikus szükségszerűséget is kifejezhet. Az, hogy éppen melyikről van szó, adott kontextusban az úgynevezett beszédhátértől függ, ami pl. az episztemikus értelmezés esetén azoknak az állításoknak a halmaza, amelyeket a beszélő ismer. Ez a beszédhátér a modális bázis, ami a lehetséges világok halmazának egy részhalmaza: az aktuális világból episztemikusan elérhető világok alkotják, vagyis azok, amelyekben az aktuális világban általunk ismert állítások igazak.

Kratzer ezenkívül a modális bázis világain definiál egy rendezési relációt is egy másik beszédhátér alapján, amely a modalitások fokozatainak megkülönböztetéséhez szükséges. Ez a beszédhátér az úgynevezett rendezési forrás, melynek alapján a modális bázis világai az aktuális világhoz való hasonlóságuk szerint sorrendbe állíthatók. Az angol *must* segédige jelentését – Kratzer definíciójának egy némileg leegyszerűsített változata alapján – (1) adja meg:

(1) $MUST(\varphi)$ akkor és csak akkor igaz a w aktuális világban az M modális bázishoz és az O rendezési forráshoz viszonyítva, ha φ az O alapján w -hez legközelebb lévő M -beli világok mindegyikében igaz.

A lehetséges világok szemantikájában a proposíciókat azoknak a világnak a halmazával szokták jellemezni, amelyekben igazak. Az alábbi ábrán látható szituációban egy sztereotipikus, vagyis az események normális menetén alapuló rendezési forrás mellett $MUST(\varphi)$ igaz, $MUST(\psi)$ viszont hamis, mivel φ -vel szemben ψ nem igaz a modális bázisba tartozó legnormálisabb világok mindegyikében.

Az utóbbi évtizedekben a Davidson kezdeményezte eseményszemantikai megközelítésmód képviselői az igei jelentéseket eseményváltozókkal bővített predikatív szerkezetekkel reprezentálják, s ez a fejlemény a modalitástípusok elemzésére is hatással volt. Condoravdi (2001) az angol modális segédigéket eseményszemantikai keretben elemzi, így az időpontokra alkalmazott kvantifikáció révén lehetővé válik az igeidő hozzájárulásának figyelembevétele is. A modális segédigék temporális értelmezését az angolban a velük kombinálódó jelentés-összetevők, például a perfektum (a *have* segédige szemantikai értéke, PERF) hozzájárulása határozza meg.

Condoravdi a modalitásfajták közül az episztemikus és az ún. metafizikai típusokkal foglalkozik. Az episztemikus típusú modalitás a már említett módon a beszélő ismereteihez viszonyított, a metafizikai viszont arra vonatkozik, hogy a világ milyen lehet vagy lehetett volna egy adott időpont után.

A két típus közti eltéréseket korábban Mondadori is vizsgálta (Mondadori 1978). Megfigyelése szerint pl. metafizikai értelemben az angol *might have* nem a *might* múlt ideje, hanem azt fejezi ki, hogy egy esemény egy adott múltbeli időpont jövőjében játszódik le. Condoravdi a morfológiaiilag összetett modalitásokat, mint pl. a *might have*, a *must have* és a *would have* dekompozíciós módszerrel elemzi, szerinte temporális jellegük a MOD és a PERF jelentéselemek interakciójából ered, szemben azokkal az elméletekkel (pl. Enc 1996), amelyek elemzetlen egységként kezelik és a Prior-féle időlogikai keretben értelmezik őket. Az episztemikus lehetőség vagy szükségyszerűség mindig a jelenre vonatkozik: a *might* esetében a (2)-(3) mondatok időhatározói azt adják meg, hogy mikor betegedik meg János vagy mikor

beteg, nem pedig azt, hogy a lehetőség mikor áll fenn. Azt, hogy a hatókörükben lévő mondatgyököket a jelenben vagy a jövőben kell-e kiértékelni, a predikátum aspektuális típusa határozza meg. A jövőbeli kiértékelés az állapotoknál választható, az eseményeknél kötelező.

(2) He might get sick/(??now)/ tomorrow/* yesterday.

(eredmény/teljesítmény)

‘Lehet, hogy megbetegszik (??most) holnap /*tegnap.’

(3) He might be sick now/tomorrow/* yesterday. (állapot)

‘Lehet, hogy beteg most/holnap/*tegnap.’

A modális kifejezéseket kétféle szempont alapján lehet osztályozni. Temporális perspektívájuk attól függ, hogy a lehetőség vagy szükségszerűség a jelenben vagy a múltban áll-e fenn. Temporális orientációjukat viszont az határozza meg, hogy a hatókörükbe tartozó mondatgyököket a perspektívához képest a múltban vagy a jövőben értékeljük-e ki. Ez utóbbit a segédigék maguk módosítják, úgy, hogy kibővítik a kiértékelés idejét. A lehetőségeket az alábbi táblázat mutatja be.

	Jövőre vonatkozó orientáció	Múltra vonatkozó orientáció
Jelenbeli perspektíva	might	might have (episztemikus)
Múltbeli perspektíva	might have (kontrafaktuális)	-----

A *He might have won the race* mondatnak két olvasata van, attól függően, hogy a benne szereplő modalitást episztemikus vagy metafizikai értelemben interpretáljuk. Az egyik, az episztemikus olvasat (4a) szerint lehetséges, hogy olyan világban vagyunk, amelynek múltja tartalmazza a nyelési eseményt. Vagyis a jelenben már eldőlt, hogy a kérdéses személy nyert-e, csak hogy a beszélő ezt nem tudja, számára ezért ez episztemikus értelemben még nyitott kérdés. Ezért válik a mondat elfogadhatatlanná, ha a mondathoz hozzáfűzzük az esemény bekövetkezésének explicit tagadását:

(4a) He might have (already) won the race (*but he didn't).

(Episztemikus olvasat)

‘Lehet, hogy (már) megnyerte a versenyt (*de nem nyerte meg.)’

A mondat másik, kontrafaktuális olvasata (4b) metafizikai modalitást fejez ki: ennek értelmében olyan világban vagyunk, amelynek a múltja tartalmazza a nyeresi esemény lehetőségét. Vagyis a múlt egy pontján az események menete alakulhatott volna másképpen is: akkor még nem dőlt el, hogy mi fog történni, de a jelenben a beszélő már tudja, mi történt, ezért a kiegészítés nem okoz anomáliát:

(4b) At that point he might (still) have won the race (but he didn't.)
 ‘Azon a ponton (még mindig) megnyerhette volna a versenyt (de nem nyerte meg.)’

A jelenbeli perspektívából nézve a múltban, illetve a jelenben játszódó események/állapotok bekövetkezése tehát mindig eldöntött, ezért a róluk szóló mondatok, mint pl. (4a) csak episztemikus értelmezést kaphatnak. A (múltbeli/ jelenbeli perspektívából nézve) jövőre vonatkozó orientáció esetében viszont a perspektívából tekintve nem eldöntött a bekövetkezésük, így az ilyen mondatok (pl. 4b) metafizikai modális tartalmat is kifejezhetnek.

A formális elemzéshez Condoravdi bevezeti az AT relációt (5), ami az eventualitástulajdonságok instanciáinak időbeli elhelyezéséhez szükséges.

$$(5) AT(t, w, P) = \left\{ \begin{array}{ll} \exists e[P(w)(e) \wedge \tau(e, w) \subseteq t] & \text{ha } P \text{ eredmény-/teljesítménypredikátum} \\ \exists e[P(w)(e) \wedge \tau(e, w) o t] & \text{ha } P \text{ állapotpredikátum} \\ P(w)(t) & \text{ha } P \text{ időtulajdonság} \end{array} \right\}$$

Az események (vagyis az eredmény-, illetve a teljesítményigéknek megfelelő eventualitástípusok) futamideje, amelyet a τ függvény ad meg, beleesik a referenciaidőbe (t), míg az állapotok ideje átfedi a referenciaidőt. Végül soron ennek tulajdonítható a (2) és a (3) mondatok eltérő interpretációja: az események legkorábban a referenciaidő-intervallum kezdetével kezdődhetnek, ezért kötelezően a jövőben kell kiértékelni a nekik megfelelő mondatgyököt.

A (6) formula a jelen idő, a (7) a *have* (PERF), a (8) pedig a *might* segédige jelentését adja meg. A jelen idő a tulajdonságok instanciáinak idejét

a (rövid intervallumnak tekintett) beszédidővel (*now*, 'most') azonosítja, a PERF eventualitás- vagy időtulajdonságokhoz rendel időtulajdonságokat és a kiértékelésük idejét a referenciaidő elé helyezi. Ha a PERF közvetlenül a PRES hatókörében van, akkor a releváns referenciaintervallum a jelen. Ha viszont közvetlenül modális elem hatókörében áll, akkor a referenciaintervallum a modális kifejezéstől függ.

(6) PRES: $\lambda P \lambda w [AT(now, w, P)]$

(7) PERF: $\lambda P \lambda w \lambda t \exists t' [t' < t \wedge AT(t', w, P)]$

(8) MIGHTMB : $\lambda P \lambda w \lambda t \exists w' [w' \in MB(w, t) \wedge AT([t, _], w', P)]$

$[t, _]$ egy olyan intervallum, amelynek kezdő részintervalluma t , és az idő végéig (∞) terjed.

MB a kontextuálisan adott modalitástípusnak megfelelő modális bázist a referenciaidőre vonatkoztatva megadó reláció.

A (8)-as formula szerint tehát a *might* segédige – amellet, hogy bevezeti a modális bázis lehetséges világait – a Prior-féle időlogikán alapuló elméletekkel ellentétben nem eltolja, hanem kibővíti a jövő irányába a referenciaidőt, amelyen belül az adott tulajdonság instanciája található. (10)-tól (13)-ig a *He might have won*. mondat episztemikus olvasatának levezetését láthatjuk.

(9) *He might have won.*

'Lehet, hogy győzött.'

(10) He win: $\lambda w \lambda e [he\ win](w)(e)$

(11) PERF(he win): $\lambda w \lambda t \exists t' [t' < t \wedge \exists e [[he\ win](w)(e) \wedge \tau(e, w) \subseteq t']]$

(12) MIGHTMB (PERF((he win))):

$\lambda w \lambda t \exists w' [w' \in MB(w, t) \wedge \exists t' [t' < [t, _] \wedge \exists e [[he\ win](w')(e) \wedge \tau(e, w') \subseteq t']]]$

(13) PRES (MIGHTMB(PERF((he win))):

$\lambda w \exists w' [w' \in MB(w, now) \wedge \exists t' [t' < [now, _] \wedge \exists e [[he\ win](w')(e) \wedge \tau(e, w') \subseteq t']]]$

Az episztemikus olvasat esetében tehát a modális operátor hatókörébe kerül a PERF jelentéselem, s a jelenidő-operátor alkalmazásának eredményeként a (13)-as formula alapján a mondatgyököt a beszédidő múltjában, az aktuális világ egy episztemikus alternatívájában értékeljük ki (a w világváltozó a levezetés utolsó lépéseként egzisztenciálisan kötötté válik és azonosítjuk

az aktuális világgal.) A jelenben már eldöntött ugyan, hogy győzött-e az illető vagy sem, de aki a (9)-es mondattal őszinte megnyilatkozást tesz, az nem ismeri a verseny végeredményét, ezért episztemikus alternatívái között egyaránt szerepelnek olyan világok, amelyekben a kérdéses személy győzött, és olyanok is, amelyekben nem, vagyis jelenbeli ismereteivel mindkét alternatíva összefér. A (15)-ös jelentésszerkezet a kontrafaktuális olvasatnak felel meg.

(14) *He might have won.*
 ‘Győzhetett volna.’

(15) PRES (PERF(MIGHTMB(he win))):
 $\lambda w \exists w' \exists t' [t' < \text{now} \wedge w' \in \text{MB}(w, t') \wedge \exists e [[\text{he win}](w')(e) \wedge \tau(e, w') \subseteq [t', _]]]$

A metafizikai modalitás speciális típusa, a kontrafaktuális modalitás esetében a PERF jelentéselem hatóköre nagyobb a modális operátorénál, ezért a mondatgyök kiértékelését a PRES-sel bevezetett beszédidő múltjának jövőjében értékeljük ki: a MIGHT ebben az esetben a referenciaidőt egy olyan időpont jövőjének irányába bővítette ki, amely PERF és PRES együttes hatásának eredményeként megelőzi a beszédidőt. Ebből adódik, hogy a kontrafaktuális olvasatban az esemény lejátszódási ideje nem feltétlenül esik a múltba: a (16)-(17) mondatok közti kontraszt ezt jelzi (a *might*-tal szemben a *must* nem kaphat kontrafaktuális értelmezést).

(16) *He might have been available yesterday/next month.*
 ‘Elérhető lehetett volna tegnap/a jövő hónapban.’

(17) *He must have been available yesterday/*next month.*
 ‘Bizonyára elérhető volt tegnap/*a jövő hónapban.’

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Condoravdi szerint a kétféle modális olvasat a MOD és a PERF operátorok hatóköri viszonyainak felcserélődésén alapul:

(18) MODAL > PERF: jelenbeli perspektíva, múltra vonatkozó orientáció (episztemikus olv.)
 PERF >MODAL: múltbeli perspektíva, jövőre vonatkozó orientáció (kontrafaktuális olv.)

3. Eseménypredikátumok és határozók

3.1. A kontrafaktuálisok két típusa

Ezek után bemutatom, hogyan terjeszthető ki Condoravdi elmélete a határozókra vonatkozó modalitások értelmezésére, abból kiindulva, hogy a mód- és időhatározókat tartalmazó mondatokban szereplő, metafizikai lehetőséget kifejező modális kifejezések kétfajta olvasatot tesznek lehetővé. Az egyik szerint lehetséges volt, hogy a mondattal kifejezett esemény, amely egyáltalán nem történt meg, a határozóval megadott módon, helyen vagy időben történjen meg.

A másik értelmezés szerint esély volt arra, hogy a kérdéses esemény, amely bekövetkezett, ne a tényleges megtörténésének körülményei, hanem a határozóval megjelölt körülmények (mód, idő) szerint játszódjon le.

Ez a különbség egyes mód- és időhatározókkal kiegészített múlt idejű modális állítások (19-20) példáján keresztül szemléltethető a legjobban:

(19) John might have answered rudely (though he answered politely).
 ‘Lehet, hogy János gorombán válaszolt (*bár udvariasan válaszolt).’
 (episztemikus)
 ‘János válaszolhatott volna gorombán (bár udvariasan válaszolt).’
 (metafizikai)

(20) John might have left five hours ago (but he left five minutes ago).
 ‘Lehet, hogy János öt órával ezelőtt ment el (* de öt perce ment el).’
 (episztemikus)
 ‘János elmehetett volna öt órával ezelőtt (de öt perce ment el).’ (metafizikai)

(19) és (20) a kiegészítések nélkül többértelműek: egy episztemikus és kétféle metafizikai kontrafaktuális olvasatuk van (KF₁ és KF₂).

KF₁ szerint interpretálva (19) azt jelenti, hogy János egyáltalán nem válaszolt, de fennállt a lehetősége annak, hogy nyersen válaszoljon. A KF₁ típusú kontrafaktuálisok jelentésrepresentációjába nem tartozik bele az, hogy az esemény ténylegesen nem történt meg (l. pl. (15)). Condoravdi szerint

ilyenkor a hallgató egy pragmatikai implikaturát von le: a beszélő nyilván azért használt múlt idejű mondatot, mert az esemény megtörténését a jelenben már nem lehetne igazolni a beszédhátér világában (mivel az ehhez szükséges alternatívák már nincsenek benne jelen), tehát a múltbeli lehetőség nem aktualizálódott.

A KF2 értelmezésben viszont (19) azt jelenti, hogy János válaszolt valamilyen módon, ami nem volt goromba (pl. udvariasan: a zárójelben lévő folytatás ebben az interpretációban fogadható csak el), de válaszolhatott volna gorombán is. A zárójeles kiegészítéssel a két olvasat közül csak KF2 marad meg, vagyis (19)-nek van egy olyan metafizikai értelmezése (az előbb említett KF1), amelyben a folytatás elfogadhatatlan.

- (21) *John might have answered rudely (*though he answered politely).*
'János válaszolhatott volna gorombán (*bár udvariasan válaszolt).'
- (KF1, metafizikai)

KF2 megértéséhez nem elég annyit tudnunk, hogy egy lehetséges esemény hogyan vagy mikor játszódott le, mivel így interpretálva a mondat arról szól, hogy egy ténylegesen megtörtént esemény lejátszódásának körülményei alakulhattak volna másképpen is. A KF2 szerinti értelmezésben az esemény tényleges megtörténése beletartozik a mondat jelentésébe, (vagyis nem pragmatikai következtetés alapján jutunk el hozzá), s a modális operátor nem az esemény bekövetkezésére, hanem a módosítóra vonatkozik: a mondat azt állítja, hogy 'Volt egy olyan esemény az aktuális világban, amely másképp is történhetett volna.' A kontrafaktuális összehasonlítások csak a KF2 értelmezést teszik lehetővé: mindig következik belőlük az esemény tényleges megtörténése.

- (22) *John might have arrived home earlier (than he actually did).*
'János hazaérhetett volna korábban (mint ahogy ténylegesen hazaért).'

Kérdés tehát, hogyan magyarázható a modális kifejezések kétféle szerepe közti különbség. Ezen a ponton szeretnék Jaegwon Kimre utalni (Kim 1976), aki arra a (némileg óvatosan levont) konklúzióra jut, hogy az események szereplői és az esemény természete lényegi alkotórészek, ezzel szemben a lejátszódásuk ideje, helye stb. valószínűleg nem azok. Ha Péter délután öt órakor indul el sétálni, értelmes az a kijelentés, hogy indulhatott volna 10 perccel korábban vagy később is, vagy hogy helyette otthon is maradhatott

volna. Az viszont már értelmetlen, hogy azt a konkrét sétát, amit ő tett meg, János is megtehetette volna helyette. Az eseményeket (néhány kivételtől eltekintve) nem tulajdonnevekkel, hanem mutató névmások felhasználásával vagy egyéb módon alkotott határozott leírásokkal nevezhetjük meg. Általánosan elfogadott, hogy ugyanaz az esemény több lehetséges világban is jelen lehet: Condoravdi például erre építi a lehetséges világok között értelmezett történeti alternatívareláció definícióját.¹ Úgy gondolom, az is elfogadható, hogy bizonyos határok között egy esemény néhány jellemzője – pl. lejátszódásának ideje, módja, vagy helye – más is lehetett volna. A (23-24-25) mondatok példák arra a különbségre, ami a ‘valami helyett valami mást csinálni’ illetve a ‘valamit másképpen csinálni’ ellentétéként fogalmazható meg általánosan.

(23) *János ezt a sétát kezdhette volna 10 perccel korábban.*

(24) *János helyett Péter is sétálhatott volna.*

(25) **Jánosnak ezt a sétáját Péter is megtehetette volna helyette.*

Ezt a különbséget jelzik a (26) és a (27) mondatok is:

(26) *János tévészés helyett olvashatta volna a könyvet.*

(27) *János figyelmesebben/gyorsabban/már három héttel korábban olvashatta volna a könyvet.*

3.2. *Merev jelölők és határozók*

Tekintettel az igék jelentésébe tartozó eseménypredikátumok és a határozók közti előbb bemutatott különbségre, azt javaslom, hogy terjesszük ki a merev jelölő fogalmát (Kripke 1972) az eseményleíró (igei) predikátumokra is. Kripke (1972) és Putnam (1975) amellet érveltek, hogy a tulajdonnevek és a természeti fajtákat jelölő predikátumok (mint a víz, arany, tigris) ún. merev jelölők (rigid designators, RGD), ami a lehetséges világok szemantikájában azt jelenti, hogy minden világban ugyanazt a fajtát jelölik. A terjedelmükbe tartozó példányok halmaza ugyan változhat, de az nem fordulhat elő, hogy ugyanaz a dolog az egyik világban az egyik, a másikban egy másik predikátum terjedelmébe tartozik.

¹ w az e esemény vonatkozásában történeti alternatívája w'-nek, ha e szerepel w és w' univerzumában is.

Feltételezésem szerint az eseményleíró (vagyis az igéknek megfelelő) predikátumok szintén merev jelölők, a mód- és időhatározók viszont nem azok. Ez azt jelenti, hogy az individuumokhoz hasonlóan az eseményeknek is vannak szükségszerű (*esszenciális*) és esetleges (*akcidentális*) tulajdonságaik. A tárgyak körében az akcidentális tulajdonság fogalmát az alábbiak szerint értelmezhetjük (Forbes 1997: 515-516):

(28) A P tulajdonság akcidentális tulajdonsága x-nek, hha i) x ténylegesen rendelkezik P-vel, de ii) a dolgok alakulhattak volna olyan módon is, amelynek megfelelően x létezik, de nem rendelkezik P-vel.

Ennek alapján az esszenciális tulajdonság fogalmát így definiálhatjuk:

(29) P esszenciális tulajdonsága x-nek, hha x ténylegesen rendelkezik P-vel, de P nem akcidentális tulajdonsága x-nek.

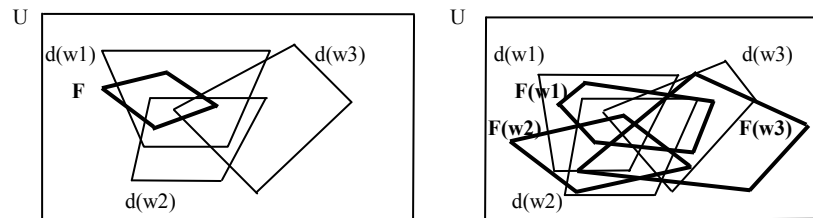
Egy kutyának a kutya volta pl. esszenciális tulajdonsága (nem vesztheti el anélkül, hogy megszűnne létezni), a hosszúfülűség ellenben akcidentális tulajdonsága (alakulhattak volna a dolgok úgy is, hogy pl. kölyökkorában levágják a fülét.)

A (28)-(29) definíciókat alkalmasnak tartom arra, hogy az eseményekre is kiterjesszük őket. A tárgyakkal szemben az események időbeli létezésük során nem veszíthetik el akcidentális tulajdonságaikat, ez csak más lehetséges világokban fordulhat elő velük. Ha János lassan futott, akkor a futása lassú volt, és a gyors futásra ebben az esetben csupán egy kontrafaktuális lehetőségként gondolhatunk. (Ha egyre gyorsabban futott, vagy kezdetben lassan, aztán hirtelen gyors tempóra váltott, akkor minősítés nélkül nem lesz igaz az, hogy gyorsan futott.)

A Kripke-féle lehetségesvilág-szemantikában különbséget tesznek a tárgyalási univerzum (U) és az egyes világok kvantifikációs tartományai (d(w)) között: ez utóbbiak U részhalmazai. A merev jelölők abszolút terjedelmét U-hoz viszonyítva kell megadni, s így abszolút extenziójuk nem minden eleme fog beletartozni egy adott világ kvantifikációs tartományába. Egy konkrét w világban egy mereven jelölő esemény- vagy individuumpredikátum w-beli terjedelmét úgy értelmezzük, mint abszolút terjedelmének d(w)-be eső részét. A nem merev jelölőknek tekintett határozókat viszont csak az

egyes világok résztartományaihoz képest interpretáljuk, vagyis ezeknek csak relatív terjedelmük lesz.

A mereven jelölő kifejezések intenziói Putnam (1975) és Kripke (1972) nyomán konstans függvényeknek tekinthetők, amelyek minden lehetséges világban ugyanazt a természeti fajtát vagy természetes típust denotálják. A természeti fajták absztrakt létezők, a példányaik halmaza azonban világoként változhat, de ez egyedül abból adódik, hogy a nekik megfelelő predikátumok terjedelmébe tartozó egyes példányok kívül eshetnek az adott világ kvantifikációs tartományán. Ruzsa (1984: 311) alapján egy egyszerű esetben az alábbiak szerint adhatjuk meg a mereven és a nem mereven jelölő egyargumentumú predikátumok (F) terjedelmeit:

Ahhoz, hogy a merev/nem merev jelölők között az eseménypredikátumok körében is különbséget tegyünk, nem kell feltétlenül elfogadnunk Putnam metafizikai feltevéseit a természetes fajtákkal kapcsolatban: a megkülönböztetés szemantikailag releváns tartalma ugyanis az elsőrendű logikában egyszerűen kifejezhető ontológiai elkötelezettség nélkül is. Ha a *fut* ige jelentésébe tartozó Futás eseménypredikátumot merev jelölőnek tekintjük, szintén Ruzsa (1984) nyomán megfogalmazhatjuk az alábbi kikötést:

$$(30) \quad \forall e [\Diamond \text{Futás}(e) \rightarrow \Box \text{Futás}(e)]$$

(30a) azt fejezi ki, hogy a Futás predikátum a mereven jelölő eseménypredikátumok halmazába tartozik:

$$(30a) \quad \text{Futás} \in \text{ESEMÉNY-PRED}_{\text{RGD}}$$

Ezzel szemben a *gyorsan* határozónak megfelelő Gyorsan predikátum nem merev jelölő:

$$(31) \forall e [\Diamond \text{Gyorsan}(e) \rightarrow \Diamond \neg \text{Gyorsan}(e)]$$

$$(31a) \text{Gyorsan} \in \text{MÓD-HATNON-RGD} \subseteq \text{ESEMÉNY-PREDNON-RGD}$$

A KF1 és a KF2 olvasatok formális levezetéséhez a modális segédigékhez kétféle interpretációt kell rendelnünk. A *John might have run on Monday*. (János futhatott volna hétfőn) mondat KF1 interpretációját a MIGHT eredeti definíciójával (8) kapjuk:

$$(32) \text{John_run}: \lambda w \lambda e [\text{John run}] (w) (e) \quad (\text{ESEMÉNY-PREDRGD})$$

$$(33) \text{on_Monday}: \lambda P \lambda w \lambda t [\text{AT} (t \cap \text{Monday}, w, P)] \quad (\text{IDŐ-HATNON-RGD})$$

$$(34) \text{John_run_on_Monday}: \lambda w \lambda t \exists e [[\text{John run}] (w) (e) \wedge \tau(e, w) \subseteq t \cap \text{Monday}] \quad (\text{IDŐ-TULNON-RGD})$$

$$(35) \text{might_John_run_on_Monday}: \lambda w \lambda t \exists w' [w' \in \text{MB} (w, t) \wedge \exists e [[\text{John run}] (w') (e) \wedge \tau(e, w) \subseteq [t, _) \cap \text{Monday}]]] \quad (\text{IDŐ-TULNON-RGD})$$

$$(36) = \text{PERF}(35)) \text{have_might_John_run_on_Monday}: \lambda w \lambda t \exists w' \exists t' [t' < t \wedge w' \in \text{MB} (w, t') \wedge \exists e [[\text{John run}] (w') (e) \wedge \tau(e, w') \subseteq [t', _) \cap \text{Monday}]]] \quad (\text{IDŐ-TULNON-RGD})$$

$$(37 = \text{PRES} (36)): \lambda w \exists w' \exists t' [t' < \text{now} \wedge w' \in \text{MB} (w, t') \wedge \exists e [[\text{John run}] (w') (e) \wedge \tau(e, w') \subseteq [t', _) \cap \text{Monday}]]]$$

A KF2 olvasat előállításához (vagyis amely az esemény tényleges megtörténéséről szól) szükségünk lesz az alábbi ekvivalenciára, amely a P eseménypredikátum merev jelölő voltából adódik:

$$(38) \forall P \forall e [e \in d(w) \wedge e \in d(w') \rightarrow (P(w) (e) \leftrightarrow P(w') (e))] \text{ ha } P \text{ mereven jelölő eseménypredikátum}$$

A KF2 szerint interpretált mondatokban előforduló *might* módosított jelentésének MIGHT2-t (41) javasolom².

(39) John_run: $\lambda w \lambda e$ [John run] (w) (e)

(40) John_run_on_Monday: $\lambda w \lambda t \exists e$ [[John run] (w) (e) $\wedge \tau(e, w) \subseteq t \cap$ Monday]
(TIME-PNON-RGD)

(41) MIGHT2MB: $\lambda P \lambda w \lambda t \exists w' [w' \in MB(w, t) \wedge AT([t, _], w', P) \wedge e \in d(w) \wedge \neg AT([t, _], w, P)]$

(42 = MIGHT2MB (40); (38 felhasználásával)):

might_John_run_on_Monday:

$\lambda w \lambda t \exists e \exists w' [w' \in MB(w, t) \wedge [[\text{John run}] (w') (e) \wedge \tau(e, w') \subseteq [t, _] \cap$
Monday $\wedge [\text{John run}] (w) (e) \wedge \neg \exists e [[\text{John run}] (w) (e) \wedge \tau(e, w) \subseteq [t, _] \cap$
Monday]]]

(43 = PERF (42)): have_might_John_run_on_Monday: $\lambda w \lambda t \exists e$
 $\exists w' \exists t' [t' < t \wedge w' \in MB(w, t') \wedge [\text{John run}] (w') (e) \wedge \tau(e, w') \subseteq$
 $[t', _] \cap \text{Monday} \wedge [\text{John run}] (w) (e) \wedge \forall e \neg [[\text{John run}] (w) (e) \wedge \tau(e,$
 $w) \subseteq [t', _] \cap \text{Monday}]]]$

(44 = PRES 43): $\lambda w \exists e \exists w' \exists t' [t' < \text{now} \wedge w' \in MB(w, t') \wedge [\text{John run}] (w') (e) \wedge \tau(e, w') \subseteq$
 $[t', _] \cap \text{Monday} \wedge [\text{John run}] (w) (e) \wedge \forall e$
 $[[\text{John run}] (w) (e) \rightarrow \neg \tau(e, w) \subseteq [t', _] \cap \text{Monday}]]]$

Vagyis: (44) szerint létezik egy e esemény ($e \in U$), János futása, amely egy w' lehetséges világban (a kontextuálisan adott) hétfői napon játszódik le (az AT relációból adódik, hogy $e \in d(w')$), továbbá János az aktuális világban is fut ($e \in d(w)$: (41)), és az aktuális világban minden futására igaz, hogy futamideje nem része (a kontextuálisan adott) hétfői napnak. Így megkaptuk KF2 igazságfeltételét, amely kifejezi, hogy János futott, de egy másik időintervallumban is futhatott volna.

² A módhatározókra egy lényegében hasonló megoldást lehetne találni.

MIGHT és a (41)-es formulával kifejezett MIGHT2 között a lényeges különbség az, hogy MIGHT (Condoravdi elmélete szerint) a mondatgyököket egy (az aktuális világtól nem feltétlenül különböző) lehetséges világban értékeli ki, MIGHT2 viszont azt fejezi ki, hogy egy, az aktuálistól különböző világban az esemény lejátszódása az időhatározóval megadott intervallumba (a hétfői napra) esik, míg ez az esemény az aktuális világban ténylegesen lejátszódik, csak éppen az időhatározóval megadott referenciaidőn kívül. Fontos, hogy MIGHT2-vel csak azért kaphatjuk ezt az eredményt, mert az igei eseménypredikátumok mereven, az időhatározói módosítók viszont nem mereven jelölnek. Ha utóbbiak merev jelölők lennének, akkor az eseménynek az aktuális világban is az időhatározóval megadott időtartamban kellene lejátszódnia.

Az eddigieket összefoglalva: a modális segédigék múlt idejű kontrafaktuális mondatokban mereven jelölő eseménypredikátumokkal és nem mereven jelölő eseménymódosító határozókkal is interakcióba léphetnek. Ha merev eseménypredikátumokra vonatkoznak, levonható az a pragmatikai implikátúra, hogy az esemény nem játszódott le ténylegesen. Ha viszont határozókra vonatkoznak, a mondat azt állítja, hogy az esemény lejátszódott, és hogy lejátszódásának körülményei alakulhattak volna másképpen is.

További kérdés (amellyel ezúttal nem foglalkozom részletesen), hogy a kétféle kontrafaktuális olvasatot hogyan lehet értelmezni a határozókkal kiegészített jelen idejű modális állítások esetében. Ha a (45), figyelembe véve a (45a) és a (45b) kiegészítéseket, interpretálható KF1 és KF2 értelemben is, akkor a jelenségre még általánosabb magyarázatot lehetne keresni.

(45) *János jöhetne hétfőn.*

(45a) *János egyáltalán nem fog jönni, pedig jöhetne hétfőn.*

(45b) *János jöhetne hétfőn (is), de kedden fog jönni.*

4. Hatóköri viszonyok és a projekciók hierarchiája

Most áttérek arra a kérdésre, hogyan egyeztethető össze a hatóköri viszonyok megfordulása Cinquének a funkcionális projekciók univerzális hierarchiájáról szóló elméletével. Cinque (1999) egy összehasonlító elemzés eredményeként arra a következtetésre jut, hogy a határozószók szintaktikailag nem szabad határozók, hanem funkcionális projekciók fejkategóriáinak specifikálói, és sorrendjük megegyezik a fejek sorrendjével. A funkcionális projekciók sorrendje univerzálisan rögzített, minden nyelvben azonos.

A modális igék az adott modalitástípushoz társított funkcionális fejkategóriát töltik ki. Az episztemikus és deontikus modalitások közti különbség ezért azon múlik, hogy a modális ige milyen fejkategóriában van. Cinque hierarchiájában az episztemikus olvasatnak megfelelő kategória magasabban helyezkedik el a deontikus olvasat megfelelőjénél, az időjel pedig a kétfajta modalitás között található. Vagyis a sorrend (Cinque 1999: 80-81):

(46) MOD_{epistemic} > TENSE > MOD_{deontic}

A Condoravdi elmélete szerinti hatóköri sorrendmegfordulás (MOD > PERF, illetve PERF > MOD) azonban látszólag ellentmond a funkcionális projekciók univerzális hierarchiájának: hogyan kerülhet a kontrafaktuális (metafizikai) olvasatban a (nem deontikus) MOD a PERF ($\approx$ TENSE) hatókörébe, éppúgy, mint a deontikus olvasatnál?

Stowell (2002) arra hívja fel a figyelmet, hogy a hatóköri sorrend megfordulása csak látszólag mond ellent a funkcionális projekciók univerzális hierarchiájának. Cinque ugyanis a deontikuson kívül kétféle modális projekciót, evidenciálisat és alethikusat különböztet meg, amelyek a Condoravdi-féle episztemikus és metafizikai modalitások megfelelői. Míg az evidenciális modalitás nem eshet az időjel hatókörébe, az alethikus modalitásnál előfordulhat, hogy az idő tag hatókört vesz fel.

Bartos (2003) rámutat arra, hogy a mód, az idő és a modalitás hatóköri viszonyai a magyarban látszólag ellentmondanak a generatív szintaxisban széleskörűen elfogadott alábbi három feltevésnek:

(A) A hatókör szintaktikai reprezentálási elve: A hatókört a szintaxisban a k-vezérlés reprezentálja: X az Y hatókörében van, hha Y k-vezérli X-et.

(B) A funkcionális projekciók invariáns (esetleg univerzális, l. Cinque 1999) hierarchiája: egy adott nyelven belül a funkcionális projekciós rétegek változatlanok.

(C) Tükörelv (Baker 1985): A morfológiai derivációk közvetlenül tükrözik a szintaktikai derivációkat és fordítva.

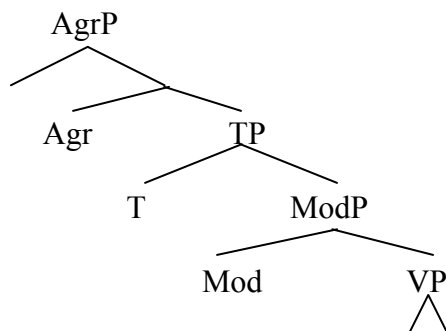
(A) , (B) és (C) együttes következménye, hogy az affixumok adott sorrendje mögött invariáns projekciós hierarchia áll, vagyis ilyen esetben kizárt a hatóköri többértelműség. A magyarban viszont – azonos morfémasorrend mellett – pl. a mód és az idő kétféle hatóköri viszonyban állhat egymással (Bartos 2003 példái):

- (47a) Az elítéltek csak az udvaron várhattak a látogatókra. (T > Mod)
(deontikus)
(47b) Ők talán a másik kapunál várhattak, ezért kerültük el egymást.
(Mod > T) (episztemikus)

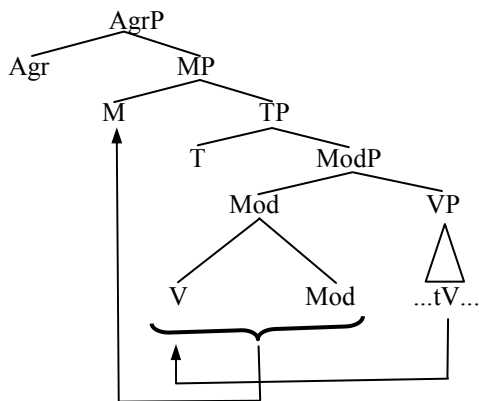
Bartos (2003) egy minimalista szintaxismodell keretében meggyőzően érvel amellett, hogy a kétféle hatóköri sorrendre nem adna magyarázatot egy Stowell-típusú megoldás, sőt Cinque kétféle (episztemikus, illetve deontikus) projekciója sem, ugyanis egyik se tudná megmagyarázni, hogy miért azonos a morféma sorrendje a kétféle hatóköri viszony esetén. Ha meg akarjuk őrizni a Tükörelv érvényességét, akkor Bartos (2000, 2003) szerint feltételezhetjük, hogy az alapsorrend a magyarban a deontikus olvasatnak megfelelő T > Mod. Az episztemikus sorrend, amelyben Mod k-vezérli T-t, úgy áll elő, hogy a TP projekciót összeolvasszjuk (a Merge művelettel) egy üres M-mel: ez utóbbi a módot reprezentáló fejkategória, amelyet helyettesítő (proxy) kategóriának tekinthetünk. Ez egy puszta kategóriakeret (vagy templátum) amelynek nincsenek jegyei, és a T-vel szemben (amely soha nem lehet üres, hiszen a magyarban nincsenek időjel nélküli mondatok), alkalmas arra, hogy a Mod belemozogjon (ezzel az őt tartalmazó projekció ModP-vé válik). A Mod toldalék (a *-hat*) nem mozoghat el a V-től és a T-affixum között elfoglalt helyéről, mert a szigorú ciklikusság elve, illetve a zárójeltörlési konvenció miatt a korábbi ciklusban létrehozott {V, Mod} komplexum belső szerkezete elérhetetlenné vált a helyettesítő (proxy) kategória beillesztése előtt. Másképp fogalmazva, „a morfológia nem „lát bele” a már megépült szóalak belsejébe, így nem is szakíthat ki onnan semmit” (Bartos 2000: 724). A proxy-kategória beépítésének és a [V + Mod] komplexum felemelésének így nem lesznek morfológiai vagy fonológiai következményei. A morfológiai modul működését saját elvei korlátozzák, ezért csak a számára kijelölt kereteken belül követheti a szintaktikai derivációt: a Tükörelv ezzel a megszorítással érvényes. Így a két különböző szintaktikai szerkezet morfológiai megvalósulása azonos lesz: [V-Mod-T-Agr]szó (pl. *vár-hat-t-ak*). Az alábbi két

ágrajz (Bartos 2000: 724 alapján) vázlatosan szemlélteti a deontikus és az episztemikus olvasatnak megfelelő szerkezeteket:

Deontikus olvasat: $T > \text{Mod}$

Episztemikus olvasat: $\text{Mod} > T$, tV az igei nyom, MP a proxy-kategória jele:

Az utóbbi ágrajzon jelölt mozgatósi műveletek közül az igemozgatásra még az MP templátum beillesztése előtt kerül sor. Bartos (2003) az M (mód) templátum Mod általi kitöltését lehetővé tevő tényezők közt említi, hogy a

módot és a modalitást általában szorosan összetartozó fogalmaknak tekintik. Az alábbiakban megpróbálom bizonyítani, hogy valójában ennél többről van szó, ugyanis a *-nA* toldalék a magyarban maga is modalitástípusokat fejez ki.

Annak érdekében, hogy a magyarra alkalmazni tudjuk a modalitások Condoravdi-féle értelmezését, fel kell tennünk, hogy a magyar múlt idő a PERF-fel azonos értelmezést kap a modalizált mondatokban. Azt, hogy egyébként sem mindig kaphat deiktikus (a beszédidőhöz viszonyított) múlt idejű értelmezést, a (16)-(17) mondatok magyar megfelelői bizonyítják.

A magyar mondatokban a modalitás, az idő és a mód hatóköri viszonyainak vizsgálatakor először a feltételes mód *-nA* toldalékának szerepét próbálom meg tisztázni. Valószínűnek tartom, hogy a *-hAt* modális toldalék nélküli jelen- és múlt idejű igéken a *-nA* az angol *would* segédige megfelelőjeként szükségszerűséget fejez ki (Condoravdi (2001:) *would*-definíciója):

(48) $-nA_{MB}: \lambda P \lambda w \lambda t \forall w' [w' \in MB(w, t) \rightarrow AT([t,], w', P)]$
(P esemény- vagy időtulajdonság)

A feltételes mondatokban az ilyen igék szerepelhetnek a kondicionálisok elő- és utótagjában is, de a velük alkotott (tag)mondatok folytatást igényelnek:

(49) *Ha megnyerné a versenyt, (akkor...)*

(50) *Megnyerné a versenyt, (ha...)*

Kratzer (1981, 1990) szerint az angolban minden feltételes mondat implicit modális tartalmat hordoz. Szerintem a magyarban a kijelentő és a feltételes módú, *-hAt* toldalék nélküli ígét tartalmazó kondicionálisok abban térnek el, hogy az utóbbiak expliciten jelzik ezt a modális tartalmat.

Múlt idejű mondatban (*megnyerte volna*) a feltételes mód ugyancsak (kontrafaktuális) szükségszerűséget fejez ki, a vele alkotott tagmondatok szintén kiegészítésre szorulnak. Felmerül viszont a kérdés, hogy mi a jelentése a feltételes mód morféimájának a már modalizált, pl. a *-hAt* toldalékos igék mellett, vagyis mit jelent pl. az (52) mondatban?

(51) Megnyerheti a versenyt.

(52) Megnyerhetné a versenyt.

Az (51)-(52) közti különbség arra enged következtetni, hogy jelen idejű mondatban, de jövőbeli referenciaidő esetén a *-hAt* mellett a feltételes mód a kijelentő módhoz képest a modalitás egy távolabbi, kevésbé valószínű fokozatát fejezi ki (*megnyerhetné ≈ esetleg megnyerheti...*): másképp fogalmazva: a modalitás és a feltételes mód együttesen az angol *might* jelentését közelíti meg, a feltételes mód morfémajának ezért ilyenkor nincsen önálló hatóköre. A fokozati különbségről ugyanis Kratzer (1981, 1991) nyomán feltételezhetjük, hogy az a modalitáshoz tartozó rendezési forrás tulajdonságaiból vezethető le.

Bartos (2000, 2003) szerint múlt időben csak az $M < T < \text{Mod}$ sorrend lehetséges (M = mód, T = időjel), amint azt Bartos (2000: 721.o. (111)) példája alapján a

(53) Megnyerhette volna a versenyt. (metafizikai, kontrafaktuális lehetőség)

esetében az

(53a) Az LENNE a helyzet [hogyan VOLT [LEHETSÉGES megnyernie a versenyt]]

parafrázisban szereplő operátorok elrendezése mutatja.

Ezzel kapcsolatban az egyik problémát abban látom, hogy az ilyen típusú mondatok jelentésébe nem tartozhat bele, hogy az esemény nem játszódott le (mert ez Condoravdi szerint pragmatikai implikátúra), a parafrázisból viszont – ha a *-nA* morfémat az irreális mód képviselőjének tekintjük – ez következik. Másrészt (53) önmagában teljes megnyilatkozás, (53a) viszont hiányos, kiegészítést igényel.

A fő probléma (53a)-val azonban az, hogy Condoravdi elmélete szerint a *már nyerhetett* episztemikus értelmű szerkezethez hasonlóan, ahol a sorrend $\text{MOD} > \text{PERF}$ (és amely a magyarban a Bartos (2000, 2003)-ban bemutatott módon mozgatással állítható elő) itt sem három, hanem mindössze két összetevőn múlik az interpretáció. A $\text{PERF} > \text{MOD}$ hatóköri sorrendű interpretációhoz tehát a *volna* nem tesz hozzá semmit, szemantikailag üres, szerepe mindössze az, hogy a modalitás és az idő hatóköri viszonyának megfordulását jelzi. A feltételezett hatóköri viszonyokat az (54)-(55)-(56) mondatok illusztrálják.

- (54) (Már) megnyerhette a versenyt (episztemikus): MOD ($\approx$ -hAt) > PERF
 (55) Megnyerte volna a versenyt (...). (kontrafaktuális): PERF > MOD ($\approx$ -nA)
 (56) Megnyerhette volna a versenyt. (kontrafaktuális): PERF > MOD ($\approx$ -hAt)

Mindezek alapján a *-nA* toldalékról elmondhatjuk, hogy valójában nem “módot”, hanem a modalitás különböző fajtáit fejezi ki, így nem képvisel külön szemantikai kategóriát: más modális toldalék nélkül episztemikus (illetve metafizikai) szükségszerűséget fejez ki, egyes előfordulásaiban pedig (ahogy az Bartos 1999, 2000, 2003-ból kiderül, l. pl. Bartos 2000: 720) akarást vagy diszpozíciót kifejező, “volicionális” modalitásként értelmezhető:

- (57) *Vártunk volna.*:
 a) episztemikus/metafizikai (kontrafaktuális)
 b) szerettünk volna/hajlandóak voltunk várni (volicionális)

Modális toldalékkal (*-hAt*) együtt előfordulva vagy a fennálló lehetőség szempontjából jelent fokozati különbséget, vagy pedig interpretálatlan elemként a PERF és a MOD hatóköri sorrendjének megfordulását jelzi.

Úgy gondolom, mindezzel sikerült még teljesebbé tenni a hatóköri sorrendkülönbség Bartos 1999, 2000, 2003-ban található magyarázatát. Szerintem nem egyszerűen arról van szó, hogy M (mód) és Mod szoros kapcsolatban állnak (ahogy azt Bartos feltételezi), hanem arról, hogy M a *-hAt* nélküli előfordulásaiban Mod különféle típusainak megvalósítója (így külön M-ként való jelölése legfeljebb morfológiai szempontból indokolt), ami indokoltabbá teszi Mod mozgását az M-et tartalmazó üres proxy-kategóriába.

5. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban egyrészt azt próbáltam bemutatni, hogyan használható a modalitást kifejező mondatok értelmezésében egy ötlet, amelynek alapján az igei eseménypredikátumok a tulajdonnevek és a természeti fajtajelölő kifejezésekkel analóg módon merev jelölőknek, a határozói módosítók pedig nem mereven jelölő kifejezéseknek tekinthetők. Condoravdi elemzését továbbfejlesztve, az angol múlt idejű, modális segédigét tartalmazó mondatok kétféle kontrafaktuális értelmezését különböztettem meg, s a *might* segédige egy speciális kontrafaktuális értelmezését (MIGHT2) javasoltam az időhatározói módosítók kezelésére.

Dolgozatom 4. részében a modalitások Condoravdi-féle elemzését a mód, idő és modalitás hatóköri viszonyainak tisztázása érdekében a magyarra alkalmaztam. Bartos 1999, 2000, 2003 alapján a hatóköri sorrendből következő különféle interpretációkat a feltételes mód todalékának jelentését újraértelmezve igyekeztem világossá tenni. Megállapítottam, hogy a *-nA* todaléknak nincsen inherens mód-jelentése: a feltételes mód todalékát csak modális jelentésében lehet önálló szemantikai hatókörrel rendelkező morfémaként interpretálni, a *-hAt* modális todalékkal együtt előfordulva a vizsgált mondatokban nem rendelkezik saját önálló jelentéssel, így hatóköre sincsen.

A továbbra is megoldásra váró kérdések közül befejezésül ezt emelném ki: lehet-e a magyarban a határozókat és feltételes módú igét tartalmazó, kontrafaktuális mondatokat (pl. *János jöhetett volna hétfőn.*) úgy értelmezni, hogy a bennük szereplő *-nA* todaléknak önálló modális jelentést tulajdonítunk?

HIVATKOZÁSOK

- Bartos Huba 1999: *Morfoszintaxis és interpretáció: A magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere*, Ph.D. disszertáció, Budapest, ELTE
- Bartos Huba 2000: Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere, in: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan* 3, *Morfológia*, 653–763.
- Bartos Huba 2003: On-line morphology: The morphosyntax of Hungarian verbal inflection, in: Junghanns, U. – L. Szucsich eds.: *Syntactic Structures and Morphological Information*, de Gruyter, Berlin.
- Cinque, Guglielmo 1999: *Adverbs and Functional Heads*, Oxford University Press.
- Condoravdi, Cleo 2001: Temporal Interpretation of Modals, in: *Stanford Papers on Semantics, CSLI*, <http://citeseer.nj.nec.com/cleo01temporal.html>.
- Enc, Mürvet 1996: Tense and Modality, in: *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, Blackwell Publishers.
- Forbes, Graeme 1997: Essentialism, in: *A Companion to the Philosophy of Language*, Blackwell Publishers, 515–533.
- Kim, Jaegwon 1976: Events as property exemplifications, in: M. Brand and D. Walton, Reidel eds.: *Action Theory*, Dordrecht, 159–177.
- Kratzer, Angelika 1981: The notional category of modality, in: *Words, Worlds and Context*, Berlin, W. de Gruyter, 38–74.

- Kratzer, Angelika 1991: Modality, in: *Semantics: An International Handbook of Contemporary Research*, Berlin, W. de Gruyter, 639–650.
- Kripke, Saul 1972: Naming and Necessity, in: D. Davidson – G. Harman eds.: *Semantics of Natural Language*, Dordrecht, Reidel Publishing Company, 252–355.
- Mondadori, Fabrizio 1978: Remarks on Tense and Mood: The Perfect Future, in: Guenther, F. – Rohrer, C. eds.: *Studies in Formal Semantics*, Amsterdam, North-Holland, 223–248.
- Putnam, Hilary 1975: The meaning of 'meaning', in: *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers*, Vol. 2. Cambridge, Cambridge University Press, 215–271.
- Ruzsa Imre 1984: *Klasszikus, modális és intenzionális logika*, Akadémiai Kiadó.
- Stowell, Tim 2002: Tense and Modals, UCLA,
www.linguistics.ucla.edu/people/stowell/Stowell-Tense&Modals.pdf.

ÚJ MÓDSZER AZ EGYEZTETÉSI JELENSÉGEK KEZELÉSÉRE

FARKAS JUDIT

1. Bevezetés

Az egyeztetési jelenségek szintaktikai kezeléséről a transzformációs generatív grammatika képviselői meglehetősen hasonlóan gondolkoznak: a problémára jegyellenőrzéses megoldást javasolnak, melyhez megfelelő szintaktikai szerkezet szükséges. Carstens (2000) alapján megállapítható, hogy abban már nincs teljes egyetértés, hogy mi a megfelelő szintaktikai szerkezet, hiszen egyes tanulmányokban csak a specifikáló – fej relációt fogadják el megfelelő szintaktikai konfigurációnak (pl. Chomsky 1986; Koopman 1992; Kinyalolo 1991), míg pl. a Minimalista Programban (Chomsky 1995) háromféle szerkezetűtípusban is megengedett a jegyellenőrzés: (a) specifikáló és fej közötti relációban; (b) két fej (α és β) relációjában, amennyiben α β -ra van csatolva; (c) csatolt α és β specifikálójában álló γ P viszonylatában. Az valamennyi elgondolásban közös, hogy meglehetősen bonyolult szintaktikai szerkezeteket kell létrehozni a megfelelő konfiguráció eléréséhez, és többször olyan csomópont(ok) bevezetése is szükségessé válik, melyek kevéssé motiválhatóak (pl. n P Carstens (2000)-ben – lásd (33. a)), vagy legalábbis a következőkben javasolt módszerrel „megtakaríthatóak” lennének. Az említett megoldás az egyeztetési jelenségek kezelésére az indexelt nyelvtanok szellemének alkalmazására épül, és mint ilyen, nagyban eltér az eddig említett megoldásoktól,¹⁷ viszont alkalmasabb bizonyos jelenségek megragadására, mint a mozgatókon alapuló elképzelések, továbbá mivel az „olcsóbb” Merge műveletet alkalmazza, gazdaságosabb is.

A cikk felépítése a következő: a 2. fejezetben az indexelt nyelvtanokról adok egy áttekintő leírást; a 3. fejezetben bemutatok egy egyeztetési jelenségekben meglehetősen gazdag nyelvet, a finn; a 4. fejezetben konkrét példák segítségével mutatom be azt, ahogyan egy indexelt nyelvtan az említett nyelv egyeztetési jelenségeinek leírásában alkalmazható; az 5. fejezetben pedig összefoglalom a legfontosabb állításokat.

¹⁷ Ez azonban nem azt jelenti, hogy az említett teóriákban alkalmazott megoldásokat teljesen elvetném (pl. komplex fejek építése), pusztán másként és másképp használnom fel azokat.

2. Az indexelt nyelvtan

Egy indexelt nyelvtan (Partee, Barbara H. – Alice G. B. ter Meulen – Robert E. Wall (1990: 536–542) 5 összetevőből épül fel: $G = \langle V_T, V_N, I, S, R \rangle$, ahol V_T és V_N diszjunkt véges halmazok – V_T a G nyelvtan terminális ábécéje (ezek a konkrét lexikai elemek), V_N a G nyelvtan nem-terminális ábécéje (ezek a kategóriák); I : az indexek halmaza (a konkrét modellben ezek az egyeztetés szempontjából releváns jegyek lesznek); az S szimbólum a V_N halmaz egy kitüntetett eleme – a nyelvtan kezdőszimbóluma; R pedig a G nyelvtan szabályainak halmaza.

Index(ek)et a nem-terminális szimbólumok viselhetnek magukon: például $A(ijk)$, melynek konkrét megvalósulása lehet például $N_{(Pl\ Elat)}P$, ami többes számú, elativusi esetű főnévi csoportot jelöl. Levezetés során az alábbi szabályok szerint keletkezhetnek és tűnhetnek el indexek:

- (1) Keletkezés és törlés csak az indexfüzér bal szélén játszódhat le.
- (2) Az indexfüzér hosszának nincs felső korlátja.
- (3) Az indexek a nem-terminális szimbólumokon öröklődnek.
- (4) Terminális szimbólum sosem viselhet indexet (terminális szimbólummá alakulás során elvesznek az indexek).
- (5) „*Dobj ki és másolj!*” (az indexek eltüntetésére vonatkozó szabály): $A(i) \rightarrow \alpha$, ahol i egy index, A egy nem-terminális szimbólum, α pedig egy terminális és nem-terminális szimbólumokból összeállított vegyes füzér. (Csak akkor alkalmazható, ha i éppen az indexfüzér első tagja.)
- (6) „*Told el és másolj!*” (az indexek keletkezésére vonatkozó szabály): $A \rightarrow B(i)$, ahol A és B nem-terminális szimbólumok, i pedig egy index. (Némi megszorítást jelent az, hogy a kimeneti oldalon csak egyetlen nem-terminális szimbólum engedélyezett.)

Egy indexelt nyelvtannal akkor generálható egy V_T fölötti füzér, ha létezik olyan S -től induló levezetés, amelynek utolsó átmeneti füzére már csak terminális szimbólumokat tartalmaz, nem-terminális szimbólumokat és indexeket nem.

Az indexelt nyelvtanok az enyhén környezetfüggő nyelvtanok osztályába tartoznak (a természetes nyelveket az enyhén környezetfüggő nyelvek közé sorolják), és leginkább az egyeztetési jelenségek leírásában alkalmazhatók (ezt az állítást fogom a 4. fejezetben a gyakorlati érvekkel alátámasztani).

3. Egyeztetési jelenségek a finn nyelvben¹⁸

A finn nyelv (legalábbis a finn irodalmi nyelv) meglehetősen gazdag egyeztetési jelenségek tekintetében. A 3.1-ben az igei csoportokat érintő egyeztetésekre térek ki, majd 3.2-ben sorra veszem a főnévi csoportban megfigyelhető ilyen eseteket.

3.1. Egyeztetés az igei csoportban

Az igei frázisok esetében egyeztetés van az ige és nominativusi vonzata között számban és személyben. Amennyiben tagadás, vagy más módon összetett igeidő (praesens perfectum vagy plusquamperfectum) szerepel a mondatban, úgy a segédigével (a tagadóigével illetve a létigével) kell a szám- és személybeli egyeztetést végrehajtani, valamint további egyeztetés(ek) is szükséges(ek), mert az alany száma megjelenik a participium(ok)on is.¹⁹

(7)	a. Luen.
olvas-SG1
'Olvasok.'	Luemme.
olvas-PL1
'Olvasunk.'
	b. En lue.
neg-SG1 olvas
'Nem olvasok.'	Emme lue.
neg-PL1 olvas
'Nem olvasunk.'
(8)	a. Luin.
olvas-IMPF.SG1
'Olvastam.'	Luimme.
olvas-IMPF.PL1
'Olvastunk.'
	b. En lukenut.
neg-SG1 olvas-PAR.SG	Emme lukeneet.
neg-PL1 olvas-PAR.PL

¹⁸ Az összes finn nyelvi példát én írtam, de átnézte a PTE finn lektora, Anja Haaparanta is.

¹⁹ A példák annotációiban szereplő rövidítések feloldása a következő: IMPF = imperfectum (8a) és (10a) példákban; PAR = participium (8b), (9) és (10) példákban. A finn igeidők múlt időben a következőképpen épülnek fel: az imperfectum tagadása (8b) tartalmazza a tagadóigét és a főige ún. 2. aktív participiumi alakját; a praesens perfectumban (9) a létige jelen idejű alakja mellett a főigének az említett participiuma szerepel, ennek tagadó változatát (9b) a tagadóige, valamint a létige jelen idejű töve és a főige participiuma alkotja; plusquamperfectum esetén (10) a létige imperfectumban lévő alakjára és a főige participiumára van szükség, míg ennek tagadásához (10b) a tagadóígen kívül a létige említett participiuma, valamint a főige participiuma szükséges.

	'Nem olvastam.'		'Nem olvastunk.'
(9)	a. Olen jo lukenut.
létige-SG1 már olvas-PAR.SG
'Már olvastam.'		Olemme jo lukeneet.
létige-PL1 már olvas-PAR.PL
'Már olvastunk.'
	b. En ole vielä lukenut.
neg-SG1 létige még olvas-PAR.SG
'Még nem olvastam.'		Emme ole vielä lukeneet.
neg-SG1 létige még olvas-PAR.SG
'Még nem olvastunk.'
(10)	a. Olin lukenut aikaisemmin.
létige-IMP.F.SG1 olvas-PAR.SG korábban
'Korábban olvastam.'		Olimme lukeneet aikaisemmin.
létige-IMP.F.PL1 olvas-PAR.PL korábban
'Korábban olvastunk.'
	b. En ollut lukenut aikaisemmin.
neg-SG1 létige-PAR.SG olvas-PAR.SG korábban
'Nem olvastam korábban.'		Emme olleet lukeneet aikaisemmin.
neg-PL1 létige-PAR.PL olvas-PAR.PL korábban
'Nem olvastuk korábban.'

A (7)–(10) példából az is látható, hogy az igeidő is többször megjelenhet az igei csoporton belül, a participiumok száma árulhatja el, milyen igeidőről is van szó éppen.

Magázás esetén (a finnben a magázást a PL2 alakokkal fejezik ki) egy összetett igealakot tartalmazó mondatban az egyeztetés két formája jelenik meg: az alany és a segédige között *formai egyeztetés* történik²⁰, azaz a segédigének PL2-ben kell megjelennie, míg a participiumok a nominativusi bővítőmennyel *szemantikailag egyeztetődnek*:

- (11) Te luette.
ProPL2-NOM olvas-PL2
'Ön / Önök olvas / olvasnak.'²¹
- (12) a. Te ette ollut lukenut aikaisemmin.
ProPL2-NOM neg-PL2 létige-PAR.SG olvas-PAR.SG korábban
'Ön nem olvasott korábban'

²⁰ Csak formai egyeztetés van, ha nincs segédige a mondatban.

²¹ Természetesen a mondat azt is jelentheti, hogy 'Ti olvastok', és (12b) esetében is lehetséges a 'Ti nem olvastatok korábban' olvasat.

- b. Te ette olleet lukeneet aikaisemmin.
 ProPL2-NOM neg-PL2 létige-PAR.PL olvas-PAR.PL korábban
 'Önök nem olvastak korábban.'

Egyeztetési szempontból az igemód kérdése is érdekes. Ha a mondatban csak a főige szerepel, akkor a módot azon kell jelölni; ha viszont létigével alkotott összetett igealak, akkor a létigén jelenik meg a módot kifejező morféma. Tagadás esetén két lehetőség van: (a) imperativum esetén a tagadóigének az eddigiekben említettektől különböző alakja jelenik meg, és a főigén is — az SG2-t leszámítva — megjelenik a felszólító módra utaló morféma; (b) más mód (indikativus, conditionalis, potentialis) esetén a főige (összetett igeidő esetén a segédige) az, amin a mód megjelenik.

(13)	Lukisin.
olvas-COND.SG1
'Olvasnék.'	En lukisi.
neg-SG1 olvas-COND
'Nem olvasnék.'
(14)	Olisin lukuut.
létige-COND.SG1 olvas-PAR.SG
'Olvastam volna.'	En olisi lukuut.
neg-SG1 létige-COND olvas-PAR.SG
'Nem olvastam volna'
(15)	Lue!
olvas
'Olvass!'	Älä lue!
negIMP.SG2 olvas
'Ne olvass!'
(16)	Lukekaa!
olvas-IMP.PL2
'Olvassatok!'	Älkää lukeko!
negIMP.PL2 olvas-IMP
'Ne olvassatok!'
(17)	Lukekoon!
olvas-IMP.SG3
'Olvasson!'	Älköön lukeko!
negIMP.SG3 olvas-IMP
'Ne olvasson!'

Az igei csoporttal kapcsolatban még egy egyeztetési jelenséget kell megemlíteni: bizonyos szabad bővítményeket kötelező számban és személy-

ben egyeztetni az alanyesetű bővítménnyel. Ilyen például a *miehellään* 'szívesen' határozószó esete:

- (18) **He** lukevat miehellään tämän kirjan.
Ők-PL3 olvas-PL3 szívesen-PL3 ez-Acc könyv-Acc
'Ők szívesen elolvassák ezt a könyvet.'

3.2. Egyeztetési jelenségek a finn főnévi csoportban

Akárcsak az igei csoport esetén, az irodalmi finn nyelv főnévi szerkezeteiben is meglehetősen sok egyeztetés található. Elsőként a birtokos és a birtok szám- és személybeli egyeztetését említem meg, amely (a magyartól eltérően) csak abban az esetben történik meg, ha személyes névmás a birtokos).²²

- (19) a. minun kirjani
én-GEN könyv-SG1
'az én könyvem'

- b. meidän kirjamme
mi-GEN könyv-PL1
'a mi könyvünk'

- c. Kaisan kirja
Kaisa-GEN könyv
'Kaisa könyve'

²² Ebben a tekintetben az irodalmi finn főnévi szerkezetei a magyar névutós szerkezetekkel mutatnak nagyfokú hasonlóságot. Egyébként a finn névutós szerkezetek is pontosan a főnévi csoport mintájára viselkednek: a genitívusi vonzattal a névutói fejet számban és személyben egyeztetni kell. A birtokosokkal kapcsolatban meg kell továbbá jegyezni, hogy a birtoklás-mondatokban csak nagyon ritkán van egyeztetés birtokos és birtok között (ezek inkább már megszilárdult kifejezéseknek tekinthetők), amelyet csak úgy lehet ebben a rendszerben kezelni, ha a birtokos ezekben az esetekben is a birtokot megjelenítő főnévi csoporton belül születik (vö. Alberti – Medve (2002) birtokos szerkezetei). Ez kétségtelenül további problémákat vet fel: a birtoklásmondatokban ugyanis a birtokos általában nem genitívusi esetű, hanem adessívusi, ezért a birtokos születési pozíciója ilyen esetekben inkább az N fej komplementuma lehetne, és nem a módosítója.

A jelzői helyzetben álló melléknéven illetve melléknévi igenéven, valamint a mutató névmásokon megjelenik a főnévi fej száma és esete:

- (20) (Puhun) näistä lukevista suomalaisista tytöistä.
 (beszél-SG1) ez-PL.ELAT olvas-PAR.PL.ELAT finn-PL.ELAT lány-PL.ELAT
 '(Beszélek) ezekről az olvasó finn lányokról.'

A számnéven, amennyiben a főnévi csoport nem nominativusi vagy accusativusi esetben áll, megjelenik a főnév esete (21), a száma viszont csak bizonyos számneveken jelölődik (22). Amennyiben a főnévi csoport nominativusi vagy accusativusi esetben áll, úgy a számnév tőalakban jelenik meg, utána pedig (bizonyos kivételektől eltekintve) a főnévi fej, és annak valamennyi, a számnév után álló bővítménye egyes szám partitivusi esetben áll – a számnév előtt álló mutató névmás viszont még a szerkezet szemantikáját mutatva többes számban szerepel (23).

- (21) (Puhun) kahdesta runosta.
 (beszél-SG1) két-ELAT vers-ELAT
 '(Beszélek) két versről.'

- (22) (Puhun) monista runoista.
 (beszél-SG1) sok-PL.ELAT vers-PL.ELAT
 '(Beszélek) sok versről.'

- (23) Nämä kaksi suomalaista naista menevät Budapestiin.
 Ez-PL.NOM két finn-PART nő-PART megy-PL3 Budapest-ILL
 'Ez a két finn nő Budapestre megy.'

Az említett eseteken kívül számban egyeztetni kell a főnévi csoportokhoz kapcsolódó mellékmondatok vonatkozó névmásait a főnévi csoport szemantikájával.²³

²³ A szemantika itt azért érdekes, mert (a magyartól eltérően) a számnevet is tartalmazó főnévi csoportokhoz kapcsolódó mellékmondatok vonatkozó névmásai többes számban kell, hogy álljanak; nincs lehetőség a restriktív – nem-restriktív mellékmondatok következő elkülönítésére: *Eljött mindhárom barátom, aki külföldön él. Eljött mindhárom barátom, akik külföldön élnek.*

(24) *Nämä kaksi naista, jotka menevät Budapestiin, asuvat Pécsissä.*
 ez-PL.NOM két nő-PART aki-PL.NOM megy-PL3 Budapest-ILL lakik-PL3 Pécs-INESS
 'Ez a két nő, aki Budapestre megy, Pécsen lakik.'

A fent bemutatott példákon kívül más egyeztetési jelenségek is találhatók a finn irodalmi nyelvben,²⁴ de erre most terjedelmi korlátok miatt nem térünk ki, hanem rátérünk az egyeztetés általam javasolt újfajta megközelítésére.

4. Indexelt nyelvtan az egyeztetés leírásában – finn példákkal illusztrálva

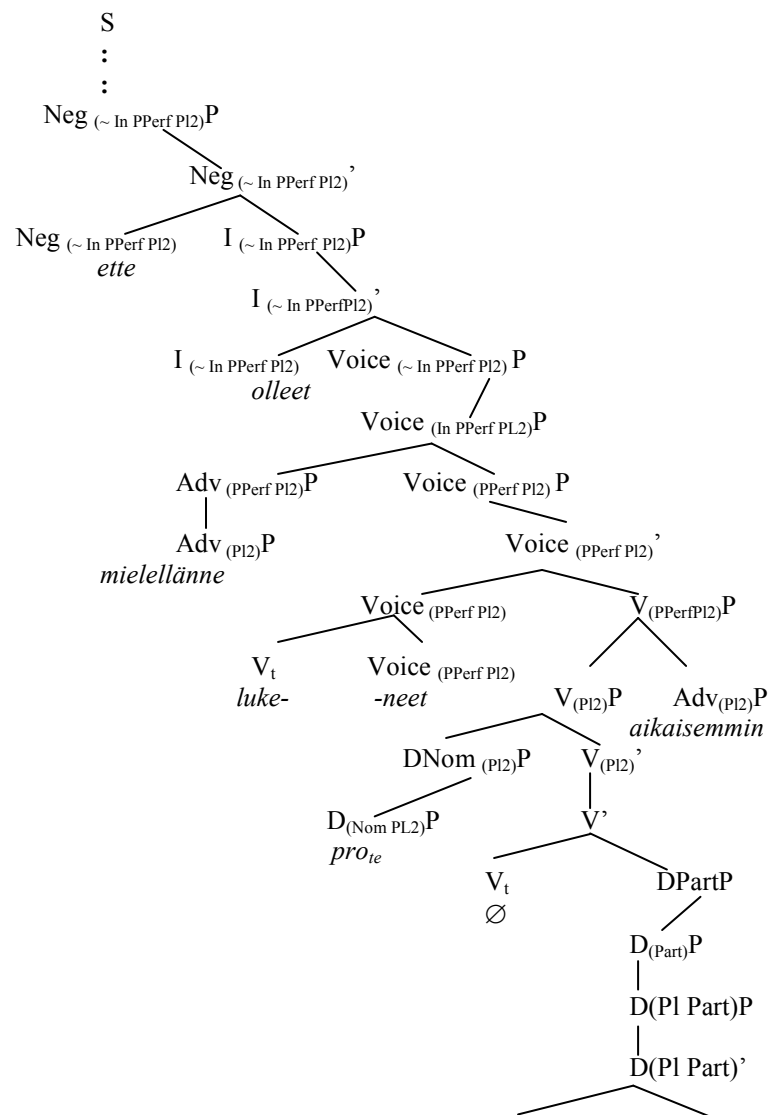
Egy természetes nyelvet (jelen esetben az irodalmi finnt) leíró indexelt nyelvtan indexei azok a jegyek lesznek, amelyek a szerkezeteken belül többször is relevánsak (többször vannak jelölve, több alak együtteséből állnak össze), illetve egyeztetésben vesznek részt. Így – a fenti példák alapján – a következő jegyeket ítélem relevánsnak: (a) igei csoport esetén: alanyesetű vonzat száma és személye, igeidő, igemód,²⁵ tagadás;²⁶ (b) főnévi csoport esetén: birtokos száma és személye, főnévi fej száma és esete. (25) példában egy konkrét mondat elemzése látható, amelynek segítségével a rendszer működését illusztrálom.

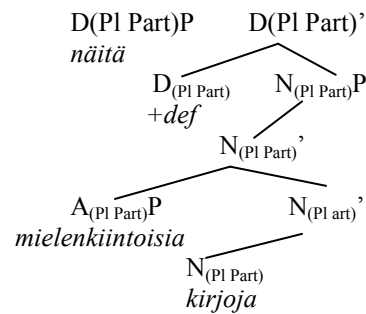
(25) *Ette olleet mielellänne lukeneet näitä*
 neg-PL2 olla-PPERF.PL szívesen-PL2 olvas-PPERF.PL ez-PL.PART
mielenkiintoisia kirjoja aikaisemmin.
 érdekes-PL.PART könyv-PL.PART korábban
 'Nem olvastátok el szívesen ezeket az érdekes könyveket korábban.'

²⁴ Például a nominatívusi bővítmény és a névszói állítmány között számbeli egyeztetés van (pl. *Minä olen suomalainen* – Én-NOM van-SG1 finn ('Én finn vagyok') ~ *Me olemme suomalaisia* – Mi-NOM van-PL1 finn-PL.PART ('Mi finnek vagyunk')), akárcsak bizonyos predikatív bővítmények és azok alanya között (pl. *Pidän tyttöä suomalaisena* – Tart-SG1 lány-PART finn-ESS ('Finnek tartom a lányt') ~ *Pidän tyttöjä suomalaisina* – Tart-SG1 lány-PL.PART finn-PL.ESS ('Finnek tartom a lányokat')). Bizonyos mellékmondatok esetén (a magyar megfelelőkhöz hasonlóan) szám- és személybeli egyeztetés van a főmondatban a nominatívusi vonzat és a mellékmondat igéje között: pl. *Me, jotka olemme suomalaisia, rakastamme kahvia* – Mi-NOM, aki-PL.NOM van-PL1 finn-PL.PART, szeret-PL1 kávé-PART ('Mi, akik finnek vagyunk, szeretjük a kávéét').

²⁵ A felszólító mód miatt.

²⁶ A rendszernek „meg kell jegyezni”, hogy tartalmaz-e tagadást, mert különben aggrammatikus szósorokat is generálni lehetne a nyelvtannal.

Az ágrajzból kitűnik, hogy az általam javasolt modell a klasszikus X'-elméleten alapul,²⁷ de ezt egyrészt olyan elemekkel kombináltam, amelyek Bartos (2000) morfoszintaxisával mutatnak nagyfokú hasonlóságot, másrészt mindezeket kiegészítettem az említett indexelt nyelvtannal. Az S alatti pontok a generálásnak azt a szakaszát jelölik, amikor az S „felveszi” a szükséges indexeket (az indexek keletkezésére vonatkozó (6) alkalmazásával), és átalakul NegP-vé (S→NegP). Ezt a részt pusztán terjedelmi okokból nem fejtettem ki. Az ágrajzok binaritása nem kötelező a rendszerben: a magyar nyelv leírásában már kiválóan bevált, É. Kiss (1992) által megfogalmazott „lapos V-szerkezetet” a finn nyelvben is alkalmazhatónak vélem. A két nyelv között azonban különbség van abban a tekintetben, hogy az alanyesetű vonzat születési pozíciójának a finnben nem a V' alatti tartományt javaslok, hanem VP specifikálóját.²⁸ Ugyanis ebben a nyelvben (a magyartól eltérően) az igei csoportok módosítói pozíciói nem az aspektus kifejezésében játszanak szerepet, hanem a nominativusi vonzat számára vannak fenntartva (ebben a tekintetben a finn inkább az angolra hasonlít, mint a magyarra), de csak abban az esetben, ha az alkalmas a természetes szubjektum szerepének betöltésére. Ha

²⁷ Elsősorban Alberti Gábor és Medve Anna *Generatív grammatikai gyakorlókönyvében* (2002) kidolgozott modelljére gondolok itt; a finn nyelv leírásában az ebben megfogalmazott alapelveket igyekeztem alkalmazni. Átvettem például a vonzatok és a szabad bővítmények következetes megkülönböztetésének elvét: az említett magyar modellben a csatolási művelet csak a szabad határozókra alkalmazható (ez a kitétel csak frázisokra vonatkozik, mivel az említett modell egy kivételtől eltekintve nem tartalmaz fejmozgatásokat).

²⁸ A VP-módosító mint az ige alanyesetű vonzatának születési helye a magyar nyelvleírásban sem ismeretlen, Bródy (1990)-ben már felmerült ez a javaslat, de szerintem a magyar nyelv esetében a V' alatti születési pozíció a jobb megoldás – Bródy javaslatának megfogadása esetén ugyanis súlyos problémák merülnének fel a másoknál VP-módosítóban álló bővítmények kezelésekor.

nem alkalmas rá, akkor egy másik, a természetes szubjektum kívánalmainak²⁹ megfelelő bővítmény kerül ebbe a pozícióba (itt a finn ismét a magyarral – semleges mondat topikjával – mutat nagyfokú hasonlóságot).

A következő néhány mondatban bemutatom az ágrajzban lévő csomópontokat a hozzájuk tartozó funkciókkal együtt. A *NegP* a tagadás frázisa, ennek fejében születik a tagadóige. Az angolból már ismert *IP* ebben a rendszerben is a segédige frázisa, illetve itt található a módot kifejező morféma,³⁰ ezért az igenek (ha nincs – a tagadóigét nem számítva – segédige a mondatban) mindig fel kell mozognia az I fejbe, hogy az ott lévő, módot kifejező szuffixum összekapcsolódhasson egy tővel.³¹ A felmozgó igei fej azonban nem közvetlenül kerül az I fejbe, ugyanis a két említett frázis között található a *VoiceP*, mely az aktív-passzív elkülönítésének projekciója. Eddig segédigét tartalmazó mondatban is el kell jutnia az igei fejnek, amely a V fejben pusztán ígétőként születik (semmilyen morféma nem található rajta). Ez az elképzelés azért előnyös, mert így az összes igei jellegű kifejezést azonos módon lehet kezelni (a melléknévi, a főnévi és a határozói igenév azonos módon fog felépülni, de ennek pontos menetére terjedelmi korlátok miatt ebben a cikkben nem tudok kitérni). Az eddig említett frázisok (*NegP*, *IP*, *VoiceP* és *VP*) specifikálójá, amint arról már az előzőekben szót ejtettem, egyaránt a természetes szubjektum számára van fenntartva. Az egyes fejek mögött születik a vonzatok többsége, ez alól kivételt csak az említett „alanyok” képeznek: az igeik esetében a nominativusi bővítmény, a főnevek esetében pedig a genitivusi vonzat az, amely a *VP* illetve az *NP* módosítójában kerül be a szerkezetbe (a főnévi és az igei kifejezések között is húzhatóak tehát párhuzamok). A fejek mögött születő vonzatok kategóriája összetett: jelen van benne az összetevő szintaktikai kategóriája és az esete is. Erre azért van szükség, mert az indexek keletkezését nem lehet egyszerűbben megoldani a (6) pontban megadott erős megszorítás miatt. A keletkező indexek milyenségét éppen ez az összetett kategória fogja megadni a következő szabály alapján:

²⁹ A magyarhoz hasonlóan ilyen például a referencialitás, vagy a tematikus szerep.

³⁰ Felszólító mód esetén a tagadóige (is) mutatja a módot, lásd (15)–(17).

³¹ Ha van segédige, akkor az ige I fejbe történő mozgása nem következik be, hiszen a létige alkalmas a mód felvételére.

(26) $XCasusP \rightarrow X_{Casus}P$

konkrétan pl.:

(27) $DPartP \rightarrow D_{Part}P$

A modell építkezése olyan, hogy ami csak egyszer releváns a mondatban (nincs egyeztetési viszonyban semmivel), annak egy szintaktikai csomópont épül ki. Ilyen például a VoiceP, vagy a határozottság jelölésére alkalmas, Szabolcsi által javasolt DP.³² A többször fontos információk pedig, amint azt már korábban említettem, indexek formájában jelennek meg. Az indexek sorrendje nagyon fontos, hiszen az indexelt nyelvtan szabályai komoly megkötésekkel tartalmazznak velük kapcsolatban (a legkomolyabb megkötés az indexek „keletkezésére” vonatkozik (6)). Egy pusztán technikai okokból megállapított indexsorrend viszont nyilvánvalóan nem lenne megfelelő, hiszen egy ilyen megoldás a konkrét problémakezelésen kívül semmilyen magyarázó erővel nem rendelkezne. Bartos (2000: 657) a morfoszintaxisában a „Tükörelv”-et alkalmazza, ami – némi kiterjesztéssel az indexekre – itt is jó megoldásnak tűnik.

(28) „Tükörelv: a morfológiai deriváció közvetlenül tükrözi a szintaktikai derivációt” (azaz a morféma sorrendje megegyezik azzal, ahogy a szintaktikailag releváns módosulások lépésenként végbemennek a szóalakon).

A javasolt modellben az egyes szintaktikai csomópontok sorrendjének kialakításában ez volt a fő szempont (ezért van például $IP > VoiceP$ sorrend). Az elvet nyilvánvalóan a fent bemutatott indexekre is lehet alkalmazni, hiszen azok az „eltűnésükkor” pontosan a megfelelő morféma-sorrendet fogják eredményezni a szóalakokon:

³² Nyilván vitatható, hogy szükséges-e egyáltalán a finn nyelv leírásában DP, hiszen a nyelvben nincs hangalakkal rendelkező névelő. Szerintem mindenképpen hasznos az alkalmazása, hiszen szintaktikailag más pozíciókban fordul elő egy NP, mint egy DP (az NP például alkalmatlan a természetes szubjektum pozíciójának betöltésére).

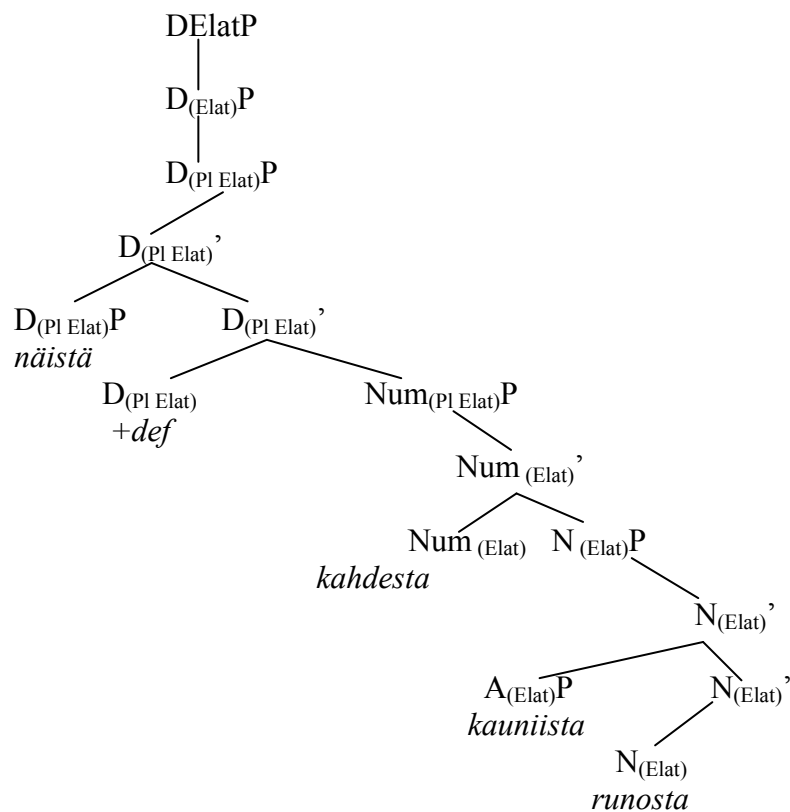
(29)	$N_{(Pl\ Elat\ Sg1)}$	$\rightarrow$	$N_{(Elat\ Sg1)}$	$\rightarrow$	$N_{(Sg1)}$	$\rightarrow$	N
	runo	$\rightarrow$	runoi	$\rightarrow$	runoista	$\rightarrow$	runoistani
	vers	$\rightarrow$	vers- PL	$\rightarrow$	vers-PL. ELAT	$\rightarrow$	vers-PL.ELAT. SG1
	'vers'		'versek'		'versekről'		'verseimről'

Az indexek sorrendje tehát az említettek alapján a következőképpen alakul:

- (30) a. igei csoport: neg – mód – idő – szám – személy
b. főnévi csoport: szám – eset – szám – személy (birtokos)

Hogy a rendszer viszonylag bonyolult problémák kezelésére is alkalmas, azt bizonyítják a (31)-ben és (36)-ban látható finn nyelvi ágrajzok, valamint a (35b)-ben látható olasz elemzés. Amint azt a 3.2-ben említettem, a finnben a számnevet megelőző mutató névmás többes számban áll (szemantikailag igazodik a főnévi kifejezéshez), míg a számnevet követő valamennyi összetevő egyes számba kerül, és az esete vagy megmarad (ha a főnévi csoport esete nem nominativus vagy accusativus, l. (31)), vagy partitívusra változik (ha a főnévi csoport esete nominativus (36) vagy accusativus).

- (31) (Puhun) näistä kahdesta mielenkiintoisesta runosta.
(beszél-SG1) ez-PL.ELAT két-ELAT érdekes-ELAT vers-ELAT
'(Beszélek) erről a két érdekes versről.'

Az indexelt nyelvtant érintő legfontosabb szabályok a következők:

- (32) a. $\text{Num}_{\text{Pl}}\text{P} \rightarrow \text{Num}'$ (többes szám „eltűnése”)³³
 b. $\text{Num}' \rightarrow \text{Num NP}$ (az eset nem változik, így nincs hivatkozás indexre)

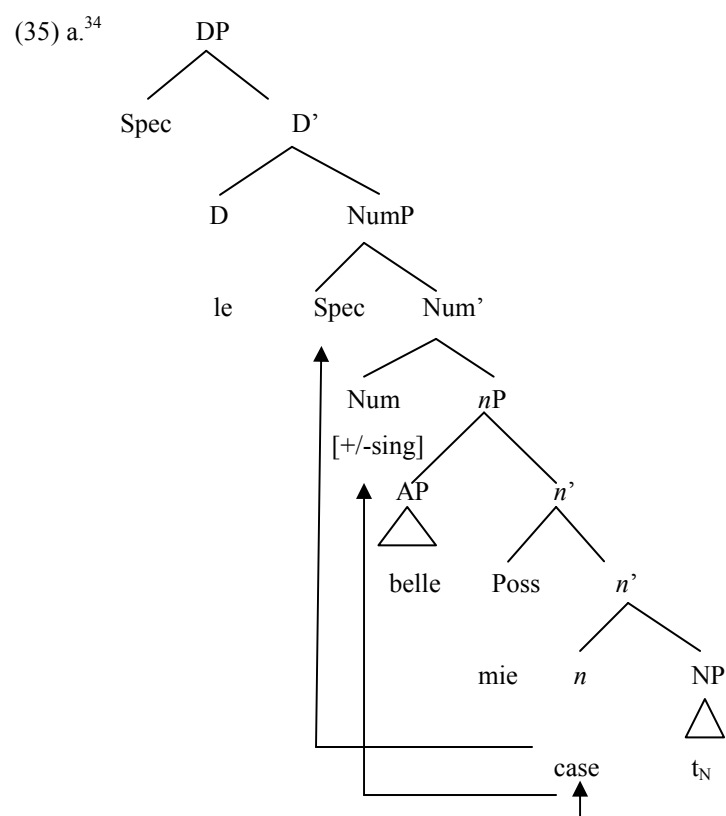
³³ Ennek a szabálynak van egy másik variációja ($\text{NumP} \rightarrow \text{Num}'$) arra az esetre, ha a többes szám mégsem tűnne el a számnév után álló összetevőkről (pl. (Puhun) *kaikista ihmisistă* – minden-PL.ELAT ember-PL.ELAT '(Beszélek) minden emberről'). A többes szám megléte vagy hiánya nem véletlenszerűen változik, ezért a számnévhez tartozó lexikális információként van kezelve.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ha a többes szám indexben jelölve van, akkor az egyes számnak nem kellene-e szintén indexként jelen lennie. Szerintem ezt a kérdést az adott nyelvtől függően kell megválaszolni. A finn nyelvénél nem szükséges az „egyes szám”-index felvétele, mivel ez a default eset, és a finn (az agglutináló nyelveknél megszokott módon) ezt nem jelöli külön morfémával (ellentétben a többes számmal). Ezzel szemben például az olaszban, ahol egészen másként „épül fel” egy szó ((33), (34) és (35)), mindenképpen érdemes felvenni az egyes számot is (a többes szám, és természetesen a nyelvtani nem mellé).

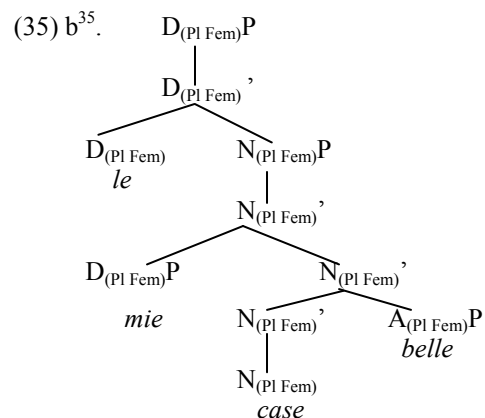
- (33) a. il gatto nero
 a-MASC.SG macska-MASC.SG fekete-MASC.SG
 'a fekete macska'
- b. la macchina nera
 a-FEM.SG autó-FEM.SG fekete-FEM.SG
 'a fekete autó'
- c. i gatti neri
 a-MASC.PL macska-MASC.PL fekete-MASC.PL
 'a fekete macskák'
- d. le macchine nere
 a-FEM.PL autó-FEM.PL fekete-FEM.PL
 'a fekete autók'

A (34) példában látható olasz nyelvi szerkezetnek (35a)-ban és (35b)-ben kétféle elemzését adom meg. A (35a.) példa a Carstens (2000) cikkében szereplő megoldást mutatja be, míg (35b)-ben ugyanezen szerkezet indexelt nyelvtanos kezelése látható.

- (34) le mie case belle
 a-FEM.PL enyém-FEM.PL ház-FEM.PL szép-FEM.PL
 'az én szép házaim'

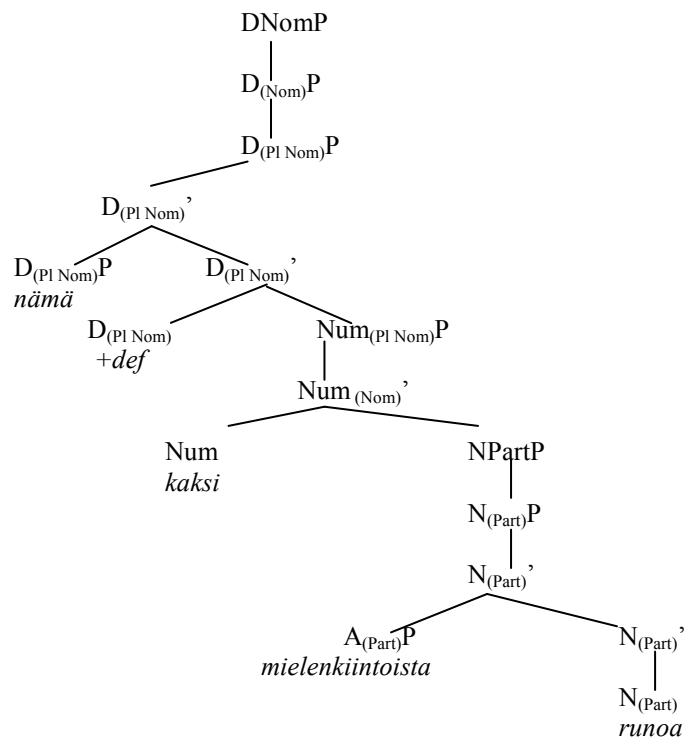
³⁴ Carstens (2000: 329)

Az indexelt nyelvtanos megoldás láthatóan egyszerűbben képes kezelni a problémát, mint a (35a)-ban látható megfelelője.

- (36) Nämä kaksi mielenkiintoista runoa (ovat kauniita).
 ez-PL.NOM két érdekes-PART vers-PART (van-PL3 szép-PL.PART)
 'Ez a két érdekes vers (szép).

³⁵ Az olasz és a finn nyelv között több eltérés is tapasztalható, amelyek közül az egyik legjelentősebb a birtokos kétféle viselkedése a nyelvekben. A finnben a birtokos számát és személyét veszi fel a birtok, míg az olaszban a birtok számát és nemét veszi fel a birtokos. Ezért a birtokosok pozíciója is eltér az említett nyelvek esetében: a finnben specifikáló pozícióban helyezkedik el (NP, NumP, DP frázisokban), míg az olaszban (N'-ra) csatolt bővítményi kezelést javaslom. Az olaszra adott indexsorrend (szám – nem) azért ilyen, mert a *nem* lexikai jegye egy szónak, így szorosabban kötődik a főnévhez a számnál, ezért áll közelebb a főnévhez.

Mint azt korábban már említettem, (36) arra a típusú számneves kifejezésre mutat példát, ahol a számnév után a főnévhez közvetlenül tartozó összetevők más esetben (partitívusban) és a már említett módon más számban (SG) állnak, mint a számnévet megelőző mutató névmás (nominativus). Az indexelt nyelvtant érintő legfontosabb szabály ebben az esetben a többes szám „eltüntetéséről” számot adó (32a) mellett (37), amely az eset megváltozásáról ad számot:

(37) $\text{Num}_{\text{Nom/Acc}}' \rightarrow \text{Num NPartP}$

Ezzel reményeim szerint sikerült bemutatnom az egyeztetések kezelésére vonatkozó elképzelésem lényegét, amely nyilvánvalóan még több helyen

finomításra szorul, de az alapötletet talán érdemes megfontolni azoknak is, akik eddig a mozgatásokkal és jegyellenőrzésekkel kapcsolatos megoldásokat alkalmazták az egyeztetési jelenségek kezelésére.

5. Összefoglalás

Ebben a cikkben az egyeztetési jelenségek kezelésének egy új módját vázoltam fel, és amellet érveltem főként konkrét mondatok / szerkezetek ábrázolásának a segítségével, hogy az indexelt nyelvtanok bevonása az egyeztetések leírásának területén különösen hasznos lehet. Példáim főként a finn irodalmi nyelvből származtak,³⁶ és az egyeztetések mellett magukról a nyelvi szerkezetekről is részletes leírást adtak, így ez a cikk kiindulópontja lehet egy, a finn nyelvet új alapokon leíró generatív modellhez is. Ez a modell (ha teljesen elkészül) részletesebb leírását adhatja az említett nyelvnek, mint például Auli Hakulinen és Fred Karlsson (1979) *Nykysuomen lauseoppia* munkája, amely, bár kétségtelenül átfogó mű, a részleteiben még kidolgozást igényelt volna. A felvázolt elvek alapján működő modell alternatívája lehet a nem chomskyánus elméleti keretben született leírásoknak is, amelyek a finn nyelvvel kapcsolatban az 1980-as évek óta dominánsak a finn nyelvészetben (pl. Vilks 1989).

Az egyeztetéseket alapvetően mozgatásokkal kezelő leírásokhoz képest egy indexelt nyelvtanos megoldásnak mindenképpen előnye, hogy nem szükséges új csomópontokat bevezetni azért, hogy olyan szintaktikai konfiguráció jöjjön létre, amelyben lehetséges az adott jegyek ellenőrzése. Az általam javasolt rendszerben más típusú nehézségeket kell megoldani: az indexek sorrendjének megállapítása nagyon fontos, hiszen ezeket egy-egy levezetés során nehézkes lenne megváltoztatni (egy index eltüntetésére és főként keletkezésére komoly megszorításokat tartalmaz a szabályrendszer (5)–(6)). A kialakuló sorrend nem alapulhat továbbá pusztán technikai megfontolásokon, hiszen egy ilyen rendszer magyarázó ereje csekély lenne, a sorrendet mindenképpen alá kell támasztani valamilyen komoly elvvel (ezt a szerepet a *tükkörelv* tölti be a javasolt modellben).

Az általam javasolt rendszerben készülő ágrajzoknak egy gyakorlati (az oktatásban például hasznosítható) előnyeként meg lehet még említeni az átláthatóságot is: egy ilyen ágrajzon könnyebben el lehet igazodni, mint egy olyanon, amelyben rengeteg mozgatus történik.

³⁶ A 3. fejezetben részletesen kifejtettem, miért jó példa az egyeztetések vizsgálatához a finn irodalmi nyelv.

Végül arra szeretnék röviden kitérni, hogy az általam javasolt indexelt nyelvtant akár egy (összetett kategóriacímekkel dolgozó) környezetfüggetlen nyelvtanként is fel lehet fogni ($X_{(i)} \sim X_i$), melyre az ad lehetőséget, hogy ebben a rendszerben meg van szabva az indexfüzér hosszának felső korlátja³⁷ (lásd (2)), és a kategóriák száma, bár kétségtelenül megnövekszik, mindenképpen véges lesz. Így tulajdonképpen egy újraíró szabályrendszer segítségével kezelhetővé válik az, amit másképpen csak sok mozgatás árán (és így kevésbé gazdaságos módon) lehet megoldani.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti Gábor – Medve Anna 2002: *Generatív grammatikai gyakorlókönyv*, Budapest, Janus/Books.
- Bartos Huba 2000: Az magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3*: Morfológia, 653–762.
- Bródy, Michael 1990: Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field, *Approaches to Hungarian 3*, Szeged, 95–121.
- Carstens, Vicki 2000: Remarks and Replies – Concord in Minimalist Theory, *Linguistic Inquiry 31/2*, 319–355.
- Chomsky, Noam 1986: *Barriers*, Cambridge, Mass., MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995: Categories and transformations, in *The Minimalist Program*, Cambridge, Mass., MIT Press, 219–394.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1*: Mondattan, 79–177.
- Hakulinen, Auli – Fred Karlsson 1979: *Nykysuomen lauseoppia*, Helsinki, Suomen Kirjallisuuden Seura.
- Kinyalolo, Kasangati K. W. 1991: *Syntactic dependencies and the Spec-head agreement hypothesis in Kilega*, doktori értekezés, kézirat, UCLA, Los Angeles, California.

³⁷ Az indexelt nyelvtan teljes kapacitását akkor éri el, amikor például egy $a^n b^n$ típusú nyelvet generálunk vele, melynek során az indexfüzér hossza valóban korlátlan lehet. Az általam javasolt rendszerben ötnél több indexet egyik elem sem viselhet, és az indexek sorrendje sem tetszőleges: ígék esetében *tagadás - mód - idő - szám - személy*, főneveknél pedig *szám - személy (birtokos) - szám - eset* sorrend lehetséges csak (és nyilvánvalóan egyikféle indexből sem lehet egynél több).

- Koopman, Hilda 1992: On the absence of Case-chains in Bambara, *Natural Language & Linguistic Theory* **10**, 555–594.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, 179–298.
- Partee, Barbara H. – Alice G. B. ter Meulen – Robert E. Wall 1990: *Mathematical Methods in Linguistics*, Dordrecht, Kluwer Academic Publ.
- Vilkuna, Maria 1989: *Free Word Order in Finnish*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

A MEDIÁLIS IGE KATEGÓRIÁJA A RÉGEBBI MAGYAR NYELVTANOKBAN

FEJŐS EDINA

1. Bevezetés

Az igenemi csoportosítás, s ezen belül különösen a mediális igék kérdése máig megoldatlan kérdés a magyar nyelvészetben és a nemzetközi szakirodalomban is. Ezt a tényt az igenem fogalmának rendkívül komplex jellege magyarázza: „[a]z igenem sajátos szemantikai-szintaktikai kategória, mely az igék fogalmi-grammatikai jelentéséből indul ki, érinti az igék vonzatkeretét, a vonzatkeretek egymásba alakíthatóságát, az igének és az úgynevezett cselekvéshordozónak a viszonyát, valamint az ige morfológiai felépítését (képzést, ragozást) is” (Lengyel 2000: 83–84). A fogalom komplexitása az oka annak, hogy az igenemek elkülönítése során az egyes nyelvészek más-más szempontokat vesznek figyelembe, s a különböző módszerek alkalmazása nem feltétlenül vezet azonos eredményre.

A különféle igenemi csoportosítások különbözősége azért csúcsosodhat ki éppen a mediális igék fogalmának meghatározásában, mert – mint Szili Katalin hangsúlyozza – ez a kategória átmenetet jelent az aktív és a passzív igenemek között, így számos ige esik ellentmondásos megítélés alá a szakirodalomban, különböző igenemi rendszerezések más-más igembe sorolják őket aszerint, hogy mit tekintenek fő igenmszervező szempontnak (Szili 1999: 355).

Kemmer a mediálisokról írt monográfiájában a mediális fogalmának kétféle megközelítéséről beszél. A mediális fogalma a klasszikus görög grammatikában alakult ki, formális kategóriaként, egy ragozási típus elnevezéseként. A mai nyelvtudományban azonban ez az értelmezés ritkán fordul elő: „Sometimes it denotes a formal category [...], in keeping with its original use in referring to an inflectional category of the Classical Greek verb” (Kemmer 1993: 2). Manapság a mérleg az igenemek alapvetően szemantikai kategóriaként való értelmezése felé billen. A rendszerben a formai jellemzők is helyet kapnak, ezek azonban – mivel folyamatos jelentésváltozásnak vannak kitéve – csak másodlagosan jellemezhetik az igenemeket, s ezen belül a mediális: „A morphosyntactic middle is a language-specific category characterized by an overt marker [...]. This marker may over time lose that function and/or gain new semantic functions in accordance with its diachronic source”. (Kemmer 1993: 237).

Szili rámutat arra, hogy a mediálisok lényegének meghatározására mind a külföldi (l. Szili 1999: 355), mind a magyar szakirodalomban ma is többféle szempontot vesznek figyelembe a kutatók. A magyar szakirodalomban két markáns, több ponton egymásnak is ellentmondó, következetes vélemény körvonalazódott az utóbbi időben: az egyiket H. Tóth, a másikat Abaffy és Forgács képviseli. H. Tóth, aki a mediálisokat a [-tr] és [-akt] jegekkel jellemzi, a külföldi szakirodalom azon vonulatához csatlakozik, amely a ráhatásnélküliséget tartja a mediálisok fő jellemzőjének (H. Tóth 1996: 282). Abaffy (1978) és vele egyetértve Forgács (1998) véleménye szerint mediálisnak tekinthetők mindazok az igék, amelyek a szövegben nem szándékosan cselekvő ágens alannyal szerepelnek.

Jelen dolgozatomban Abaffy és Forgács véleményéhez csatlakozva az ő mediális-definíciójukat fogadom el, úgy vélem ez a tisztán szemantikai szempont segít a legkövetkezetesebben, legegységesebben elkülöníteni a mediális igéket. Ez a felfogás a több tipikus tulajdonsággal jellemzett ágensi szerepnek (l. Kiefer 2000: 218) egy kitüntetett tulajdonságát, a szándékosságot az ágensi szerep kötelező tulajdonságává lépteti elő. Kétségtelen azonban, hogy szándékitalanság mozzanatának kitüntetett tényezőként való kezelése maga után vonja a kategória kitágulását. Másrészt egyéb felfogásoknál nagyobb fontosságot tulajdonít a szöveggörnyezetnek, így szélsőséges esetben még az a kérdés is felvethetővé válik, hogy ha adott környezetben számos, egyébként cselekvőnek tekintett ige mediálisnak is tekinthető, akkor van-e értelme mediális ígéről beszélni. Úgy vélem azonban, a mediálisoknak Abaffy-féle meghatározása azért állhatja meg mégis a helyét, mert az igenemet korántsem kezei egységes csoportként, annak az aktív és a passzív igék között elhelyezkedő kontinuum-voltát emeli ki, a mediálisoknak négy, az aktív-passzív végpontú skála különböző pontjain elhelyezkedő csoportját határozza meg. Bár a csoportok meghatározásában a kiindulás formái, jellemzésükben mégis helyet kapnak szemantikai tényezők. A mediális igenem átmenetiségének és szemantikai sokszínűségének felismerésével az igenem lényeges tulajdonságát ragadta meg a szerző. (A mediálisoknak különböző szemantikai csoportjainak meghatározásával, egymáshoz való viszonyuk ábrázolásával találkozhatunk pl. Kemmer monográfiájában is (1993: 202).

A magyar szakirodalomban a mediálisok kutatásában Abaffy tanulmánya (1978) azért is jelentős állomás, mert a szerző nem csupán a saját felfogását fejtette ki az igenemmel kapcsolatban, hanem arra is rámutatott, hogy a mediálisok meghatározása régi nyelvtanainkban sem mutatott egysé-

ges képet (im. 260). Ezért érzi szükségesnek, hogy röviden áttekintse a mediális meghatározásának történetét Sylvester Jánostól Szinnyei Józsefig.

Ebben a dolgozatban ezt a munkát folytatom. Egyrészt kibővítettem a vizsgálódási kört, nem csupán a legfontosabb nyelvtanírók munkáival foglalkoztam, hanem kevésbé jelentős munkákat is megvizsgáltam, például iskolai nyelvtanokat is. Ezek ugyan nem feltétlenül jelentettek újdonságot az igenem-rendszerezésben, de feldolgozásuk során fogalmat alkothatunk arról, mennyire elterjedt egy-egy felosztás. 51 nyelvten igenem-rendszerezését vizsgáltam meg, Sylvester nyelvtenától (1539) a Tompa által szerkesztett *A mai magyar nyelv rendszere* (1961) címmel megjelent akadémiai nyelvtanig.¹

Másrészt Abaffytól eltérő nézőpontot választottam vizsgálódásomhoz. Ő ugyanis tanulmányában azokat a mozzanatokat emelte ki, amelyek ma is igazak mindazokra az igékre, vagy azok egy csoportjára, amelyek az ő nézetei szerint mediálisok. Arra koncentrált tehát, hogy megállapításainak milyen előzményei voltak korábbi századok grammatikáiban. Én azonban arra kerestem a választ, hogy mi a fő szempontja ezeknek a felosztásoknak, és hogyan illeszkednek ezekbe a rendszerekbe a mediálisok. Egyúttal választ keresek egy másik kérdésre is: mi volt az oka annak, hogy a mediálisokat nem sikerült ezekben a munkákban megbízhatóan elhatárolni más igenemektől, vagyis milyen hiányosságaik vannak a csoportosításoknak.

A magyar nyelvtantörténet három korszakra osztható aszerint, hogy szerepel-e a grammatikákban, tanulmányokban a mediális igenem vagy sem.

I. Az első korszak az első nyelvtannal, Sylvester 1539-ben megjelent *Grammatica hungaro-latina* című művével kezdődik, és a XIX. század második feléig tart. Néhány kivételtől eltekintve a korszakban íródott nyelvtanokban szerepel a mediális ige.

Ebben a tág időszakban négyféle felfogást találhatunk a mediálisokra vonatkozóan. Ezek nem feltétlenül jellemeznek egyértelműen egyes nyelvtanokat, ugyanis minden munkában más és más rendszerezés található, és az egyes nézőpontok egy-egy grammatikán belül is nem egyszer keverednek. A négy nézet lényegét röviden a következőképpen foglalhatjuk össze:

¹ Itt szükséges megjegyezni, hogy különösen a korábbi századokban, de gyakran még a XX. században is előfordul, hogy az igenem fogalma nem különül el más csoportosítási szempontoktól. Nem egy esetben például a csoportosításban együtt szerepel a különböző igenemekbe tartozó, az akcióminőséget kifejező, valamint a ható igék, utalás nélkül arra, hogy különböző szempontokról van szó. Az eklektikus osztályozás hibájára még Károlynak is fel kellett hívnia a figyelmet a XX. század második felében (1967: 189–190).

- a) A mediális igenem – a korszakra nem jellemző módon – nem szerepel a felosztásban.
- b) A mediálist tárgyatlan igéként fogják fel.
- c) A mediálist ikés igéként fogják fel.
- d) A mediálist jelentése alapján határozzák meg.

II. A második korszakban, a XIX. század második felétől kezdődően nem találjuk meg a mediális fogalmát nyelvtanainkban. Helyét a visszaható ige veszi át.

III. A harmadik korszak kezdete Károly Sándor 1967-es tanulmányához kötődik, ő eleveníti fel ismét a mediális kategóriáját, és ennek nyomán kezdenek el ismét foglalkozni vele a nyelvészek. A fentiekben utaltam arra, hogy a magyar szakirodalomban két igazán következetes vélemény alakult ki a mediális fogalmának meghatározásával kapcsolatban. Ezen vélemények ütköztetését a szerzők a szakirodalomban maguk is elvégezték, nézeteiket kifejtették. A két elképzelés ellentmondásinak felvázolására jelen pillanatban már csak terjedelmi okokból sem vállalkozom, csupán ismételten utalok arra, hogy a különbségek a kiindulópont különbözőségéből, az eltérő értelmezésből adódnak, véleményem szerint nem zárják ki két egymástól eltérő, önmagában azonban ellentmondásoktól mentes igenemi rendszerezés lehetőségét.

Ebben a munkában az első két korszakkal foglalkozom, a fentebb ismertetett nézetek képviselőinek munkáinak mediális-meghatározásait bemutattva követem nyomon a fogalom értelmezésének alakulását a magyar nyelvtanítás évszázadaiban.

1. Az első korszak

1.1. Aktív-passzív szembenállás, mediális nélkül

Az első csoportba az a néhány szerző tartozik, akik művében a mediális kategóriája nem szerepel. Míg a korszakban íródott legtöbb munkában egyaránt szerepel az aktív, mediális és a passzív igenem, az ő műveikben csupán az aktív-passzív szembenállásról esik szó (Komáromi Csipkés [1655] 1866: 394; Kövesdi [1686] 1866: 563; Vályi 1792: 19, 26; Szenthe 1792: 36–37). A példák a mai cselekvőnek és szenvedőnek felelnek meg; Szenthénél pl. a **tselekedő** igék (**genus activum**) csoportjába tartozik a *tanúlok*, *írok*; a szenvedő igék (**passivum**) csoportjába pedig a *verettetem* ige (Szenthe 1792: 36). Hogy ez a kettős felosztás közülük sem volt mindenki számára kielégítő, jelzi, hogy Szenthe egy jellegzetes mediálist, a létigét külön csoportként szerepelteti rendszerezésében, mint **lételes** igét.

1.2. A mediális mint tárgyatlan ige

A második nézet a korszakra nagyon jellemző felfogást tükröz, Sylvesternél jelenik meg elsőként, és még a XIX. században is tartja magát. A felfogás a három alapvető igenemet (aktív, passzív és mediális) egymáshoz való viszonyukban határozza meg. Eszerint a mediális ige abban különbözik az aktívtól, hogy azzal ellentétben nincs tárgya, ezért nem alakítható passzívvá. Az aktivitás fogalma tehát egyenlő a tárgyassággal. Ebből az is következik – s ezt a szerzők által felsorolt példák is bizonyítják –, hogy a mediális ige fogalma az ide sorolható munkák szerint a tárgyatlan – vagy aktuálisan tárgyatlanul használt tárgyas – igéket takarja. Szenczi Molnárnál a **neutrum** kategóriájának meghatározása a következőképpen hangzik: „Neutrum est, quod ex se non facit passivum”. A példák tipikusan ágensi alannal járó cselekvő tárgyatlan igék: *megyen, sétál, jó, ül*. ([1610] 1866: 177). Hasonló meghatározást olvashatunk Kassai nyelvtanában: „Az által-hatatlan ige pedig inkább tsak bizonyos állapotot, ’s némi nemű szenvedést, mint művelést jelentvénn, abból soha különös szenvedő ígét nem is tsinálhatni, ’s azért is azt a’ Diákok *Neutrum*-nak híjáh, műk pedig *Közép-igének* mondhatjuk (Kassai 1817: 172). Több nyelvtanban elmarad a hármas transzformációs összefüggés kifejtése, a mediális igéknek tárgyatlanként való felfogása viszont igen elterjedtté válik. Verseghy csoportosításában már egyaránt szerepel állapotot (*van*), állapotváltozást (*betegszik*) kifejező mediális és cselekvő tárgyatlan ige. S bár az állapotváltozást kifejező igékről figyelemre méltó megjegyzései vannak, a közös vonás, amely a csoportképző szempontot tükrözi, mégis egyértelműen a tárgyatlanság: „A’ *középrendű* ige, avvagy *neutrum*, melly létet, mint *van*, vagy levést, mint *lesz*, vagy olyan szenvedést, melly külső okból nem ered, mint *betegszik, aggódik, alszik*, vagy olyan cselekedetet jelent, melly sem külső okból nem támad, sem külső tárgyat nem illet, mint *jár, vigyáz*” (Verseghy 1818: 200).

Azt, hogy az aktivitás fogalma ezekben a nyelvtanokban a tárgyassággal válik egyenlővé, nem csupán az igenemek meghatározásai alapján állapíthatjuk meg, hanem rávilágít valamelyest a terminológia alakulása is. A legkorábbi, idegen nyelven íródott grammatikák értelemszerűen legtöbbször a latin terminusokat (**activum, passivum, neutrum**) használták. A felvilágosodás korától megjelent magyar nyelvű művek a **passivum** kifejezést egységesen a **szenvedő**, az **activumot** a **mívelő** (*Magyar grammatica* 1781: 49; Rosenbacher 1792: 84; Vitkóczy 1797: 49), illetve **művelő** (Verseghy 1818:

200), valamint a **cselekedő** (Szenthe 1792: 36; Böjthy 1794: 131) és a **cselekvő** (Gyarmathi 1794: 158; *Debreceni grammatika* 1795: 74) szavakkal magyarították. A **neutrum** a magyarban a **középszerű** (*Magyar grammatica* 1781: 50), az **állapodott vagy középlő ige** (Rosenbacher 1792: 84), a **közép-ige** (Böjthy 1794: 132; *Debreceni grammatika* 1795: 75), valamint a **közép-rendű** (Verseghy 1818: 200) elnevezéseket kapta. Ezek közül a XIX. század folyamán a középigé terminus vált általánossá.

Nagy (1793: 114) és Beregszászi Nagy (1797: 113) azonban már szinonimaként használják a **transzitivum** és az **activum**, valamint az **intransitivum** és a **neutrum** kifejezéseket. Az ugyanebben az időszakban íródott *Kisded magyar grammatika* (1797: 22) a következő terminusokkal él: **által-adó** (cselekvő helyett, tkp. tárgyas²), **által-vevő** (szenvedő helyett), és **ben-maradó** vagy **középigé** (neutrum helyett, tkp. tárgyatlan). Kassai (1817: 171–172) a következő szinonimákat sorolja fel: **által-ható**, vagy **transzitivum**, **mívelő**, **tselekvő**, **activum**; illetve: **által-hatatlan**, vagy **neutrum**, **közép-ige**.

A mediális igék tárgyatlanként való értelmezése a következő szerzők műveiben szerepel: Sylvester ([1539] 1866: 57); Szenci Molnár ([1610] 1866: 176–177); Pereszlényi ([1682] 1866: 394); Adámi (1760, 35–36) Kalmár (1770, 115–121); *Magyar grammatica* (1781: 49–50); Földi³ ([1790] 1912: 151–153.); Rosenbacher (1792: 83–88); Szaller (1793: 62–62), Nagy (1793: 113–116); Böjthy (1794: 131–132); Gyarmathi (1794: 157–178); Szentpáli (1795: 81–84); Vitkóti (1797: 49–55); Beregszászi (1797: 113); *Kisded magyar grammatika* (1797: 21–23); Révai (1806: 542–545); Kassai (1817: 171–172); Verseghy (1818: 200–203); Táncsics (1831: 56–58); Vajda (1840: 34); Edvi Illés (1844: 11–23); Samarjay (1847: 20–21); Ihász (1852: 67–69).

A cselekvő igék tárgyasokra és tárgyatlanokra való felosztása viszonylag későn jelenik meg a nyelvtanokban.⁴ A XIX. században, Fogarasinál és

² Ha megjegyezzük, hogy korábban Szenthe (1792: 36) a műveltető igéknek adta az **által-menő**, **transzitivum** elnevezést, Földi ([1790] 1866: 152) viszont a határozott ragozású cselekvőkre használta a **kiható** és a **transzitivum**, az általános ragozásúakra pedig a **ki nem ható** és az **intransitivum** kifejezéseket, még inkább rávilágíthatunk arra, mennyire nem volt egységes a terminológia ezen a területen.

³ Földinél nincs egységes kategóriája a neutrumnak. A **valóságos mívelő** és a **szenvedő** csoportok mellett három kategóriát találunk, amelyek a tárgyatlan igéket formai alapon különítik el: **fél-mívelő**, **fél-szenvedő** és **felemás**.

⁴ Az igenemeket tárgyalva a nyelvtanok ma már megkülönböztetik egymástól a tárgyaság és a tágabb értelemben vett tranzitivitás, vagyis a vonzatosság fogalmát. Manapság a tárgyas-

Keszlernél találjuk meg ezt a szemléletet. (A mediálisokról vallott felfogásukról bővebben l. 2.4.) Ebben az esetben is árukkodóak a terminusok. Fogarasinál (1843: 199) a következő három igenem szerepel: **tiszta állapotí,** **tiszta alanyi, ki nem ható** vagyis tárgyatlan cselekvő⁵; **tárgyra ható, tárgyi-lagos,** vagyis tárgyas cselekvő, illetve **szükséget jelentő, alany-tárgyilagós, szenvedő,** amelynek két alcsoportja szenvedő és mediális ígét tartalmaz. Keszler (1843: 41–43) felosztása nem következetes, több szempontot kever, a vonatkozó pontokat a terminológia szempontjából azonban érdemes idézni. A cselekvő tárgyas ígék nála az **áthatva cselekvő,** a cselekvő tárgyatlanok pedig az **át-nem hatva cselekvő** elnevezést kapják.

A tárgyas és tárgyatlan cselekvő ígék külön szerepelnek továbbá a Magyar Tudós Társaság nyelvtanában is (1846: 186–187), amely Fogarasival ellentétben visszatér az eredeti aktív-passzív-mediális hármassághoz, a **cselekvő** ígék csoportjában azonban **átható, bennható és műveltető** csoportokat különböztet meg. A felismerés, mely szerint a magyarban létezik cselekvő tárgyatlan íge is, lehetővé tette, hogy a nyelvtanírók új utakon induljanak el, és többé már ne a tárgyasságban lássák a cselekvő és mediális ígétet megkülönböztető szempontot. (Tény azonban, hogy ez a szemlélet nem terjedt el maradéktalanul a nyelvtanírók körében. Mint a fenti felsorolásból is látszik, 1846 után is jelentek meg munkák, amelyek az igenemeket a régi felfogás szerint határozták meg.)⁶

1.3. A mediális mint íkes íge

A második szempont morfológiai, e szerint a nézet szerint a mediális igenemet – hasonlóan a szenvedőhöz és a műveltetőhöz – jellemző képzők segítségével határozhatjuk meg. A felfogás előzményeként Pereszlényi, Tótfalusi Kis és Gyarmathi munkáira kell utalnunk.

Abaffy (1978: 281) hívja föl rá a figyelmet, hogy már Pereszlényi ([1682] 1866: 506) is felsorol nyelvtanában azonos töből képzett – a mai

tárgyatlan szembenállás helyett a tranzitív-nem tranzitív használatos. Ebben az oppozícióban a határozói vonzatos ígék is a tranzitív csoportba tartoznak (Lengyel 2000: 84–85).

⁵ Ezen a ponton ismét utalnunk kell a terminológia kiforratlanságára. Az állapotot jelentő ígék ugyanis mediálisok, nem pedig tárgyatlan cselekvők – s mint a későbbiekben látni fogjuk, a mediálisok állapotot jelentő ígéként való jellemzése már jóval Fogarasit megelőzően felmerült bizonyos nyelvtanokban.

⁶ Jóval később, a harmadik korszakban, Károly Sándor tanulmányának megjelenése (1967) után merült fel a szakirodalomban, hogy tranzitivitás szempontjából a mediális igenem sem egységes, hiszen a mediálisok között is találunk tranzitívokat. Ennek a kérdésnek a megítélése azonban a szakirodalomban nem egységes.

terminológia szerint cselekvő-mediális –igepárokat (pl. *lő-lövellik, hánt-hámlik, tölt-telik*). A párok ikes tagjait jelentésüket tekintve a szenvedőkkel tartja hasonlóknak. Szintén Abaffy (im.) idéz Tótfalusi Kis ([1697] 1866: 632) művéből is, amely bár nem nyelvtan, mégis tartalmaz figyelemre méltó megfigyeléseket. Tótfalusi Kis nem tesz jelentéstani észrevételeket, de számos melléknévből képzett igepárt sorol fel, amelyeknek második tagjaiban a mediális igék jellegzetes képzőit ismerhetjük fel. (Pl. *tágít-tágul, lágyít-lágyul, szegényít-szegényedik* vagy *szegényül* stb.⁷) Abaffy különösen azért tartotta fontosnak észrevételeiket, mert a mediális igék jellemzése és csoportosítása során maga is támaszkodott morfológiai szempontokra.

A Pereszlényi és Tótfalusi Kis által megkezdett vonalat a későbbiekben Gyarmathi folytatja (1794: 163–167), aki több oldalas táblázatokban ismertet hasonló igepárokat. Az igepárok tagjai az **Immanentia** és a **Transitiva** csoportba rendeződnek. Gyarmathi a mediálisokról vallott véleménye alapján az előző csoportba sorolható, tehát ő is tárgyatlanként azonosítja azokat. Az általa az **Immanentia** csoportban ismertetett igék között azonban túlnyomó a mediálisok aránya, és több jellegzetes mediális képzőt is felismer (pl. *-ad, -ed; -ul, -ül*) valamint szerepeltet sok ikes igét. Néhány példa az általa felsorolt igepárok közül: *fárad-fáraszt, bomlik-bont, húzik-hizlal, él-éleszt, gyógyul-gyógyít, dőndül-dőndít, billen-billent*.

Régi nyelvtanainkban tehát a mediálisoknak már több jellegzetes képzője is szerepel, az igenemi osztályozásokban azonban csupán az ikesség szempontja jelenik meg döntő tényezőként. Néhány nyelvtaníró követi az előző felfogást, tehát a cselekvő-mediális oppozíciót a tárgyas-tárgyatlannal azonosítja, az ikesség szempontját is szerepelteti azonban mint alcsoportképző szempontot. Ezen szerzők felfogása szerint tehát a mediális ige alapvetően tárgyatlan, de ikesség szempontjából két – esetleg több – csoportra osztható. (Földi [1790] 1912: 153; *Debreceni grammatika* 1795: 75; Vitkóczy 1797: 49–55; Kassai 1817: 171–172; Táncsics 1831: 57; Edvi Illés 1844: 23)

A felsorolásból némiképp kilóg Földi munkája, akinél nem szerepel a mediális fogalma. A **mívelő** és **szenvedő** mellett a középigék helyét a következő három csoport veszi át: **félmívelő** (tárgyatlan, nem ikes); **félszenvedő**

⁷ Az utóbbi igepárok első tagjának megítélése szintén nem egységes a mai szakirodalomban. A *Magyar grammatika* szerzői, Lengyel (2000: 86–87) és Keszler (2000: 315) például az *-ít* képzőt nem tekintik műveltető képzőnek, míg a *Strukturális magyar nyelvtan* egyik írója, Komlósy (2000: 280–281) viszont igen. Aszerint tehát, hogy melyik véleménnyel értünk egyet, tarthatjuk a Tótfalusi Kis művéből idézett igepárokat cselekvő-mediális vagy műveltető-mediális pároknak.

(tárgyatlan, ikes, egyes szám első személyben *-m* végződéssel, pl. *lakom, fekszem, játszom*); illetve **felemás** (tárgyatlan, ikes, egyes szám első személyben *-k* végződéssel, pl. *nyúlok, fénylek, omlok*).

A többi felsorolt szerző az ikesség alapján a mediálisokon belül képez alcsoportokat. A terminológia utalhat egyértelműen a morfológiai felépítésre: **ikes közép-ige, iktelen közép-ige** (Kassai 1817: 172). Több esetben a szerzők az általuk jellemzően nem ikesnek tartott cselekvőkhöz, illetve az *-atík, -etík; -tatík, -tetík* képzős, tehát ikes szenvedőkhöz hasonlítják a két csoportot: **közép cselekvő** (nem ikes), **közép szenvedő** (ikes; *Debreceni grammatika* 1795: 75), **szenvedő értelmű** (ikes) és **mívelő értelmű** (nem ikes) **közép ige** (Vitkóczy 1797: 59).

Ezek a művek szerzőik mediális-felfogása alapján az előző csoportba tartoznak, ide csupán mint további előzmények kerülhettek. A mediális igéket az ikességek elsőként a *Magyar grammatica vagy-is haza nyelvnek gyűkeres megtanulására való intézet* (1781: 49) című munka ismeretlen szerzője azonosította: „Középszerű ige az olyan, melly *omba* vagy *embe* mégyen-ki ugyan, mind a’ határozott, mind a’ határozatlan értelemben”. Ez a nyelvtan a mediális ige körébe sorol minden ikes igét, köztük cselekvőket is, pl. *is alszik, eszik, cselekszik*. Ezzel szemben cselekvő mindaz, ami nem ikes.

Hasonló elképzelést találunk a Magyar Tudós Társaság által szerkesztett műben (1846: 186–191). Az *-ódik, -ődik* képzősök kivételével, amelyek a szenvedők között kapnak helyet (l. alább), az ikes igéket **középigék** körébe sorolják a szerzők. A középigéken belül a képzők alapján állapítanak meg hat alcsoportot: „*közik, kézik, kozik* által képzett társas igék”; „*kédik, ködik, kodik* által alakult igék”; „A’ pusztá *ik* által képzettek” stb.

Az előzőekhez hasonlóan a későbbiekben Galgóczi (1848: 235–236) tekinti az ikesség szempontját döntő tényezőnek a cselekvők és a mediálisok elhatárolásában, bár ez nem a meghatározásaiból, inkább az általa felsorolt példákból tűnik ki. Ennek a szemléletnek a hiányosságai is könnyen beláthatók. Az ikes igék között valóban sok a mediális, a medialitásnak azonban sem szükséges, sem elégséges feltétele az ikesség. Vannak ikes cselekvő igék is (pl. a fentebb említett *eszik, cselekszik*), ezenkívül létezik számos nem ikes mediális is. Sőt a mediálisoknak, mint már Gyarmathinál is láthattuk, van tipikus nem ikes képzőjük is: *-ul, -ül*.

Erről a pontról jelent továbblépést Szvorényi (1861: 120) felfogása. Bár az *-ódik, -ődik* képzősökhöz kívül szintén a középigék körébe sorolja az ikes igéket, mégis világosan látta, hogy a csoport korántsem egységes. Intuitív alapon, jelentésük szerint sorolta két alcsoportba az igéket: **közép-**

cselekvő, „melynek jelentménye inkább cselekvésre, mint szenvedésre hajlik, pl. a jámbor *munkálkodik* és *imádkozik*; a vásott gyermek *csufolódik* és *ve-rekszik*; a zerge *iramlik*, nagyokat *szökik*; némely ember csak *eszik*, *iszik*, *játszik*, a máséval *takarószik*”; valamint **közép-szenvedő**, „melynek jelentménye inkább szenvedésre, mint cselekvésre hajlik, pl. a régi bor *meg-avasodik*; a húr nedves időben *megeleszkedik*; a szegény *szűkölködik*; idővel a vas is *megvásik*; az ember lassankint *megöregszik*; a részeges örökké *szom-jazik*; nem mind arany, ami *fénylik*.”

Itt érdemes kitérni az *-ódik*, *-ődik* képzős igékre, amelyek a mediálisoknak a szenvedőkhöz igen közel álló csoportját alkotják. A szakirodalomban ugyanis komoly vitát váltott ki a kérdés, hogy az *-atik*, *-etik*; *-tatik*, *-tetik* képzősök mellett ezek is szenvedőnek tekinthetők-e.⁸ Több szerző igenem-rendszerezése tükrözi azt a felfogást, mely szerint az a forma is szenvedő.

Révai (1803: 544) ugyan a reflexív igék közé sorolta őket, a reflexivitást itt azonban az általa visszahatónak tartott képzőkkel való ellátottságként kell értelmeznünk. A reflexív kategórián belül azonban az *-ódik*, *-ődik* képzősök a **reflexa passiva** alcsoportot alkotják. (A másik két alcsoport: **reflexa activa**, pl. *emelkedik* és **reflexa neutra**, pl. *gondolkodik*.)

Más munkákban az *-ódik*, *-ődik* képzősök egyértelműen a szenvedők közé kerültek. Földi “a második szenvedő formaként” említi őket ([1790] 1912: 154).⁹ A Magyar Tudós Társaság nyelvtanában (1846: 188) a szenvedő igenem két csoportra oszlik; **külszenvedőkre** (*-atik*, *-etik* képzősök) és **belszenvedőkre** (*-ódik*, *-ődik* képzősök). Hasonló felfogás szerepel Galgóczi (1848: 236), Ihász (1852: 68–69) és Szvorényi (1876: 123) munkájában.¹⁰

⁸ Bővebben I. Klemm (1928–1942: 57–62).

⁹ Földi felfogását az *-ódik*, *-ődik* képzős igékről bővebben I. Sziliné (1999: 351–352).

¹⁰ Az *-ódik*, *-ődik* képzősök szenvedőkhöz sorolása a mai álláspont szerint nem állja meg a helyét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a mediálisok közül ez a csoport áll a legközelebb a szenvedőkhöz, valamint utalnunk kell arra, hogy – miként például a **belszenvedő** és **külszenvedő** terminusokból kitűnik –, az említett szerzők érzékelték a különbséget a két forma között. Annál is inkább érdemes kitérni a szenvedő jelentéstartalom kifejezési lehetőségeinek kérdésére a magyar nyelvben, mert a probléma ma is aktuális. Szili (1999: 351) ír arról, hogy manapság, amikor a hagyományos szenvedő formát már nem használjuk, az *-ódik*, *-ődik* képzős igék kezdik átvenni a szenvedő igék szerepét a nyelvhasználatban. A beszélők számára tehát ma is igen közelinek, szinte felcserélhetőnek tűnik a két forma.

1.4 A szójelentés szempontja

A tárgyasság és az igeképzés szempontja mellett harmadikként a szójelentés szempontja jelenik meg. Az igenemek, ezen belül a mediális meghatározása a jelentés alapján a korábbi századokban szórványosan jelenik meg a grammatikákban, majd a XIX. században válik elterjedté.

A szójelentést figyelembe vevő munkák a korai időszakban a létezés és az állapotot jelentő igéket tartották mediálisnak. Erre az első példát Bél (1787: 51) nyelvtanában találjuk, aki szerint a középigék (**mittlere Gattung**; „deuten [...] ein Daseyn und einen gewissen Zustand der Sachen an”), valamint a cselekvő (**thätige Gattung**) és a szenvedő (**leidende Gattung**) jelentésük alapján különböznek egymástól. Az „állapot” kulcsszóként szerepel Rosenbacher (1792: 89) nyelvtanában is, aki erre már az igenem egyik elnevezésével is utal (**állapodott**): „A' Középlő Ige az, amelly a' személy, avagy Dolog állapotját mivelés, és szenvedés nélkül jelenti”. A továbbiakból azonban kitűnik, hogy ő is a tárgyatlan igéket sorolja ebbe a csoportba. A *Debreceni grammatika* (1795: 74–75) esetében már a meghatározásban is jelentkezik ez a kettősség: „Olyan Ígék is vagynak, mellyek a Személybenn vagy dologbann, tsupánn magábann, hol kezdődő, hol véghezmenő, de *másra ki nem ható* tselekedetet, szenvedést; és így annak a személynek vagy dolognak állapotját jelentik”.¹¹

A XIX. században is találunk példát arra, hogy a tárgyatlannak tartott mediális ige meghatározásában megjelenik az állapotra vagy a lételre való utalás: „Az *által-hatatlan* ige pedig inkább tsak bizonyos állapotot, 's némi nemű szenvedést, mint mivelést jelentvénn, abból soha különös szenvedő ígét nem is tsinálhatni” (Kassai 1817: 172); A' középrendű ige, avvagy *neutrum*, mely létet, mint *van*, vagy levést, mint *lesz*, vagy olyan szenvedést, melly külső okból nem ered, mint *betegszik*, *aggódik*, *alszik*, vagy olyan cselekedetet jelent, melly sem külső okból nem támad, sem külső tárgyat nem illet, mint *jár*, *vigyáz*” (Verseghy 1818: 200); „A lételt jelentő ige valaminek a lételét jelenti, a nélkül, hogy más tárgyra hatna” (Samarjay 1847: 20). (L. még alább Fogarasi és Keszler szóhasználatát.)

Bél még a mediális igék csoportjába sorolta a (jellegzetesen mediális) létigét. Sajátos fejlemény azonban, hogy későbbiekben több szerző is úgy

¹¹ Sajátos ellentmondás azonban, hogy míg Rosenbacher a cselekvő és mediális példákat egyaránt ismerteti a **középlő igék** csoportjában (pl. *élek*, *hevülök*, *aggódom*, *boszorkodom*, *elmélkedem*, *imádkozom*), addig a *Debreceni grammatika* (amely a cselekvő igéket szintén tárgyasként határozza meg) példái egytől egyig mediálisok: *fázik*, *hízik*, *lágyl*, *betegeskedik*, *pirosodik*, *aluszom*.

érezte, egyik kategóriába sem illik bele, ezért külön, egytagú csoportot alkottak számára. (Szenethe 1792: 36; Böjthi 1794: 199; *Debreceni grammatika* 1795: 74; *Kisded magyar grammatika* 1797: 21; Keszler 1843: 42; Galgóczi 1848: 235).

Verseghy meghatározásából (l. fent) kitűnik, ő jól érzékelt, hogy a hagyományosnak mondható, tárgyasságot alapul vevő csoportosítás alapján a mediális kategóriája a jelentés szempontjából korántsem egységes, egyaránt beletartoznak mai értelemben vett cselekvő és szenvedő igék. Az igék jelentésének figyelembe vétele az igenemi osztályozás során vezetett el arra a szemléletre, amely külön csoportként tartja számon a cselekvő tárgyas és cselekvő tárgyatlan igéket. Mint a fentiekben (1.1) már láthattuk, ezek két csoportként való kezelése Keszler és Fogarasi nyelvtanaiban jelent meg elsőként. Ezzel lehetővé vált, hogy a mediális igék ne vegyüljenek a cselekvő tárgyatlanokkal.

Keszler (1843: 41–43), aki a mediális és a középige terminusokat nem használja, két csoportban is szerepeltet mediálisokat. Az egyik csoport állapotot – pontosabban fogalmazva talán inkább helyzetet – kifejező igéket tartalmaz: „Állapot vagy létmód jelentő, mint áll, ül, szunnyad, függ, fekszik, nyugszik stb.”. A másik csoport vegyesebb képet mutat, állapotot és állapotváltozást kifejező igéket egyaránt találunk benne, és szokatlan módon a **viszszaható** elnevezést kapja. Az ide tartozó ige „az alapszónak mintegy belszenvedését jelenti, p. o. aggódik, fel, sinlődik, szárad, hervad, öregedik, irtózik, fülád, fekszik, tágul, lágyul, ébred stb.” Keszler érdeme, hogy elszakad az ikesség szempontjától, és más jellegzetes mediális képzőkkel ellátott igéket is szerepeltet a visszaható (tkp. mediális) csoportban.

Fogarasi (1843: 197–201) egy új szempontot vezet be az igenemi osztályozásba, a szándékosság, akaratlagosság szempontját. Azt, hogy ő egy egészen új szempontrendszer szerint dolgozik, jelzi az általa használt terminológia is. Láthattuk, hogy az állapotot jelentő mediális igéket korábban sok szerző azonos csoportba sorolta a cselekvő tárgyatlanokkal. Fogarasinál viszont a cselekvő tárgyatlanok és a mediálisok külön csoportot képeznek, a **tárgyra ható (tárgyilagos)** igék mellett mégis a cselekvő tárgyatlanok kategóriája kapja a **tiszta állapoti (vagy tiszta alanyi vagy ki nem ható)** elnevezést. A mediálisokat Fogarasi a szenvedőkhöz közel álló csoportnak tartja, s a harmadik kategória elnevezése nála **szükséget jelentő (alany-tárgyilagos vagyis szenvedő)** igék, amely két csoportra bomlik: **szenvedő áthatók** (vagyis szenvedők) és **szenvedő-létel** (vagyis mediális) **igék**. Ez utóbbi csoport meghatározásában kap szerepet az akaratlagosság szempontja. Az általuk

kifejezett események bekövetkeztét nem a szabad akarat, hanem szükségesség, külső hatás idézi elő: „mert nem szabad akaratomtól függ, aludni és álmodni; de ezen szükségbeliséget még jobban érezzük ezekben: melegszen (p. o. tűznél), összerogyom (p. o. testi gyengeség miatt), a gáz leomlik valamely munkáló ok által”.¹²

Az igék jelentése szerint igenemi osztályozás jó irányvonalnak tűnik, a Fogarasi nyelvtana után megjelent munkák azonban nem alkalmazzák következesen. Néhány mű meghatározásai tükrözik, hogy a szerzők szerint a mediálisok jelentésüket tekintve átmenetet képeznek a cselekvők és a szenvedők között, pl. „középige, melyben mind a' cselekvésnek, mind a' kényszerülésnek eszméje némileg megvan” írja *A magyar nyelv rendszere* (1846: 186); „Középige, melyben részint cselekvés, részint kényszerülés foglaltatik” (Galgóczi 1848: 235); „Középige (medium), mely azt jelenti, hogy az alany némileg cselekvő, némileg szenvedő állapotban van, azaz hogy részint tesz valamit, részint történik vele valami.” (Szvorényi 1876: 121)¹³ Az említett esetekben azonban a szerzők valójában az ikesség szempontja alapján különítik el egymástól a cselekvőket és a szenvedőket.

2. Mediális helyett visszaható

Az előbbieken láthattuk, hogy a magyar grammatikákban az aktív, a passzív és a mediális számított alapigenemnek. Korán, már Szenci Molnár nyelvtanában ([1610] 1866: 176); feltűnik a műveltető ige kategóriája **activum secundum** elnevezéssel¹⁴, ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a későbbiekben minden nyelvtanító szerepeltette művében ezt az igenemet. A visszaható igenem jóval később jelenik meg, mégpedig a felvilágosodás korában írt grammatikákban. Szaller előzménynek tekinthető munkája¹⁵ után a következő szerzők műveiben szerepel a visszaható ige: Nagynál mint **zurückkehrendes Zeitwort** (1793: 116); Szentpálinál mint **reciprocum** (1795: 83–84); Vitkótzinál mint **viszontagló** vagy **reciprocum** (1797: 59), Beregszászi Nagynál mint **reciprocum** (1797: 114). A meghatározások – ha

¹² Az akaratlagosság, szándékosság szempontja a harmadik korszakban különösen Abaffy tanulmányában (1978) kap nagy szerepet, aki a mediális igéket tartalmazó mondatok fő ismérvének az ágens hiányát (Szili 1999: 355), az ágensi szerep fő ismérvének pedig a szándékosságot tekinti.

¹³ Szvorényiről bővebben l. 1.3 pont.

¹⁴ **Activum primum** jelölte a tárgyasokat.

¹⁵ Szaller munkájában új kategória a **reciprocum**, amelybe a visszaható névmással szereplő igéket sorolja („tartom magamat”; „magamnak keresek”; Szaller: 1793: 61).

vannak egyáltalán – meglehetősen szűkszavúak, Beregszászi Nagyé azonban már igen találó: „es kann das thätige Ding das leidende zugleich sein”; Szentpáli pedig tipikus végződésnévként említi a *-kodik*, *-kedik*, *-kedik* képzőt.

Néhány műben azonban a visszaható és a mediális ige fogalma öszszemosódni látszik. Révai (1803: 544–545) már külön csoportként szerepelteti a **verba reflexa** és a **verba reciproca** kategóriáját, az előbbi további három alcsoportra oszlik nála. Az egyik alcsoport, a **reflexa passiva** az *-ódik*, *-ődik* képzős igéket tartalmazza.¹⁶ Mint a korábbiakban (1.3) láthattuk, Keszler **visszaható** néven szerepeltet rendszerezésében egy tipikusan mediálisokat tartalmazó csoportot. Riedl (1864: 152) a **magára ható igéket** visszahatóként definiálja, ugyanakkor úgy jellemzi, hogy azok „rendesen *-ik* képzővel vannak ellátva”. Az előbbieken már láthattuk, hogy a XIX. században jellemző nézet volt a mediálisok ikes igeként való felfogása, így Riedl nyelvtanában jól látszik tehát az átmenet a következő korszak felé.

A XIX. század második felében ugyanis a visszaható terminus kiszorítja a mediálisat a nyelvtanokban, ezzel átvéve annak helyét a főbb igenemek között. Abaffy (1978: 284) ezt német hatásra vezeti vissza Budenz, Simonyi és Szinnyei jelentőségét emelve ki abban, hogy elterjedt ez a nézet. Az előbbieken láthattuk azonban, hogy ennek néhány előzménye a magyar szakirodalomban is fellelhető.

Simonyi (1879: 25; 33–35; 1889: 121) nyelvtanaiban kettes osztást alkalmaz, két fő kategóriaként a **cselekvő** és a **szenvedő** igét jelöli meg. A szenvedőkön belül azonban két csoportot különböztet meg: **igazi szenvedő** és **visszaható igéket**. Ismét csak árulkodó a terminológia; 1879-es művében megjegyzi, hogy a **visszahatókat** gyakran **belszenvedőnek** is hívják. Az, hogy a terminus korábban több szerző nyelvtanában előfordult és mediális igéket jelölt, jelzi, hogy a visszaható kategória valóban a mediálisok helyét vette át.

Az új felfogást a korszakban minden nyelvtan átvette (pl. Bródy 1910: 11; Kis-Erős 1915: 276; Balassa 1843: 131–133 stb.), Simonyi kettes felosztása helyett azonban Szinnyeié (1887: 10–11; 1929: 23) vált általánosabbá, elterjedtebbé, aki a szenvedő és a visszaható igenemet különválasztotta, ezzel három fő csoportot alkotott, a **cselekvő**, a **szenvedő** és a **visszaható** igék kategóriáját. A visszaható csoportot többé-kevésbé a mai felfogásnak megfe-

¹⁶ Az *-ódik*, *-ődik* képzős igék között valóban találhatunk néhány visszahatót (pl. *kikapcsolódik*, *készülődik*, *hátra-*, *vissza-*, *be-*, *le-*, *félre-*, *összehúzóódik* Szili példái, 1996 : 4), a képző azonban mégis a mediálisokra jellemző leginkább, Révai példái is mediálisok: *emelődik*, *fojtódik*.

lelően definiálták („Itt a szenvedés belülről jön, magából az alanyból, de egyszersmind az alanyra hat vissza.” Simonyi 1879: 33–34; „[...] az alany-nak olyan cselekvését fejezi ki, mely magát az alanyt éri”, Szinnyi 1887: 11). Gyakorlatilag azonban a képzős igéket foglalta magában a kategória. A példák között találunk *-ódik*, *-ődik*; *-odik*, *-edik*, *-ödik*; *-ul*, *-ül* képzősöket egyaránt. A képzős mediálisok tehát ide kerültek, a nem képzősök pedig (pl. a létige is) a cselekvőkhöz.

Figyelemre méltó azonban, hogy már maga Szinnyi is világosan látta ennek a felfogásnak az ellentmondásait, hiszen megjegyzi, hogy a visszahatás mellett más jelentésük is lehet a visszaható csoportba sorolt igéknek. *A magyar nyelv rendszere rövid előadásban* című munkájában (1887: 11) a következő alcsoportokat sorolja fel: szenvedő (*eladódik*)¹⁷, kölcsönös (pl. *ölelkezik*), pusztító cselekvés (pl. *leskelődik*), kezdés (pl. *indul*). Későbbi, *A magyar nyelv* című művében (1929: 25–26) az **álvisszaható** kifejezést alkalmazza ezekre az igékre.

Szinnyihez hasonlóan járt el Temesi az 1961-es akadémiai nyelvtan szerzője is (1961: 205–206). Mivel ebben a nyelvtanban is különféle jelentés-tartalmú képzős igék kerülnek a **visszaható** kategóriába, az ellentmondások áthidalása céljából az **igazi visszahatókkal** szemben szintén **álvisszaható-nak** nevezi azokat, amelyek képzős voltak ellenére nem visszahatót, hanem más jelentést tartalmaznak (pl. gyakoritást, mozzanatosságot, kölcsönösséget, valamennyé válást, belső történést¹⁸) fejeznek ki.

Ez a nézet azonban újabb ellentmondást eredményezett, hiszen a kevés számú igazi visszaható ige mellett ebben a kategóriában túlnyomórészt ál-visszahatók szerepeltek. Ezt az ellentmondást oldotta fel Károly (1967), aki egy, az akadémiai nyelvtanénál részletesebb igenemi osztályozással állt elő, amelyben a mediális ige fogalmát is felelevenítette.

3. Összegzés, kitekintés a harmadik korszakra

Ebben a dolgozatban 1961-ig követtem végig az igenemi rendszerezések fő szempontjainak alakulását, ezen belül is különösen a mediális igékre koncentráltam. Abaffy (1972) veti fel azt a gondolatot, hogy az elsődleges szempontként a szójelentést kell célszerű megvizsgálni. Az ő véleményével egyetértve, rá is hivatkozva Forgács (1998: 306) is a jelentés szempontjának

¹⁷ A *-ódik*, *-ődik* képzős igék szenvedőként való megítéléséről l. 1.3.

¹⁸ Ez utóbbi két megfogalmazás mediális igéket takar, pl. *csodálkozik*, *vágyódik*, *szédül* (belső történést kifejező igék); valamint *fehéredik*, *nagyobbodik*, *barnul* (valamennyé válást jelentő igék).

elsődlegességét hangsúlyozza a formális tényezőkkel szemben: „az igenemeket a jelentés oldaláról, s nem a formai oldalról kell meghatározni”. A dolgozat tanulsága is egybeesik ezzel az észrevétellel. Az ismertetett nyelvtanokban is vannak ugyanis olyan formai jellemzőket érintő megállapítások, amelyek megállják a helyüket, mégsem maradéktalanul igazak, hiszen a mediális igéknek csupán egy részére érvényesek. A formális szempontok előterébe helyezése a felosztás ellentmondásosságához vezet. A nyelvtanítás akkor kezd el jó irányba elindulni, amikor a szerzők az igék jelentésére koncentrálnak. Ellentmondásoktól mentes csoportosításhoz viszont azért nem jutnak, mert a formai jellemzők mindvégig háttérbe szorítják a jelentés szempontját. Ez legszembetűnőbben a második korszakban látszik, amikor a nyelvtanítók kiiktatták munkáikból a mediális ige fogalmát. A történeti nyelvtanok mediális-meghatározásainak megismerése azért lehet hasznos a mai kutató számára is, mert rámutat arra, hogy az igenemi osztályozás során a formális szempontok helyett az igék jelentését kell elsődleges szempontként figyelembe venni.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1972: A tranzitív és intranszitiv igékről, *Magyar Nyelv* **68**, 190–197.
- E. Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről, *Magyar Nyelv* **74**, 280–293.
- Adámi Mihály 1760: *Ausführliche neuerläuterte ungarische Spachkunst*, Wien, Schilg.
- Balassa József 1943: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Dante.
- Bél Mátyás 1779: *Ungarischer Sprachmeister* (6. kiadás), Pozsony, Landerer.
- [Benedek Mihály et. al.] 1795: *Magyar grammatika, melyet készített Debrecenben egy magyar társaság*, Bécs, Alberti.
- Beregszászi Nagy Pál: *Versuch einer magyarischen Sprachlehre*, Erlangen, Erlangen, Kunstmann.
- Böjthi Antal 1794: *A' nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya*, Marosvásárhely, ny. n.
- Bródy Mihály 1910: *A magyar nyelv*, Szeged, Schwarz.
- Debreceni grammatika I. [Benedek Mihály et. al.] 1795: *Magyar grammatika, melyet készített Debrecenben egy magyar társaság*.

- Edvi Illés Pál 1844: *Népszerű magyar nyelvtan és írásmód*, Pest, Eggenberger.
- Fogarasi János 1843: *A magyar nyelv szelleme 1: Művelt magyar nyelvtan elemi része*, Pest, Heckenast.
- Forgács Tamás 1998: Néhány megjegyzés a magyar igenemek kérdéséhez, *Magyar Nyelv* **94**, 301–312.
- Földi János 1912: *Magyar grammatikája*, közléteszi Gulyás Károly, Budapest, Akadémiai.
- Galgóczi Gábor 1848: *A természet rendszere a magyar nyelvben*, *Magyar nyelvtan*, Pest, Beimel.
- Gyarmathi Sámuel 1794: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, Kolozsvár, Hochmeister.
- Ihász Gábor 1852: *Magyar nyelvtan*, Eger, Érseki főtanoda.
- Kalmár György 1770: *Prodromvs idiomatis*, Pozsony, Landerer.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv-tranzitiv igeképzők, *Általános nyelvészeti tanulmányok V.*, Budapest, Akadémiai, 189–218.
- Kassai József 1817: *Magyar nyelv-tanító könyv*, Sárospatak, Nádaskay.
- Keszler Ágoston 1843: *Magyar nyelvtan*, Szombathely, Reichard.
- Keszler Borbála 2000: A szóképzés, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 307–320.
- [Ismeretlen szerző] 1797: *Kisdied magyar grammatika*, Pozsony, Wéber.
- Kis-Erős Ferenc 1915: *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*, Kalocsa, Polgári Tanítónőképzőintézet.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan 1–3* (A magyar nyelvtudomány kézikönyve **II/6**), Budapest, Akadémia.
- Komáromi Csipkés György [1655] 1866: Hungaria illustrata, in Toldy Ferenc szerk. *Corpus grammaticorum lingvae hvngaricae veterum*, Pest, Eggenberger, 331–402.
- Komlósy András 2000: A műveltetés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 215–292.
- Kövesdi Pál [1686] 1866: Grammatica linvae hungaricae, in Toldy Ferenc szerk. *Corpus grammaticorum lingvae hvngaricae veterum*, Pest, Eggenberger, 549–584.
- Lengyel Klára 2000: Az ige, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 81–94.
- [Ismeretlen szerző] 1781: *Magyar grammatica vagy-is haza nyelvnek gyűkeres megtanulására való intézet*, Buda, Egyetemi.

- Magyar Tudós Társaság szerk. 1846: *A magyar nyelv rendszere*, Buda, Egyetemi.
- Nagy György János 1793: *Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre*, Bécs, Hummel.
- Pereszlényi Pál [1682] 1866: *Grammatica lingvae ungaricae*, in Toldy Ferenc szerk. *Corpus grammaticorum lingvae hvngaricae veterum*, Pest, Eggenberger, 403–548.
- Révai Miklós 1803: *Elaboratio grammatica hungarica* **2**, Pest, Trattner.
- Riedl Szende 1864: *Magyar nyelvtan*, Pest, Pfeifer.
- Rosenbacher Ferenc 1792: *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika*, Besztercebánya, Tumler.
- Samarjay Károly 1847: *Magyar nyelvtan*, Pest, Beimel.
- Simonyi Zsigmond 1879: *Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra*, Budapest, Eggenberger.
- Simonyi Zsigmond 1889: *A magyar nyelv*, Budapest, Révai.
- Sylvester János [1539] 1866: *Grammatica hungaro-latina*, in Toldy Ferenc szerk. *Corpus grammaticorum lingvae hvngaricae veterum*, Pest, Eggenberger, 3–78.
- Szaller György 1793: *Hungarica grammatica Latine et Germanice*, Pozsony, Landerer.
- Szenci Molnár Albert [1610] 1866: *Novae grammaticae Ungaricae libri duo*, in Toldy Ferenc szerk. *Corpus grammaticorum lingvae hvngaricae veterum*, Pest, Eggenberger, 115–290.
- Szenthe Pál 1792: *Magyar iskola*, Pest, Trattner.
- Szentpáli István 1795: *Grammatica hungarica*, Szeben, Hochmeister.
- Szili Katalin 1996: *A mediálisokról az -ódik, -ődik funkció kapcsán = Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* **33**, Budapest, ELTE.
- Szili Katalin 1999: Valahol a passzívum és a mediálisok között... (A szenvedő jelentéstartalom változó megjelenésmódja kapcsán), *Magyar Nyelvőr* **123**, 350–357.
- Szinnyei József 1887: *A magyar nyelv rendszere rövid előadásban*, Budapest, Hornyánszky.
- Szinnyei József 1929: *A magyar nyelv* = A Magyar Szemle kincsestára **2**, Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Szvorényi József 1861: *Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra*, Pest, Heckenast.
- Táncsics Mihály 1831: *A magyar nyelv*, Pest, Beimel.

- Temesi Mihály 1961: Az ige, in Tompa József szerk. 1961: *A mai magyar nyelv rendszere* 1, Budapest, Akadémiai, 201–211.
- Tótfalusi Kis Miklós [1697] 1866: Ratiocinatio de orthographia, in Toldy Ferenc szerk. *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum*, Pest, Eggenberger, 605–660.
- Vajda Péter 1840: *Magyar nyelvtan*, Buda, Egyetemi ny.
- Vályi András 1792: *Fundamenta linguae Ungaricae*, Pest, Trattner.
- Verseghy Ferenc 1818: *Magyar grammatika*, Buda, Egyetemi ny.
- Vitkóczy Máttyás 1797: *Három nyelven szóló rövid magyar grammatika az iskolai ifjúság számára*, Kassa, Landerer.

A PALATALIZÁCIÓ ELEMGEOMETRIAI ÁBRÁZOLÁSA*

FISCHER MÓNIKA

1. Bevezetés

A palatalizáció gyakori jelenség. A palatalizáció ugyanis helyhasználati folyamat és mint ilyen, az autoszegmentális fonológia egyik alapvető műveletével, az asszociációs vonal hozzáadásával ábrázolható (McCarthy 1988). A nem-lineáris fonológiának azonban mindeddig nem sikerült egységes ábrázolási modellt találni a palatalizáció különböző típusaira.

A palatalizáció komplex folyamat, több részfolyamatból áll. A palatalizáció a szegmentumok emelkedéseként, előrevonódásaként, vagy e két folyamat együtteseként jellemezhető. Egyes esetekben csupán másodlagos palatalizációs artikuláció hozzáadásáról van szó, más esetekben pedig a képzési hely megváltoztatásáról. Mi több, alkalomadtán affrikáció és spirantizáció is kíséri a palatalizáció folyamatát.

Az angol palatalizáció a palatális elem terjedésével elemezhető. A szerb veláris palatalizáció azonban felvet egy tágabb kérdést is, a koronálisok kérdését. A témával foglalkozó nyelvészek általában az alábbi három álláspont egyikét képviselik. Vannak nyelvészek, akik Paradis és Prunet-hez (1991) hasonlóan a koronális alulspecifikáltságot elvnek tekintik, vagyis, szerintük a koronális csomópont nincsen jelen a szegmentumok mögöttes ábrázolásában. Mások viszont, például Clements (1988), nem gondolják úgy, hogy a koronálisoknak speciális státuszuk lenne, szerintük a koronális csomópont jelen van a koronálisok mögöttes ábrázolásában. A harmadik álláspont képviselői például Avery és Rice (1989), akik szerint a koronális csomópontot csak abban az esetben kell feltüntetni a szegmentumok mögöttes ábrázolásában, ha létezik kontraszt a koronális mássalhangzók között. Más szóval, az utóbbi csoport szerint a koronális alulszabottság paraméterként adható meg.

Írásom célja a palatalizáció eddigi kutatásának összegzése és a különböző palatalizációs folyamatok egységes ábrázolása. Ez utóbbi, mint már említettem, nehezen valósítható meg, nemcsak a különböző részfolyamatok miatt, hanem azért is, mert figyelembe kell vennünk a folyamat szinkrón

* Köszönettel tartozom a cikk névtelen lektorának építő kritikájáért, valamint Polgárdi Krisztinának önzetlen segítségéért.

vagy diakrón, produktív vagy nem produktív voltát. A szláv nyelvekre jellemző veláris palatalizációk az összlávban mentek végbe és ma már nem produktív folyamatok, míg az angol vagy az orosz palatalizációk igen. Mi több, az angolban is találunk a velárisok palatalizációjára emlékeztető nem produktív folyamatot, mint amilyen az elektri[k]>elektri[s]ity.

2. A palatalizációs folyamatok áttekintése

A palatalizáció helyhasonulási folyamat, amelyben a mássalhangzók az utánuk (vagy, a harmadik összláv és az óangol palatalizáció esetében, az előttük lévő) előlképzett magánhangzóhoz és/vagy palatális siklóhanghoz hasonulnak. A hasonulás fokától függően három fő palatalizációtípust különböztetünk meg (Bhat 1978; Lahiri és Evers 1991; Jacobs és van de Weijer 1992):

(1) A palatalizáció fő típusai:

a. másodlagos palatális artikuláció hozzáadása	$p \rightarrow p^j$
b. koronális mássalhangzók helyének megváltoztatása	$t \rightarrow t^j$
c. velárisok előrevonódása (fronting) ¹	$k \rightarrow t^j$

Az első esetben minden képzési hely alanya lehet a hasonulásnak (Lahiri és Evers 1991), amely a felső előlképzett [i] magánhangzó és a palatális [j] siklóhang előtt megy végbe. A folyamat megtalálható az orosz nyelvben, ahol a középső nyelvéllésű előlképzett [e] magánhangzó is kiválthatja a folyamatot. Például a писатель, [pʲiˈsatʲel] ’író’, vagy a девушка [ˈdʲevuʃka] ’lány’ szavakban látható, hogy a [p] [pʲ]-vé változott, a [d] pedig [dʲ]-vé (Lahiri és Evers 1991: 81).

A második típus a lengyel és az angol nyelvben található meg. A lengyelben az alveoláris [t, d, s, z, r, n, l] hangok alveopalatális [tɕ, dɕ, ɕ, ʑ] mássalhangzókká válnak, az angolban pedig az alveoláris [t, d, s, z] palato-alveoláris [tʃ, dʒ, ʃ, ʒ] mássalhangzókká válnak, ha előlképzett magánhangzó vagy siklóhang előtt állnak.

Az angolban a palatalizáció szóhatáron át a leggyakoribb, amikor az első szó alveolárisal végződik és a következő palatális siklóhanggal kezdődik, mint a (2)-beli példában (Harris 1994: 118).

¹ Jacobs és van de Weijer (1992) meghatározásait használom.

(2) Angol palatalizáció a szóhatáron át:

bet y ou, hit y ou	[t]	+	[j]	→	[tʃ]
did y ou, would y ou	[d]	+	[j]	→	[dʒ]
kiss y ou, bless y ou	[s]	+	[j]	→	[ʃ]
buzz y ou, faze y ou	[z]	+	[j]	→	[ʒ]

Jacobs és van de Weijer (1992) szerint a palatalizáció e típusának „legerősebb környezete” a palatális siklóhang, míg az előlképzett magánhangzó a velárisok „legerősebb környezete”. Állításukat azzal támasztják alá, hogy a palatális siklóhang mögöttes reprezentációjában csak a koronális osztálycsomópontot tartalmazza, ugyanúgy, mint a koronálisok, míg az előlképzett magánhangzókban a dorzális csomópont van specifikálva, a velárisokhoz hasonlóan. Más szóval, a palatálisok a koronálisokkal alkotnak természetes osztályt, az előlképzett magánhangzók pedig a velárisokkal.

Vannak azonban példák a morfémán belüli palatalizációra is:

(3) Angol szó eleji palatalizáció

i[sj]ue	–	i[ʃ]ue	ti[sj]ue	–	ti[ʃ]ue
[tj]une	–	[tʃ]une	vir[tj]ue	–	vir[tʃ]ue
[dj]une	–	[dʒ]une	resi[dj]ue	–	resi[dʒ]ue

Szpyra (1997, 1341) pedig, Chomsky és Halle (1968) nyomán olyan példákkal szolgál, amelyek morféma-határon keresztül történnek:

(4) Angol szó belseji palatalizáció

expre[s]	–	expre[ʃ]ion	fa[s]e	–	fa[ʃ]ial
vi[z]ible	–	vi[ʒ]ion	revi[z]e	–	revi[ʒ]ion
depar[t]	–	depar[tʃ]ure	fac[t]	–	fac[tʃ]ual
gra[d]e	–	gra[dʒ]ual	procee[d]	–	proce[dʒ]ure

A harmadik esetben a veláris zár- és a réshangból [k, g, x] palato-alveoláris affrikáta és réshangok [tʃ, ʒ, ʃ] lesznek. Ez a típusú palatalizáció minden szláv nyelvre jellemző, mivel az ősszláv nyelv legrégebbi korszakában történt, a szótagharmónia tendencia részeként. A szótagharmónia további részfolyamatai a palatalizáció, a jotáció és az umlaut. A jotáció minden képzési helyet érint, és a palatális siklóhang a folyamat kiváltója. Az umlaut a magánhangzók előrevonódására vonatkozik.

A szótagharmóniát az üres-hely elmélettel magyarázzák (H. Tóth 1996). Nevezetesen az ősszláv egyoldalú mássalhangzó készletet örökölt az indoeurópaiaktól, csupán két réshanggal [s] and [z]. A természetes nyelvek tendenciája, hogy egyensúlyt teremtsenek fonéma-készletükben, ezért az ősszláv nyelvben zajló nyelvváltozások is arra irányultak, hogy azokat a fonémákat pótolják, amelyekből nincs vagy kevés van a nyelvben.

A velárisok palatalizációja alá tartozó folyamatokat három csoportra oszthatjuk (Vuković 1974; Đorđić 1975; Comrie and Corbett 1993; H. Tóth 1996):

2.1. Palatalizáció

2.1.1. Első veláris palatalizáció (regresszív)

A szláv nyelvek relatív kronológiája szerint, az első veláris palatalizáció a legrégebbi palatalizációs helyhasonulás, a diftongusok monoftongizációja után ment végbe. A veláris [k, g, x] zárhangok és réshang palato-alveoláris [tʃ, (dʒ>)ʒ, ʃ]-vé változtak *ī, ĭ, (ē >) ě, e, ě²* magánhangzók előtt.

² Nem IPA, hanem hagyományos szlavisztikai szimbólumokat használok. Következésképpen, *ī* hosszú előlképzett magánhangzó, *ĭ* a rövid párja, *ě* a 'jat', amely a hosszú középső magánhangzból fejlődött ki, és *ě* a középső nazális magánhangzó.

összláv:	*vbl[k]e	>	vbl[tʃ]e ³	‘farkas VOC SG’
	*dru[g]e	>	dru[ʒ]e	‘barát VOC SG’
	*său[x]itej	>	său[ʃ]itej	‘szárítani INF’
szerb:	NOM SG		VOC SG	
	čove[k]	–	čove[tʃ]e	‘ember’
	Bo[g]	–	Bo[ʒ]e	‘isten’
	du[x]	–	du[ʃ]e	‘szellem’

2.1.2. Második veláris palatalizáció (regresszív)

A második és a harmadik palatalizáció nagyjából azonos időben zajlott, Kr. u.. második és negyedik század között. Az eredményeik is megegyeznek: a veláris [**k**, **g**, **x**]-ből alveoláris [**ts**, (**dz**>)**z**, **ʃ**] (a nyugati szlávban), illetve **ʧ** (a keleti és déli szlávban)] lett. Különbözik viszont a folyamatot kiváltó hangok helye és minősége: a második palatalizáció **ī**, **ě** előtt ment végbe, míg a harmadik palatalizáció **ī**, **ĩ** > **ľ**, **ě** után következett be.

összláv:	*[k]āina	>	[ts]ěna	‘ár NOM SG’
	*dru[g]ī	>	dru[z]ī	‘barát NOM PL’
	*dău[x]ī	>	du[s]ī	‘szellem NOM PL’
szerb:	NOM SG		DAT SG	
	ru[k]a	–	ru[ts]i	‘kéz’
	knji[g]a	–	knji[z]i	‘könyv’
	NOM SG		NOM PL	
	siroma[x]	–	siroma[s]i	‘szegény ember’

A [**kv**, **gv**] mássalhangzós csoportok szintén palatalizálódtak **ě**, **ī** előtt, de csak a déli és a keleti szláv nyelvekben (és az ószlávban):

[**kv**] > [**tsv**], e.g. *cvet* ‘virág’ a szerbben, *kwiat* a lengyelben és *květ* a csehben,

[**gv**] > [**zv**], e.g. *zvezda* ‘csillag’ a szerbben, *gwiazda* a lengyelben és *hvězda* a csehben.

³ **ľ** a redukált hang szimbóluma, amely a rövid előképzett **ī**-ből fejlődött ki. A hátulképzett redukált hang a hátulképzett rövid **ũ**-ből alakult és **ľ** a jele.

2.1.3. Harmadik veláris palatalizáció (progresszív)

összláv: * ā ti[k]ās	>	отъ[ts]ъ	‘apa NOM SG’
* k ъnē[g]	>	knē[z]	‘fejedelem NOM SG’
* v i[x]ъ	>	въ[s]ъ	‘minden NOM SG’

szerb: ma is produktív, a perfektív igékből imperfektíveket alakít

PERF.	–	IMPERF.	
navi[k]nuti se	–	navi[ts]ati se	‘megszokni INF’
ta[k]nuti	–	ti[ts]ati	‘megérinteni INF’
ma[k]nuti	–	mi[ts]ati	‘megmozdítani INF’

2.2. Jotáció

A velárisok jotációja is a szótagharmóniához tartozik és eredményei is megegyeznek a velárisok palatalizációjának eredményeivel:

$$[k, g, x] + [j] \rightarrow [tʃ, ʒ, ʃ]$$

NOUN		ADJECTIVE		ADJECTIVE	
mleko	–	mle[kj]an	>	mle[tʃ]an	‘tejes’
sneg	–	sne[gj]an	>	sne[ʒ]an	‘havas’
sluh	–	slu[xj]an	>	slu[ʃ]an	‘hallgatott’

Összesítve a három palatalizáció és a velárisok jotációja:

$$[k, g, x] \rightarrow [tʃ, (dʒ >) ʒ, ʃ] \quad / \bar{i}, \bar{i}, \quad (\bar{e} >) \check{e}, e, \bar{e}$$

$$[k, g, x] \rightarrow [ts, (dz >) z, ʃ / ɕ] \quad / \bar{i}, \quad (\check{a}i >) \check{e}$$

$$[k, g, x] \rightarrow [ts, (dz >) z, ʃ / ɕ] \quad / \bar{i}, \bar{i} > \bar{e}, \quad \bar{e}$$

$$[k, g, x] \rightarrow [tʃ, ʒ, ʃ] \quad / j$$

3. A nem-lineáris megközelítés

A nem-lineáris elmélet az összes létező fonológiai folyamatot két alapvető művelettel írja le, terjedéssel és lekapcsolódással.

(5) Pótlónyúlás az angol történetében: $nixt > ni:t (>nait)$ 'éjszaka'

LEKAPCSOLÓDÁS				TERJEDÉS			
x	x	x	x	x	x	x	x
n	i	x	t	n	i	x	t

A nem-lineáris megközelítés arra törekszik, hogy az összes létező, de csak a létező fonológiai folyamatokat írja le. Más szóval a cél egy olyan modell megalkotása, amely a fonológiai folyamatok azon készletét generálja, amely megközelíti a világ nyelveiben megfigyelhető változásokat (Harris 1994). Továbbá, a nem-lineáris megközelítés szerint a fonológiai folyamatok egyenesen következnek a fonológiai reprezentációból, vagyis azok mindig végbemennek, ha megvannak hozzájuk a szükséges feltételek (Harris 1994: 13). Más szóval, a levezetés a fonológiai ábrázolás következménye, nem pedig teljesen független folyamat, mint az SPE-fonológiában.

A palatálizáció elemzésének elméleti háttereként két nem-lineáris fonológiai elmélet, a kormányzás-fonológia és a jegygeometria kombinációját választottam, amely Harris és Lindsey (1995) óta elemgeometria néven ismert. A kormányzás-fonológia minimalista megközelítés, amely a fonológiai prímelek egy meghatározott készletével, valamint kormányzási és engedélyezési viszonyokkal operál. A jegygeometria pedig a szegmentumokat hierarchikus szerkezetekként ábrázolja. McCarthy (1988: 85) szerint „a jegygeometria által felállított ábrázolások egyszerre elfogadható határfelületet képeznek a fonológia és az artikuláció között, valamint a gyakori jelenségeket egyszerűen, a műveletek minimális készletével ábrázolják” [The representations postulated by feature geometry simultaneously provide a plausible interface between phonology and articulation and describe common phonological phenomena with a simple, almost minimal set of operations]. Következésképpen, a két elmélet kombinációja a jegygeometria hierarchikus szerkezetének végső csomópontjaiba helyezi a kormányzás-fonológia unáris elemeit.

3.1. A kormányzás fonológia

A kormányzás-fonológia elvek és paraméterek típusú elmélet, amely az univerzális grammatikára alapozott megközelítés. Egyik kulcsfogalma az elem. Az elemek teljes jegymátrixokként definiált, önállóan kiejthető szegmentumok (Kaye, Lowenstamm és Vergnaud (ezentúl KLV) 1985: 311). Az elemek a melódiai szinten állnak. Minden elem privatív, vagy jelen van vagy hiányzik. Az elemek kétféle szerepet játszhatnak a reprezentációban: lehetnek fejek vagy operátorok. A fejelem határozza meg a szegmentum fő minőségét, az operátornak módosító szerepe van.

Háromféle elemet különböztetünk meg, hely-, mód- és laringális elemeket. A módelemek csak a mássalhangzókbán vannak jelen. Ezek a nazálisokra jellemző **N**, vagyis a 'nazális elem', a **?**, amely a 'zárelem', következésképpen a zárhangokat és a laterálisokat jellemzi, és a **h**, vagyis a 'zajelem', amely a réshangok, az affrikáták és a felpattanó zárhangok reprezentációjában található. A helyelemek, a koronális elemet kivéve, a magánhangzók és a mássalhangzók készletében egyaránt jelen vannak. Az **I** a 'palatális' elem, így jelen van a palatális és alveopalatális, palato-alveoláris mássalhangzókbán és az előlképzett magánhangzókbán. Az **A** a 'nyíltság' eleme, amely az uvuláris és a faringális mássalhangzókbán, valamint az alsó magánhangzókbán van jelen. Az **U** elem a 'kerekség' eleme, amely a labiális mássalhangzókbán és a kerek magánhangzókbán jelenik meg. Az **R** a 'koronális elem', amely az alveoláris, alveopalatális és palato-alveoláris hangokat jellemzi. A velárisok ábrázolásában nem szerepel helyelem, mivel ők a nem-előlképzett, nem-nyílt, nem-koronális szegmentumok (Harris 1994). A laringális elemek a **H** és az **L** elem. A **High tone** (=magas) és **Low tone** (=alacsony) eredetileg a tonális nyelvek⁴ leírására felvett megkülönböztető jegyekre vonatkozott. Az elemgeometriában viszont a **H** és az **L** elemek a zöngésséget ábrázolják: az előbbi a zöngés, az utóbbi a zöngétlen hangokban található meg.⁵

⁴ A tónusok „egyes nyelvekben megkülönböztető értékű hangmagassági elemek” (Durand és Siptár 1997: 127).

⁵ Tulajdonképpen nyelv-specifikus, hogy a laringális elemek közül melyik elem melyik hangot fogja ábrázolni. Például az angolra a zöngétlen-neutrális oppozíció jellemző, a franciára pedig a zöngés-neutrális oppozíció.

(6) Az elemgeometria elemkészlete
 rezonancia elemek

I	palatális elem
A	'nyíltság' eleme
U	'kerekség' eleme
R	koronális elem

módelemek

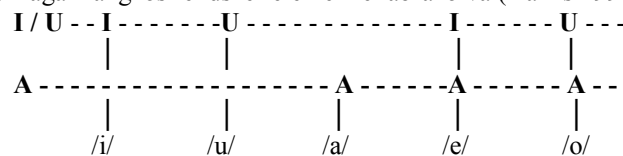
?	zárelem
h	zajelem
N	nazális elem

laringális elemek

H	fesztes hanszalag
L	laza hangszalag

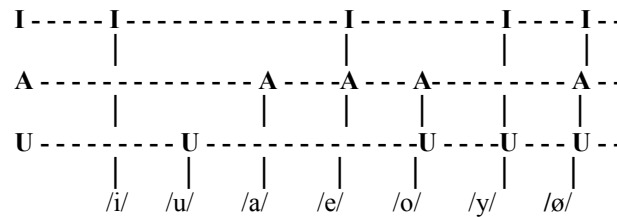
Az elemek tengelyeken helyezkednek el. Minden elemnek saját tengelye van. Amikor az elemek nem kombinálhatóak egy hangon belül, vonalaik egybeesnek, így egy adott pozícióban csak az egyik vagy csak a másik elem jelenhet meg a vonalon. Az **I** és az **U** vonalak összevonása a leggyakoribb.

(7) Öt magánhangzós rendszer elemekkel ábrázolva (Harris 1994: 101)

Ha nincs vonal-összevonás, a három lehetséges elem lehetséges kombinációi hét magánhangzót eredményeznek:

(8) Hét magánhangzós rendszer elemekkel ábrázolva (Harris 1994: 101)

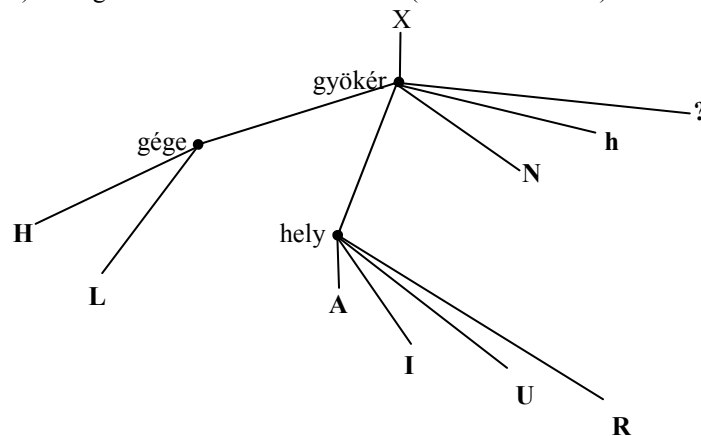
3.2. Jegygeometria

Egy másik nem-lineáris elmélet, a jegygeometria, a folyamatokban csoportot alkotó jegyeket egy csomópont alá helyezi. A fonológiai folyamatokban együtt résztvevő elemek természetes osztályt alkotnak. A természetes osztályokat csomópontként ábrázoljuk, mivel a fonológiai folyamatok csak egy-egy egységhez férnek hozzá. Ez az elmélet „a hangokat hierarchikusan szervezett csomópontos konfigurációként ábrázolja” (Clements és Hume 1995: 249). A legmagasabb csomópont a gyökércsomópont, amely az összes melódiai tulajdonságot magában foglalja. Belőle ágaznak el az osztálycsomópontok, amelyek funkcionálisan csoportosítják a jegyeket. A legalacsonyabb szinten vannak a végső csomópontok, a jegyek. Az összes létező fonológiai folyamat az osztály- és a végső csomópontok terjedésével vagy lekapcsolódásával ábrázolható (Clements és Hume 1995).

3.3. Elemgeometria

A kormányzás-fonológia és a jegygeometria kombinációja teljesebb képet ad a fonológiai folyamatokról. Így a szegmentumok struktúrája a következő:

(10) Elemgeometriai ábrázolási modell (Harris 1994: 129)

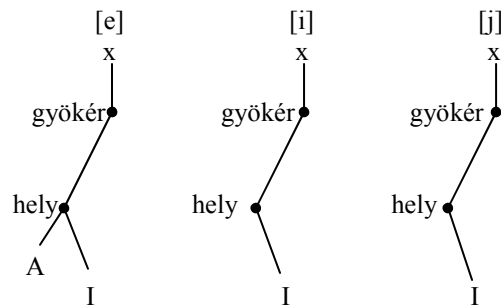
A végső csomópontok az elemek. A gyökércsomópont a gége- és a helycsomópontba ágazik. A módjegyek közvetlenül a gyökércsomóponthoz kapcsolódnak, mert nem alkotnak természetes osztályt, ugyanis egyetlen fonológiai folyamat sem érinti az összes módelemet egyszerre. A helycsomópont dominálja az összes rezonanciaelemet. A gégecsomópont a gégeelemeket dominálja (Harris 1994).

Harris és Lindsey (1995) a gyengülési folyamatok kapcsán tárgyalja az elemgeometriai megközelítést. Szerintük ez az elmélet mentes az ortodox jegyelméletre jellemző „artikulációs elfogultságtól”, valamint „a gyengülési folyamatokat egységes és közvetlen módon képes kifejezni” (Harris és Lindsey 1995: 77).

4. A palatalizáció elemgeometriai ábrázolása

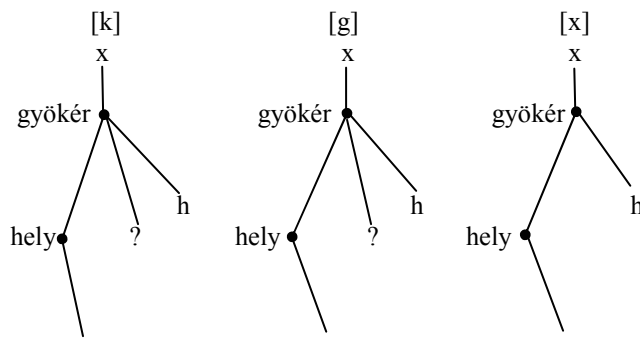
A (10)-ben látható elemgeometriai modell szerint a palatalizációban részt vevő szegmentumok ábrázolása a következő.

(11) A palatalizációt kiváltó hangok: előképzett magánhangzók és a palatális siklóhang

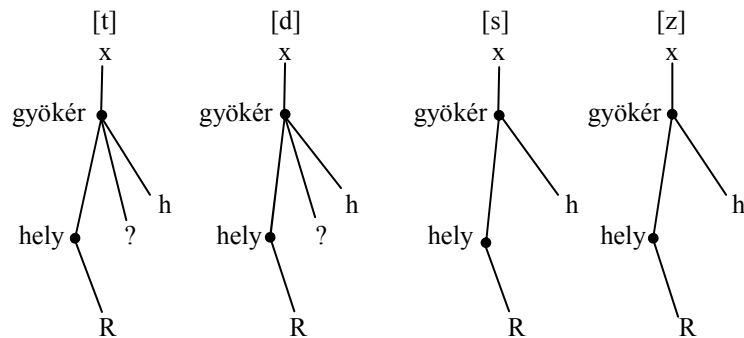

Vegyük észre, hogy [i]-nek és [j]-nek azonos a melódiai összetétele, mind a ketten az **I** elem megtestesítői. Egyedül a szótagszerkezetben elfoglalt helyükben különböznek, amely az [i] esetében a magpozíció, a [j] esetében a nem-mag pozíció.

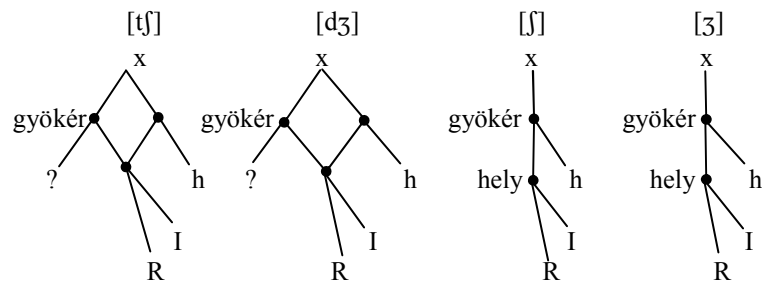
(12) A veláris palatalizáció alanyai: veláris zárhangok és a veláris réshang

(13) A koronális palatalizáció alanyai: alveoláris zár- és réshangok

(14) A palatalizáció eredményei: palato-alveoáris affrikáták és réshangok

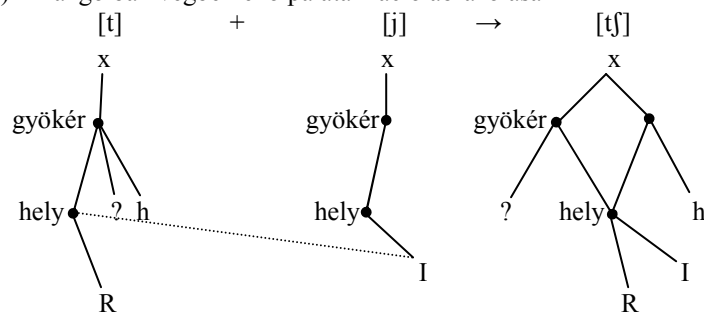

Vegyük észre, hogy a [k] és a [g], a [t] és a [d], a [s] és a [z], a [tʃ] és a [dʒ], valamint a [ʃ] és a [ʒ] csupán zöngésségben különböznek egymástól, amit a fenti ábrázolás nem tükröz, a zöngésségi elemeket kihagytam a szegmentumokból, mivel nem relevánsak a palatalizáció szempontjából. Az affrikátákat két gyökér és egy helycsomóponttal ábrázoljuk, mivel mennyiségileg szimpla, minőségileg komplex szegmentumok.

Ha a (11), (13) és (14)-ban található ábrázolásokat veszem alapul, az angolban található koronálisok palatalizációja egyszerűen ábrázolható az **I** elem terjedésével. Nevezetesen, ez az elem hiányzik a folyamat alanyaiból,

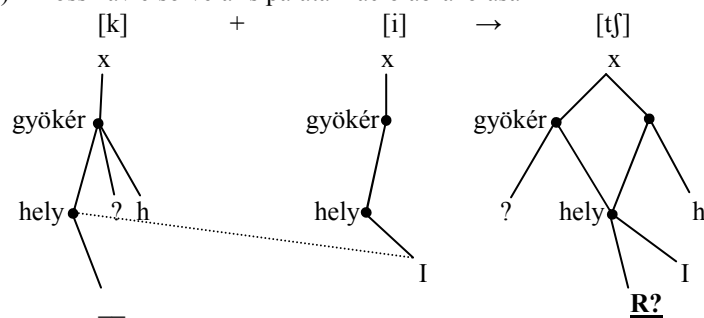
az alveoláris [t, d, s, z] hangokból, viszont jelen van a folyamatot kiváltó hangokban és a folyamat eredményében.

(15) Az angolban végbemenő palatalizáció ábrázolása

Ezzel szemben a velárisok palatalizációjának ábrázolása némileg bonyolultabb képet mutat. A velárisok ugyanis helyelem nélküli szegmentumok, vagyis ábrázolásukban nem szerepel sem koronális, sem palatális elem. A folyamat eredményeiben viszont jelen van mindkét elem. Az **I** elem terjedhet a palatalizációt kiváltó hangokról, mivel mind a palatális siklóhang, mind az előlképzett magánhangzók ábrázolásában jelen van ez az elem. A kérdés azonban az, hogy a koronális elem honnan terjed a palatalizáció alanyaira.

(16) Az összsláv első veláris palatalizáció ábrázolása

Következésképpen a veláris palatalizáció ábrázolásának kérdése felveti a koronális elem kérdését is.

5. A koronalitás kérdése az elemgeometriában

A standard kormányzás-fonológia a koronalitást az **R** elemmel ábrázolja. Ez az elem jelen van a mássalhangzók rezonanciaelem-készletében, viszont hiányzik a magánhangzókat leíró elemek készletéből. A koronális elem így nem képes az előképzett magánhangzók és a koronális mássalhangzók természetes osztályának ábrázolására.

Backley (1993) a koronális elem teljes elvetését javasolja, és azzal a megfigyeléssel támasztja alá javaslatát, hogy a koronális elem inaktív minden jellegű harmónia- és asszimilációs folyamatban. Backley szerint a koronális elemet nem lehet a többi rezonanciaelemhez hasonlóan tárgyalni. Olyan megoldást javasol, amelyben a koronális obstruensek inherensen kevésbé komplexek mint nem-koronális megfelelőik (Backley 1993: 321).

Harris és Lindsey (1995: 68) is egyetért Backley-vel abban, hogy a koronalitás **R** elemmel való jellemzése nem tudja a koronálisok speciális tulajdonságait bemutatni. Az **R** elem elhagyása szerintük túl radikális lépés, mert teljesen eltörölné a koronalitást a fonológiából, és a koronalitás a glottális artikulációhoz hasonlóan a fonetikai implementáció részévé válna.

A koronalitás kérdése magával vonja a velaritás kérdését. A vita akörül folyik, hogy a két képzési hely közül melyik a jelöletlenebb, melyik az, amelyik üres elemmel ábrázolandó. A velárisoknak ugyanis nincsen a fonológiai folyamatok számára hozzáférhető helyképzésük. Írásomban a velárisokat is a képzési hely szerint specifikált szegmentumokként értelmezem és az **A** elemmel ábrázolom őket. Más szóval, egy harmadik álláspontot képviselek, amely szerint a velárisok, a labiálisokhoz és a koronálisokhoz hasonlóan, egy helyelemmel bírnak, vagyis az összes helyképzés specifikálva van (Szigetvári 1994).

6. Alternatív megoldás

Van de Weijer 1994 nyomán a magánhangzók és a mássalhangzók ábrázolására ugyanazt az elemkészletet használom. Van de Weijer (1994) számos fonológiai folyamattal támasztja alá javaslatát, amelyekben a hangok e két csoportja közvetlenül hat egymásra. Például, az /e/ magánhangzó kerekedik a labiális /v/ mássalhangzó előtt a finn savo dialektusban, és a bantu nyelvekben a mássalhangzókat labializálják a hátulképzett kerek /u/ magánhangzó előtt. A máltaiiban vagy a feʔfeʔ-bamileke nyelvben viszont a koronális mássalhangzók után a magánhangzók előrevonódnak és a koronálisok pedig dorzalizálódnak a hátulképzett magánhangzók előtt vagy után, mint például a kampa nyelvben.

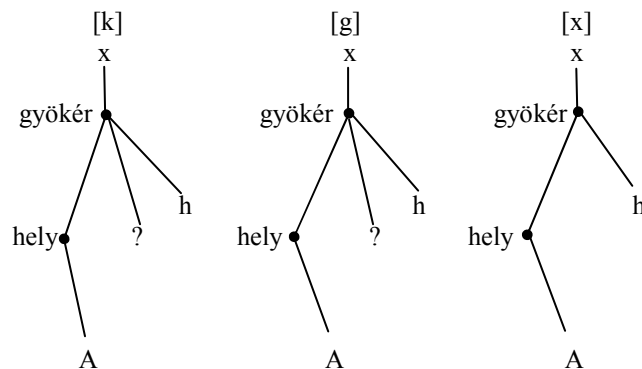
A helyelemek hármass elrendezésére való kísérlet már a jegygeometriában is megtalálható volt. Ez az úgynevezett artikulációs elmélet (Articulation Theory, McCarthy 1988), amely szerint a helycsomópont a koronális, a dorzális és a labiális csomópontra ágazik. McCarthy szerint ennek az elméletnek egyik fő előnye, hogy olyan komplex szegmentumokat is képes ábrázolni, mint amilyenek a labiovelárisok és a csettintőhangok.

Következésképpen az elemkészlet mód- és laringális elemei változatlanok maradnak, viszont a rezonancia elemek készlete a palatális, a 'nyíltság' és a 'kerekség' eleméből áll. Szintén Van de Weijer (1994) nyomán abból a feltételezésből indulok ki, hogy a koronális (I elemmel ábrázolva), labiális (U elemmel ábrázolva) és veláris (A elemmel ábrázolva) helyképzésen kívül minden más helyképzés komplex. Így a palatoid szegmentumok (a palatoalveolárisok, az alveopalatálisok és a palatálisok) is komplex szegmentumok, I és A elemből állnak.

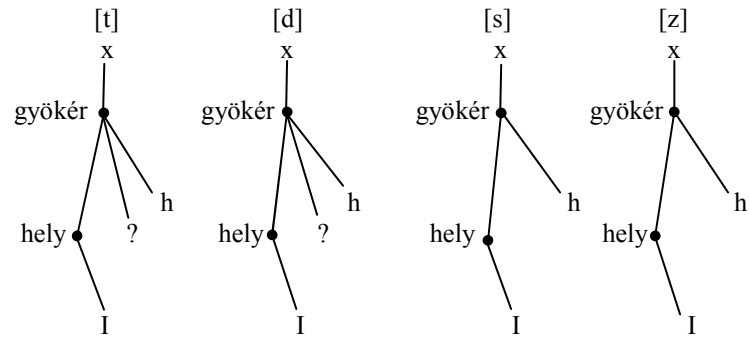
7. A palatalizáció elemgeometriai ábrázolása újradefiniálva

Az új elemkészlettel a palatalizációban részt vevő szegmentumok ábrázolása a következőképpen néz ki.

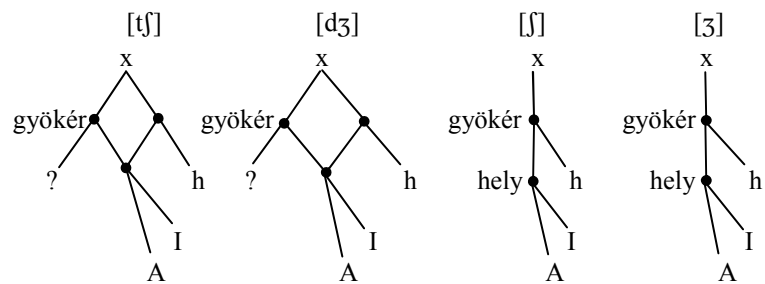
(18) A veláris palatalizáció alanyai (újradefiniálva)

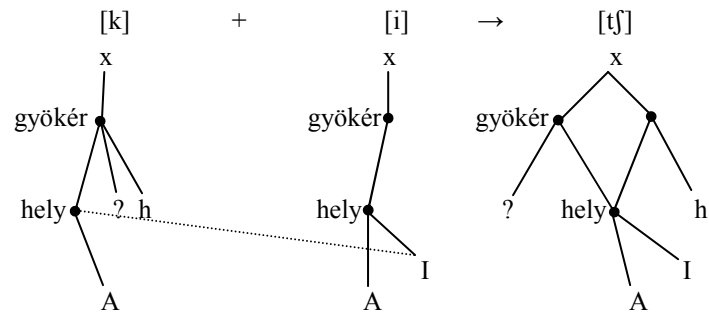
(19) A koronális palatalizáció alanyai (újradefiniálva)

(20) A palatalizáció eredményei (újradefiniálva)

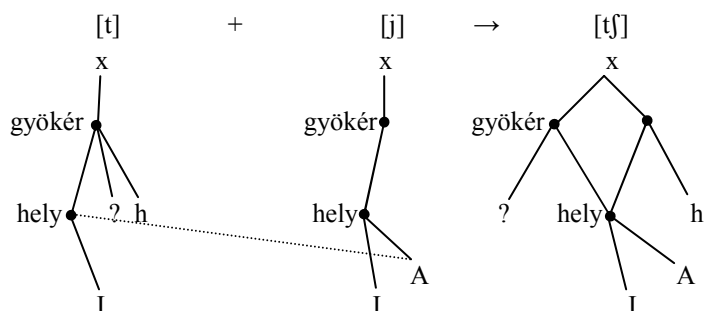

(21) A velárisok palatalizációjának ábrázolása (újradefiniálva)

Ezzel azonban nem oldódnak meg a problémáink. A veláris palatalizációk ábrázolása ugyanis leírható az **I** elem terjedésével (22), viszont a szegmentumok újradefiniálása után az angol palatalizáció nem fejezhető ki a meglévő eszközökkel. Most ugyanis az angol palatalizáció eredményeiben van jelen az elem, amely sem a palatalizációt kiváltó hangokban, sem a palatalizáció alanyaiban nincs jelen. Többféle megoldás elképzelhető. Ábrázolhatjuk a palatalizációt kiváltó hangokat komplex szegmentumokként, vagyis **I** és **A** elemből álló hangokként és a palatalizációt az **A** elem terjedéseként.

(22) A velárisok palatalizációjának ábrázolása (újradefiniálva)

A kérdés azonban az, hogy ebben az esetben miként definiáljuk az **A** elemet. Mert ha az **A** elem marad az [alsó] tulajdonság megtestesítője, akkor a fenti művelet nem egyezik meg a palatalizáció leírásával, nevezetesen, hogy a palatalizáció a nyelv elülső felső helyzetbe való emelkedésével jár. A másik megoldás az **A** elemnek a Nyelvállás csomópontnak megfelelő elemként való újradefiniálása. Ez viszont ad hoc művelet, amely hosszú távon nemkívánatos következményekkel jár.

8. Befejezés

Írásom célja a palatalizáció témájában történt eddigi kutatás összegzése és a különböző palatalizációs folyamatok egységes ábrázolása. Elméleti háttérként két nem-lineáris fonológiai megközelítés, a kormányzás-fonológia és a jegygeometria kombinációját választottam, amely elemgeometria néven ismert. Ez az elmélet a strandard kormányzás-fonológia elemeit helyezi a jegygeometria hierarchikus szerkezetébe. A szerkezet célja, hogy világos és

természetes módon ábrázolja a fonológiai jelenségeket. Nevezetesen a nem-lineáris fonológiában „a reprezentációk és a műveletek két egymásra ható modul” (McCarthy 1988: 105). Más szóval, a műveletek automatikusan következnek a helyes ábrázolásból.

Ehhez az is szükséges, hogy a mássalhangzók és a magánhangzók elemkészlete azonos legyen. Így nemcsak, hogy a fonológiai folyamatokban részt vevő szegmentumok alkotnak természetes osztályt, hanem a veláris palatalizáció is egyszerűen ábrázolható az **I** elem terjedésével. Viszont a palatalizációban részt vevő szegmentumok újradefiniálásának következménye, hogy a korábban problémát nem okozó koronálisok helyének megváltoztatásának ábrázolása nem lesz egyértelmű. Nevezetesen, most a koronálisok palatalizáció eredményeiben van jelen az **A** elem, amely sem a palatalizációt kiváltó hangokban, sem a palatalizáció alanyaiban nem szerepel. Következésképpen vagy az **A** elem terjedéseként ábrázoljuk a koronálisok helyének megváltoztatását (ami ellentmond a palatalizáció fonetikai leírásának), vagy az **A** elemet nevezzük ki a Nyelvállás elemének, ami viszont ad hoc művelet.

Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az elmélet nem generálja a palatalizációt mint folyamatot. A palatalizáció nem is létezik mint produktív folyamat sem a mai szerb nyelvben sem más szláv nyelvben, viszont az általa kiváltott hangváltakozások a mai napig jelen vannak a nyelv(ek)ben. Kérdés, hogy egy szinkrón produktív folyamatokat vizsgáló megközelítés, mint amilyen az elemgeometria, akarja-e, illetve tudja-e ábrázolni a velárisok palatalizációját, vagy közelebb áll egyik kitűzött céljához, a túlgenerálás elkerüléséhez, azzal, hogy csupán a létező produktív folyamatokat írja le.

9. FÜGGELÉK

proto indoeurópai magánhangzórendszere:

	ELÜLSŐ	HÁTSÓ	
		NEM-KERÉK	KERÉK
FELSŐ	i, ī		u, ū
FELSŐ-KÖZÉPSŐ			
ALSÓ-KÖZÉPSŐ	e, ē		o, ō
ALSÓ		a, ā	

~ mássalhangzórendszere:

	LAB	ALV	PAL	VEL	LAB-VEL
SZONORÁNSOK	m, w	r, l, n		j	
RÉSHANGOK		s, z		x	
AFFRIKÁTÁK					
ZÁRHANGOK	p, b	t, d		k, g	k ^w , g ^w
ASPIRÁTÁK	bh	dh		gh	g ^w h

összláv (késői szakasz) magánhangzórendszere:

	ELÜLSŐ	HÁTSÓ	
		NEM-KERÉK	KERÉK
FELSŐ	i	y	u
FELSŐ-KÖZÉPSŐ	ɨ	ɤ	ɔ
ALSÓ-KÖZÉPSŐ	e, ě		
ALSÓ	ě	a	

~ mássalhangzórendszere:

	LAB	ALV	ALV-PAL	PAL-ALV	PAL	VEL
SZONORÁNSOK	m, w	r, l, n			r', ʎ, ɲ, j	
RÉSHANGOK		s, z	ʃ, ʒ	ʃ, ʒ		x
AFFRIKÁTÁK		ts, (dz)	tʃ, dʒ	tʃ, (dʒ)		
ZÁRHANGOK	p, b	t, d				k, g

szerb magánhangzórendszere:

	ELÜLSŐ	HÁTSÓ
	NEM-KERÉK	KERÉK
FELSŐ	i	u
KÖZÉPSŐ	e	o
ALSÓ	a	

~ mássalhangzórendszere:

	LAB	ALV	ALV-PAL	PAL-ALV	PAL	VEL
SZONORÁNSOK	m	r, l, n			ʎ, ɲ, j	
RÉSHANGOK	f, v	s, z		ʃ, ʒ		x
AFFRIKÁTÁK	ts	tʃ, dʒ	tʃ, dʒ			
ZÁRHANGOK	p, b	t, d				k, g

HIVATKOZÁSOK

- Avery, Peter – Karen Rice 1989: Segment structure and coronal underspecification, *Phonology* **6**, 179–200.
- Backley, Phillip 1993: Coronal: The undesirable element, *UCL Working Papers in Linguistics* **5**, 301–323.
- Bhat, D. N. S. 1978: A General Study of Palatalization, in J. H. Greenberg, szerk.: *Universals of Human Language*, Stanford, California, Stanford University Press.
- Chomsky, Noam – Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.
- Clements, George N. 1988: Towards a Substantive Theory of Feature Specification, *Proceedings of NELS* **18**, 79–93.
- Clements, George N. – Elizabeth V. Hume 1995: The internal organization of speech sounds, in John A. Goldsmith szerk.: *The handbook of phonological theory*, Oxford, Blackwell, 245–306.
- Comrie, Bernard – Greville G. Corbett (1993) *The Slavonic Languages*. London–New York, Routledge.
- Durand, Jacques és Siptár Péter 1997: *Bevezetés a fonológiába*, Budapest, Osiris.

- Dorđić, Petar 1975: *Staroslovenski jezik* [Ószláv nyelv], Novi Sad, Matica srpska, 40–85.
- Harris, John 1994: *English sound structure*, Oxford, Blackwell.
- Harris, John és Geoff Lindsey 1995: The elements of phonological representation, in Jacques Durand – Francis Katamba szerk.: *Frontiers of phonology: atoms, structures, derivations*, New York, Longman, 34–80.
- Jacobs, Haike – Jeroen van de Weijer 1992: On the formal description of palatalisation, in Reineke Bok-Bennema – Roeland van Hout, szerk.: *Linguistics in the Netherlands 1992*, Amsterdam, Benjamins, 125–135.
- Kaye, Jonathan – Jean Lowenstamm – Jean-Roger Vergnaud 1985: The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government, *Phonology Yearbook* 2, 305–328.
- Lahiri, Aditi – Vincent Evers 1991: Palatalization and coronality, in Carol Paradis és Jean-Francois Prunet szerk.: *Phonetics and phonology: The special status of coronals*, San Diego, Academic Press, 79–100.
- McCarthy, John J. 1988: Feature Geometry and Dependency: A Review, *Phonetica* 54, 84–108.
- Paradis, Carol – Jean-François Prunet 1991: Introduction: asymmetry and visibility in consonant articulations, in Carol Paradis – Jean-Francois Prunet szerk.: *Phonetics and phonology: The special status of coronals*, San Diego, Academic Press, 1–28.
- Szigetvári Péter 1994: Coronality, Velarity and Why They are Special, in Varga László szerk.: *The Even Yearbook*, Budapest, ELTE.
- Szpyra, Jolanta 1997: A feature geometric analysis of palatalisation in English, in Raymond Hickey és Stanisław Puppel szerk.: *Language History and Linguistic Modelling 2: Linguistic Modelling*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 1341–59.
- H. Tóth Imre 1996: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, Szeged, JATE Press.
- Van de Weijer, Jeroen 1994: *Segmental Structure and Complex Segments*, The Hague, Holland Academic Graphics.
- Vuković, Jovan 1974: *Istorija srpskohrvatskog jezika. Uvod, I dio, fonetika*, Beograd, Naučna knjiga.

A SZUZDALI ÉVKÖNYV ALANYAINAK GRAMMATIKAI SAJÁTSÁGAIRÓL

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A DATIVUS ABSOLUTUS SZERKEZETEKRE ♦

GYÖRFFY BEÁTA

1. Bevezető

Az alany egyike a legfontosabb grammatikai funkcióknak. Szerepe annál is inkább jelentős, mert a legegyszerűbb típusú mondatot is egy alany és állítmány építi fel. Vizsgálata központi szerepet játszott a tradicionális grammatikákban és a modern nyelvelméletekben egyaránt. A tradicionális, leíró nyelvelmélet az indoeurópai nyelvek kutatásából kiindulva feltételezte egy, a nyelvtani jelenségekre alapozott alany – állítmány – tárgy relációrendszer meglétét. Ezek a funkciók később más, nem indoeurópai nyelvek kutatása során is fontosnak bizonyultak.

Az alannak a nyelvekben betöltött központi szerepe azzal magyarázható, hogy a legtöbb morfoszintaktikai jelenség a három fő grammatikai funkció (alany, tárgy, részeshatározó) közül az alanyt érinti. Ugyanakkor nem különíthető el egyetlen olyan morfoszintaktikai jegy sem, amely valamely grammatikai funkciót egyértelműen, univerzálisan meghatározná. Ehelyett csupán az egyes grammatikai funkciókat érintő ún. erős tendenciákat különböztethetünk meg.

Dolgozatom első részében megkísérlek egy rövid tipológiai áttekintést adni az alanyt érintő legfontosabb nyelvi jegyekről. A második részben bemutatom milyen, az orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelv esetadásának ellentmondó problémák vetődtek fel az általam kutatott szövegtörzsek alanyainak vizsgálata során. A harmadik pontban áttekintést adok arról, hogyan kezeli öt modern nyelvelmélet (a transzformációs grammatika, a kormányzás és kötés elmélet, a lexikális–funkcionális grammatika, a relációs grammatika, a Role and Reference Grammar¹) a dativus absolutus szerkezet participiumi

♦ A cikk megírásához nyújtott segítségért köszönettel tartozom témavezetőmnek, Agyagási Klárának, Balázs L. Gábornak, Kenesei Istvánnak, Laczkó Tibornak és Zoltán Andrásnak. A fennmaradó hibákért kizárólag engem terhel felelősség.

A cikk a Kereskedelmi Bank Universitas Alapítványának támogatásával jelenik meg.

¹ Az adott elmélet elnevezésére vonatkozóan még nem találtam magyar terminust. Talán 'szerep és viszonyítás' elméletnek nevezhetnénk, ahol a 'szerep' a tematikus makroszerepek

predikátumával álló dativusi alanyának kérdését. Végül megkísérlek felvázolni egy megoldási lehetőséget a probléma magyarázatára.

2. Nyelvtipológiai áttekintés

A grammatikai funkciókat kódolási és viselkedési jegyeik segítségével jellemezhetjük.² A kódolási jegyek elsősorban, bár nem kizárólagosan morfológiaiak, míg a viselkedésiek szintaktikaiak és az adott grammatikai funkció különböző szerkezetekben történő használatát jellemzi (Keenan 1976).

Az alábbiakban bemutatom az alanyt érintő főbb kódolási, illetve viselkedési jegyeket. A legfontosabb kódolási jegyek az igével történő egyeztetés, az esetadás, illetve kötött szórendű nyelvekben az alany mondatban elfoglalt pozíciója.

Az igével történő egyeztetés a terminusok (alany, tárgy, részeshatározó) sajátága, ám számos nyelvben (pl. a dakotában, magyarban) nem az alany kizárólagos jellemzője. A tendencia azt mutatja, hogy amennyiben egy nyelvben az igével történő egyeztetés egyetlen terminust érint, az majdnem kizárólagosan az alany.

Az esetjelölős nyelvekben az alany általában nominativusban áll, és ez a főnevek szótári alakja is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez nem kizárólagos. A nyelvekben két fő esetjelölős minta különíthető el: a nominativus – accusativusi és az ergativus – absolutivusi séma. A két ragozási minta főbb jellemzőit az alábbi táblázat szemlélteti (Van Valin : 2001, 36):

Terminus	Nominativus – accusativusi séma	Ergativus – absolutivusi séma
Tranzitív ige alanya [A]	nominativus	ergativus
Intranszítív ige tárgya [S]	nominativus	absolutivus
Tranzitív ige tárgya [O]	accusativus	absolutivus

használatára utal, a 'viszonyítás' pedig arra, hogy a szintaktikai jelenségek csak a szemantikai és pragmatikai tényezők figyelembevételével vizsgálhatók.

² Az alany/tárgy tematikus szerepeket és felszíni kifejeződésük összefüggéseit kiterjedt irodalom tárgyalja, melynek ismertetése túlmutat a jelen dolgozat keretein.

Az ágens és az objektum mélyszerkezeti kategóriái felszíni kifejezésének természetes nyelvekben lehetséges rendszereit mutatja be Komlósy (1976).

A nominativus – accusativusi ragozási rendszerben a tárgy kap eltérő esetet, míg az ergativus – absolutivusi sémában a tranzitív ige részesül speciális esetadásban. A grammatikai funkciók és az esetek között azonban számos esetben nincs megfelelés.

A kötött szórendű nyelvekben (amilyen például a kantoni) az egyes funkciók egyeztetés és esetek híján csak a mondatban elfoglalt pozíciójuk alapján különíthetők el. Ezekben a nyelvekben nem különíthetünk el egyetlen olyan pozíciót sem, amely kizárólagosan az alanyé lenne, univerzálisan azonban megfigyelhető egy erős tendencia, amely alapján az alany általában megelőzi a tárgyat és a részeshatározót.

A terminusok viselkedési jegyei azon konstrukciók összessége, amelyben részt vehetnek. Amennyiben egy meghatározott szerkezet egy nyelvben egy speciális terminust érint, úgy az az adott grammatikai funkció viselkedési jegyének tekinthető.

Az alanyt szinte univerzálisan érintő szerkezet a felszólítás. Ebben a szerkezetben a második személyű alany általában hiányzik. Mivel a felszólítás „címzettjének” lenni általában az alany jellemzője, ezért az adott szerkezet alkalmas az alanyi funkció elkülönítésére.

Az alanyt érintő másik konstrukció a visszaható szerkezet, melynek központi kérdése az, mely argumentum szerepelhet a visszaható névmás antecedensként. A tendencia azt mutatja, hogy az alany mindig a lehetséges antecedensként funkcionáló argumentumok között van.

A fent említett két szerkezet minden esetben érintette az alanyt, de nem kizárólagosan. A következő két konstrukció általában megszorítások nélküli, ám amennyiben tartalmaznak megszorítást egyetlen terminusra vonatkozóan, az az alany.

A kiegészítendő kérdések és a hasított szerkezetek bizonyos nyelvekben erősen korlátozottak: ha a kérdőszó és a hasított NP direkt argumentumok, úgy mindig a mondat alanyának kell lenniük.

Az összetett mondatok is számos fontos alany-tesztet biztosítanak. A vonatkozó mellékmondat-képzés, a kiemelés, illetve a kontroll-szerkezetek képzése során az elhagyott vagy áthelyezett összetevő leggyakrabban az alany.

Az egyes szintaktikai funkciók között az őket érintő kódolási és viselkedési jegyek alapján a következő hierarchia állítható fel:

alany > tárgy > részeshatározó > nem terminusi bővítmény

Ebből a sorrendből kitűnik, hogy amennyiben egy mondattani jelenség megkötéseként tartalmaz egyetlen terminusra vonatkozóan, az az alany lesz (Van Valin 2001: 46).

3. A Szuzdali évkönyv alanyainak vizsgálata

Vizsgálatom alapjául az 1377-ben keletkezett Szuzdali évkönyv szövege szolgál. Az évkönyv a Szuzdali Rusz eseményeit mutatja be 1111-től 1305-ig. Szövege orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelven íródott és mintegy 12 000 predikatív szerkezetet tartalmaz.

Az orosz nyelv történeti szintaxisával foglalkozó munkák (Borkovskij – Kuznyecov 1963; Steceneko 1972) megemlítik, hogy az alany kifejeződésében nem történtek nagyobb változások a nyelv történeti fejlődése során. Vagyis mind az óoroszban, mind az egyházi szlávban a modern oroszhoz hasonlóan az alany többnyire nominativusban állt, és az alany állítmánnyal történő egyeztetése megtörtént jelen és jövő időben, aorisztoszbán és imperfektumban, számban és személyben, valamint perfektumban és pluszkvamperfektumban nemben, számban és személyben. A szabályszerű egyeztetés az alábbi példából is kitűnik, ahol az aorisztoszbán álló igei állítmánnyal a névszói alany számban és személyben egyeztetve van.

(1) **КНЯЗЬ ЖЕ ВЪСВЕВОЛОДЪ ЕЗЯ ПОРОДЪ ТОРЖЕКЪ МѢС**
 fejedelem.Nom.sg. Partic. Vszevolod.Nom.sg. elfoglalt.Aor.sg.3. város.Acc.sg. Torzsek Acc.sg. hónap.Gen.sg.
ДЕКАМЪ ВЪ НЪ ДНЪ (386)
 december.Gen.sg. Prep. nyolc.Acc. nap.Acc.sg.

‘Vszevolod fejedelem elfoglalta Torzsek várát december hónap nyolcadik napján.’³

A tradicionális leíró nyelvtanok fontosabb eltérésként az alany kifejeződésében az egyes szám harmadik személyű névmás használatának elterjedését, a vocativusi alany használatát, illetve a gyűjtőnevek egyeztetését tárgyalják. A vizsgált szövegkorpusz az első két problémára nem szolgáltat példát. A gyűjtőnevek formailag egyes számú főnevek, melyekkel az igei hol (formai kritériumok alapján) egyes, hol (jelentésük szerint) többes számban egyeztetették. Az évkönyv szövegében ez utóbbi használatos.

³ A példák mögötti számozás azonos Kraskij (1962) munkájának lapszámaival.

(2) ДРУЗИНА ЖЕ ЕСЕВОЛОЖА НАЧАША КНАЗЮ ЖАЛОБАТИЧА (386)
 družina.Nom.sg. Partic. Vszevolod.Poss.Nom.sg.fem. elkezdt.Aor.pl.3. herceg.Dat.sg. panaszkođik.Inf.

’Vszevolod družinája pedig panaszkodni kezdett a fejedelemnek.’

A nominativustól eltérő esetű alany szerepel a genitivus negationis szerkezetekben. Ezekben a konstrukciókban a tagadó operátor hatókörén belül létezést kifejező ígék esetén az alany birtokos esetben áll.

(3) И НЕ БѢИ НИ ЖЕОНЕНЬА НИ ПѢНЬА ПО ЕСЕМОУ ГРАДУ
 és nem van.Aor.sg.3. nem harangszó.Gen.sg. nem ének.Gen.sg. Prep. egész.Dat.sg.masc. város.Dat.sg.
 И ЕЪ СБОРНѢИ ЦРКВИ (356)
 és Prep. gyűjtő.Loc.sg.fem. templom.Loc.sg.

’És nem volt sem harangszó, sem ének az egész városban és a székesegyházban.’

Dativusi alanyt találunk a dativus absolutus⁴ szerkezetekben. Ez a konstrukció formailag egy részes esetben álló főnévből vagy névmásból, valamint egy vele egyeztetett participiumból épül fel, ami az állítmány szerepét tölti be.

(4) АНДРЕЮЖЕ НЕ ПОСЛУШАЕШЮ НХЪ НО ЕЪЗЛОЖЕШЮ
 Andrejev.Dat.sg. Partic. nem meghallgat.Part.act.múlt.Dat.sg.masc. ő.Gen.pl. de helyez.Part.múlt.Dat.sg.masc.
 НАДЕЖЮ НА БѢ, ПРЕЖДА ДО СЕѢТА (323)
 remény.Acc.sg. Prep. isten.Gen.sg. megvár.Aor.sg.3. Prep. világosság.Gen.sg.

’Andrej pedig nem hallgatott rájuk, hanem Istenben reménykedve várt reggelig.’

A szerkezettel kapcsolatos legfontosabb kérdés az esetadás problémája, a szerkezet alanya (és a vele nemben, számban és esetben egyeztetett participium) ugyanis nem nominativusban áll.

Felvetődik a probléma, hogy nyelvtipológiai vonatkozásban hogyan lehet elszámolni a konstrukció alanyával. A viselkedési jegyeket nem tudjuk zárt korpuszban szabadon vizsgálni. A kódolási jegyek közül pedig egyedül a participiumi predikátummal történő egyeztetés valósul meg.

⁴ A dativus absolutus szerkezet jelölésére a továbbiakban a DA megjelölést használom.

Mivel a szerkezet főként alá- és mellérendelő mellékmondatokban fordul elő, kézenfekvőnek tűnik, hogy a probléma megoldására az összetett mondatok alany-tesztjeit hívjuk segítségül, amelyek a fő- és mellékmondatok alanyának viszonyát vizsgálták. Nézzük meg tehát milyen viszony állapítható meg a DA konstrukciók fő és mellékmondatának alanyai között?

a) A két tagmondatban azonos alany szerepel:

(5) **СВЯТОСЛАВЪ** **ЖЕ** **ПРЕБРАШАЮЩА** **ДНѢПРѢ** **С** **ПОЛОВЦИ**
 Szwjatoszlav.Dat.dual. Partic. átkel.Part.act.múlt.Dat.dual. Dnyeper.Acc.sg. Prep. Polovec.Instr.pl.

БЪЗДАША **БѢСТЬ** **К** **ГЮРГЕВИ** (332)
 ad. Aor.pl.3. hír.Acc.sg. Prep. Gjurgjev.Dat.sg.

‘Szwjatoszlavék átkelvén a Dnyeperen a polovecekkel átadták a hírt Gjurginak.’

(6) **ПРИЕХАШЮ** **ЖЕ** **ЮМОУ** **В** **ПЕРЕМЪШЛѢ** **ПОЧА**
 menekül.Part.act.múlt.Dat.sg.m. Partic. ő.Dat.sg.masc. Prep. Pere misl.Acc.sg. elkezd.Aor.sg.3.

СЛАТИСА **Г** **КОРОЛЕВИ** **МИРА** **ПРОСА** (337)
 küld.Inf. Prep. király.Dat.sg. béke.Acc.sg. kér.Part.act.jelen.Nom.sg.masc.

‘Miután elmenekült Peremislbe, elkezdett követeket küldeni a királyhoz békéért esedezve.’

b) A két tagmondatban két különböző alany szerepel:

(7) **ГЮРГЕВИ** **ЖЕ** **НЕ** **ИМАЮЩЮ** **НИ** **ГДЕЮДА** **ЖЕ** **ПОМОЩИ**
 Gjurgjev.Dat.sg. Partic. nem birtokol.Part.act.jel.Dat.sg.masc. nem honnan Part. segítség.Gen.sg.

А **ДРУЗИНА** **ЮГО** **ИЗБИТА** (335)
 és druzsina.Nom.sg. övé megver.Part.pass.múlt.Nom.sg.3.fem.

‘Mivel Gjurgi sehonnan sem kapott segítséget, druzsinája vereséget szenvedett.’

Megállapíthatjuk tehát, hogy a tagmondatok alanyai között nem fedezhető fel összefüggés. Anaforikus névmás használatakor is az egyik tagmondat névszói alanya nominativusban szerepel, míg a DA szerkezet névmási alanya dativusban van.

4. A DA szerkezet alanyának kezelése a modern szintaktikai elméletekben

A nyelvelméletek kétféle módon kezelik a grammatikai funkciókat: egyrészt másból nem eredeztethető alapfogalomként (relációs grammatika), másrészt valamely szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai jelenség eredményeként. Az esetadás és az egyeztetés problémája minden modern nyelv-elmélet sarkalatos pontját képezi.

A transzformációs grammatika (Chomsky 1965) konfigurációs megközelítés, amely a grammatikai viszonyokat a szintaktikai frázisszerkezetből származtatja. Az alany a közvetlenül az S csomópont alatt elhelyezkedő NP. Nominativusi esetet a ragozott igealak ad az alanynak. Az elmélet adott feladatra történő alkalmazásával kapcsolatban felmerül a probléma, hogy a DA szerkezetekben nem fűit igei, hanem participiumi predikátummal van dolgunk. A predikátum igenévi volta azonban nem ad magyarázatot a „kivételes” esetadásra, hiszen a szövegtörzs számos példát szolgáltat arra, hogy igenévi predikátum mellett az alany nominativusban áll.

(8) И ГЮРГИ ПРИЕХАВЪ С ПОЛКѢ НА НЬ
 és Gjurgi.Nom.sg. megérkezék.Part.act.múlt.Nom.sg.masc. Prep. sereg.Instr.sg. Prep. rá.Acc.sg.
 И СЪДЕ ГЮРГИ ДНѢИ НЪ (301)
 és ül.Aor.sg.3. Gjurgi.Nom.sg. nap.Gen.pl. hat.Nom.

’És Gjurgi megérkezvén seregével ellene, hat napon át várt.’

A kormányzás és kötés elmélet (Chomsky 1981) a grammatikai funkciókat az összetevős szerkezetből generálja. Az alany az IP alatti NP. Az NP mondatbeli megjelenésének az a feltétele, hogy szerepeljen valamely ige vonzatkeretében, és absztrakt esettel rendelkezzen. Az NP az igtől thétaszerepet is kap. A nominativusi esetet nem az ige adja, hanem a rajta, illetve a segédigén elhelyezkedő szám/személy jegy (amelyekből elsősorban a személy releváns). Ezt az információt az IP tartalmazza.

Meg kell jegyeznünk, hogy az oroszban (és számos egyéb nyelvben) két alanyi pozíció is elkülöníthető: 1) a VP-n belül, az ige személyragján jelölt pro 2) IP-n belül. A VP-n belüli alany pozíció theta-pozíció, amelyből kimozgatás során kerül az alany az IP alatti pozícióba, ahol végbemegy az esetadás és az egyeztetés. Az elmélet kínálja a kérdést, hogy van-e különbség az igei illetve participiumi predikátum mellett álló alanyok théta-szerepében?

A théta-szerepek és a szintaktikai funkciók között a Uniformity of Theta Alignment Hypothesis (UTAH) biztosítja a kapcsolatot. Megkülönböztetünk thematikusán kötött és szabad funkciókat (az alany ez utóbbiak közé sorolható).

A DA szerkezetek alanyainak theta-szerepe:

cselekvő igenév mellett: agens, experiens;

szenvető igenév mellett: patiens.

Ezek a szerepek megegyeznek a nominatívusi alanyok thematikus szerepével, ami azt sugallja, hogy a vizsgált bővítmény esetén thematikusán szabad szintaktikai funkcióról van szó. Az alany datívusi esetére azonban ez az elmélet sem kínál magyarázatot, továbbá az esetadás szempontjából problémát jelent, hogy az igenévi predikátumon csak szám, nem és eset van jelölve.

A relációs grammatika (Blake 1990) alapfogalomként kezeli a funkciókat és számokat rendel hozzájuk (1 – alany, 2 – tárgy, 3 – részeshatározó). Az esetadást és egyeztetést a szintaktikai szerepekből kiindulva magyarázza. A modern oroszra érvényes szabályok a következők (Van Valin 2001):

1. Esetadás: 1. nominatívust, 2. accusatívust, 3. datívust kap.

2. Egyeztetés: a ragozott igealak egyezik 1-gyel (az alannyal) személyben és számban.

Az egyeztetés jegyei eltérnek nyelvenként, illetve még nyelven belül is (pl. az oroszban múlt és jelen idejű igével történő egyeztetés esetén). Az egyes funkciók csak valamilyen transzformáció (passzívizálás, dative shift) hatására kaphatnak más esetet.

A lexikai – funkcionális grammatikában (Bresnan 2000) a grammatikai funkciók kiosztása szemantikai jegyek, valamint thematikus szerepek segítségével történik. A grammatikai funkciók két alapvető szemantikai jegyből épülnek fel: [r] a szemantikai szerepek szerinti megkötöttségre, [o] a tranzitív predikátum komplementumaként történő funkcionálásra utal. Ezen tulajdonságok alapján az alanyt a [-r] [-o] jegyekkel jellemezhetjük.

Az egyes argumentumokhoz köthető thematikus szerepek kiosztása, illetve az esetadás a régens szemantikai reprezentációjában megy végbe. A funkciók nem függenek szorosan a théta- szerepektől: az alany több thematikus szereppel is jellemezhető.

A régens az alanyi argumentumnak többnyire nominatívust ad. Ugyanakkor több nyelvben megjelenik az ún. kivételes esetadás problémája. Az avarban és a lezgben például érzést, érzékelést, tudást kifejező igeik esetén az alanyok nem nominatívusban állnak. Ezen régensek alanya nem agens,

hanem 'érzékelő' (perceiver) vagy 'érző' (emoter). Míg a nyelvek többsége ezeket az alanyokat is ágensként kezeli, a lezgben és az avarban dativusban állnak (Van Valin 2001: 26–27).

Az elmélet a dativusra nem ad magyarázatot, hiszen DA szerkezetekben előforduló igék ragozott igeiként is szerepelnek a korpuszban, az általuk kiosztott thematikus szerepek a participiumi alakokéval azonosak. Az elméletben némi előrelépést jelent, hogy nem csupán az igtét tekintik régensnek.

A Role and Reference Grammar (Van Valin – La Polla 1997; Van Valin 2001) nem ismeri el a szintaktikai funkciókat, hiszen ezek nem univerzálisak. Az alany – tárgy funkciók használata például azt feltételezi, hogy kell lennie egy VP-nek a szerkezetben, máskülönben nem tudnánk alanyi és tárgy NP-ket elkülöníteni. A grammatikai funkciók helyett tehát az elmélet makroszerepeket vizsgál. A makroszerepek bevezetése azon a megfigyelésen alapul, hogy az alany – tárgy által betöltött thematikus szerepek (pl. az angolban ágens, experiencer, recipiens, instrumentum) a grammatikai szerkezetükben különböző aktív – passzív mondatpárokból sem változnak. Ez bizonyos általános szemantikai szerepek meglétét feltételezi. Két ilyen makroszerepet különítenek el, a cselekvőt és az elszenvet.

Cselekvő (actor): az aktív, tranzitív igék alanya, illetve a passzív szerkezetek *obliqui argumentum* (oblique argument).

Elszenvedő (undergoer): aktív, tranzitív szerkezetek tárgya, passzív alanya.

A szemantikai makroszerepeknek felállítottak egy thematikus szerepek szerinti hierarchiát:

Actor-hierarchia: ágens > instrumentum > experiencer > recipiens.

Undergoer-hierarchia: patiens > theme > stimulus > experiencer > recipiens.

A DA szerkezetek alanya makroszerepét tekintve actor (cselekvő). Az esetadás úgy történik, hogy az elmélet nominativust / absolutivust / ergativust rendel a legmagasabb rangú makroszerephez, accusativust / absolutivust a második legmagasabbhoz, dativust pedig a makroszereppel nem rendelkező mag-argumentumhoz (core-argument).

A Role and Reference Grammar megoldást kínál a VP problémájára, illetve a nem- szomszédos (pl. partikulával elválasztott bővítmények kezelésére) ám a dativusi alanyra nem.

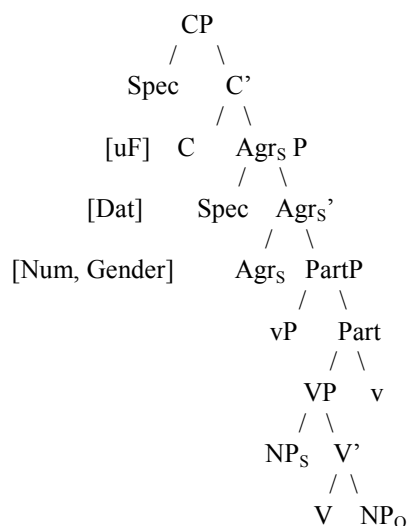
5. Lehetséges megoldás

Mivel a szövegkorpusz DA szerkezetei mind formai sajátosságai (a fő- és mellékmondat alanyainak egyezése, kötőszavak használata), mind szemantikájuk (időhatározói, módhatározói, célhatározói alárendelt mellékmondat, mellérendelő mellékmondat) alapján jelentős eltérést mutatnak, a konstrukció alanyának problémáját a szerkezet előzményeinek feltárásával, és ilyen formán a formai és szemantikai különbségek egységesítésével oldhatjuk meg (bár meg kell jegyeznünk, hogy a DA eredetével kapcsolatban megoszlik a kutatók véleménye). A dativus absolutus kialakulására vonatkozóan a legvalószínűbbnek az a felfogás tűnik, amely szerint a dativus absolutus szerkezet az ószláv nyelvből került át az orosz szerkesztésű egyházi szlávba. Az ószláv az egyház nyelve volt, és mint ilyen, erős görög befolyás alatt állt. A görögben eredetileg használt genitivus absolutusi konstrukciót az ószláv dativusi esettel vette át. Az „eredeti” ószláv szerkezet:

1. mindig összetett mondat alárendelt mellékmondataként szerepelt (elsősorban időhatározói alárendelt mondatként);
2. nem tartalmazott kötőszót;
3. a DA szerkezet alanya nem egyezett a főmondat alanyával. (Lunt 1974; Leafgren 2000).

A konstrukció használatára magyarázatot a minimalista nyelvelmélet segítségével kaphatunk. A minimalizmus (Chomsky 1995; Radford 1999) alany-értelmezése hasonló a kormányzás és kötés elméletéhez. Alanyként az IP alatti specifier pozícióban levő argumentumot kezelik. A mondat szerkezetében az alany eredetileg a VP specifier helyzetéből származik, majd onnan egy alany-kiemelés (subject raising) elnevezésű mozgással kerül IP alá. Az alany ezen elmélet szerint is I-től kap nominativusi esetet.

A minimalizmusban a kormányzás és kötés elmélettel szemben előre lépést jelent, hogy az elmélet már képes a nem-igei predikátumok, illetve a szabad szórend kezelésére is. A DA konstrukció felépítését a következő sémával szemléltethetjük:

A DA szerkezet alapját egy igei konstrukció (VP) képezi. A szerkezet participiumi predikátumai főként két argumentummal rendelkeznek, ahogy ezt az ábrán is jeleztem. Az igei frázis egy participiumi fejbe mozogva alakul igeneves szerkezetté (PartP). A participium és alanya nemben és számban egyeztetve vannak minden melléknévi igeneves szerkezetben, a szerkezet esetétől függetlenül. A vizsgált szerkezet participiuma és alanya dativusi esete az Agr_sP specifikáló pozíciójában ellenőrződik. Az eset külön ellenőrzését indokolja az a tény is, hogy absolutivus konstrukciókat más nyelvekben is találunk egyéb esetekkel (görögben: genitivus, szanszkritban: locativus, latinban: ablativus, gót, balti, szláv nyelvekben: dativus absolutus szerkezetek találhatók). Az alárendelt mellékmondatot egy Comp funkcionális kategória ágyazza be a főmondatba. Feltételezzük, hogy ennek feje valamilyen értelmezhetetlen jeggyel (uF) rendelkezik, amely szemantikai jelentést nem hordoz, de logikai, grammatikai alárendelést fejez ki.

Felmerül a kérdés, hogy a szerkezet a szláv nyelvekben miért éppen dativusban áll. A válasz a dativus szemantikájában rejlik, ugyanis Andersen (1970: 8) elkülönít egy úgynevezett 'alárendelő dativusi' (dative of subordination) jelentést, amely szinkronban van a DA szerkezet használatával.

A szerkezet az ószlávból a 14. századi óorosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvbe kerülve az analógiás használat következtében valószínűleg átértelmeződött. Erre a tendenciára mutatnak a következő jegyek:

a) a szerkezetben alá- és mellérendelő kötőszavak jelennek meg:

(9) И НЕ ЕСХОТѢ ПАЧЕ ЖЕ БЫ¹ НЕ ХОТАЩЮ² ЮГО³
 és nem akar.Aor.sg.3. mert Partic. isten.Dat.sg. nem akar.Part.act.jel.Dat.sg.masc. ő.Acc.sg.
 И СѢНІ⁴ БЛ҃ГѢ⁵ НЗЕВРЖЕ⁶ ЮГО⁷ НЗЪ ЗЕМЛѢ⁸ РОСТОВѢСКИ⁹ (355)
 és szent.sg.fem. szűzanya.Nom.sg. kitaszít.Imperf.sg.3. ő.Acc.sg. Prep. föld.Gen.sg. rosztovi.Gen.sg.fem.

’És nem akarta, mivel Isten és a szűzanya sem akarta őt, és kiűzte őt Rosztovból.’

b) a szerkezet alanya és predikátuma között partikula betoldása:

(10) ИЗЪАСЛАВЮ¹ ЖЕ ПРИЕШЮ² Г³ КЫЕВЮ⁴ ПОВЕЛѢ⁵
 Izjaslav.Dat.sg. Partic. elmenekül.Part.act.múlt.Dat.sg.masc. Prep. Kijev.Dat. megparancsol.Aor.sg.3.
 ДРУЗЬКИНѢ⁶ СЕОБИ⁷ СЕИРАТИСА⁸ Ю⁹ ДОРОГОЖИНА¹⁰ (327)
 druzsina.Dat.sg. saját.Dat.sg.fem. gyűlekezik.Inf. Prep. Dorogozsics.Gen.sg.

’Izjaszlav elmenekülvén Kievbe megparancsolta druzsinájának, hogy gyűlekezzenek Dorogozsicsnál.’

c) dativusi alany használata ragozott igealakokkal:

(11) КНАЗЮ¹ МСЪТИСЛАВЮ² АНДРЕЈЕВИЧЮ³ С⁴ БРАТЬЮ⁵ СЕОБИ⁶
 fejedelem.Dat.sg. Msztiszlav.Dat.sg. Andrejevics.Dat.sg. Prep. testvér.Instr.sg. saját.Instr.sg.
 ЕЗМША⁷ КЫЕВѢ⁸ ЮГѢ⁹ НЕ БЫЛО¹⁰ НИКОГДАЖЕ¹¹ (354)
 elfoglalt.Aor.pl.3. Kiev.Acc. ő.Gen.sg.masc. nem van.múlt.sg.3.neutr. soha

’Msztyszlav Andrejevics fejedelem a testvéreivel elfoglalta Kijevet, ahol sohasem járt.’

d) dativusi alany használata nominativusban álló igenévvvel:

(12) КНЯЗЬ ЖЕ ЕСЕ СЛЫШАЕШЕ ТАКОУ ПОГЫБЕЛѢ
fejedelem.Dat.pl. Partic. minden.Dat.pl. hall.Part.act.múlt.Nom.pl.3. ilyen.Acc.sg. meggyilkolás.Acc.sg.

У БРАТЬЕ СЕОБИ И ДО БИДРѢ КОЗНІША ЕСИ (399)
Prep. testvér.Loc.sg. saját.Loc.sg. és Prep. bojár.Gen.pl. felkiált.Aor.pl.3. minden.Nom.pl.

’A fejedelmek pedig a bojárokig értesülvén testvérük pusztulásáról felhördültek mind.’

e) a DA szerkezettel azonos konstrukciókban nominativusban álló alany és participium használata:

(13) УН ЖЕ УММРНЕЪ Н И ОУСТРЕМНІА НА КІИЕЪ (425)
ő.Nom. Partic. kibékít.Part.act.múlt.Nom.sg.masc. ő.Acc.pl. és siet.Aor.sg.3. Prep. Kijev.Acc.

’Kibékítette őket és Kijev felé igyekezett.’

6. Konklúzió

A dolgozat bemutatja, hogyan alkalmazhatók az egyes modern nyelvelméletek zárt korpusz nyelvészeti elemzésére. A vizsgálat rámutat arra, hogy az orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvi szöveg elemzésére a minimalizmus elmélete sikerrel használható.

A Szuzdali Évkönyv alanyainak vizsgálata példázza, hogy a 14. századi nyelvállapothoz képest számos változás történt az orosz nyelvben az alany kifejeződésében. Ezen változások között különösen szembeűnő a DA struktúrák eltűnése a nyelvből. A DA szerkezetek, mint alárendelt mellékmondatok vizsgálata például szolgál a nyelv logikai struktúrájának egyszerűsödésére is, hiszen idővel ezen viszonyok kifejezése absztrakt esetadás helyett már expliciten megjelenő kötőszavak segítségével történt.

A dativus absolutus szerkezet ezen típusú eltéréseinek, valamint nyelvtörténeti fejlődésének vizsgálata túlmutat a jelen dolgozat keretein, és további kutatást igényel.

HIVATKOZÁSOK

- Andersen, Henning 1970: The dative of subordination in Baltic and Slavic, in: *Baltic Linguistics* 1–9.
- Borkovskij, V. I. 1931: О языке Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку, in: *Труды комиссии по русскому языку АН СССР т. I.*, 1–91.
- Borkovskij, V. I. – Kuznyecov, P. S. 1963: *Историческая грамматика русского языка*. Москва, Издательство Академии Наук СССР.
- Borkovskij, V. I. 1978: *Историческая грамматика русского языка*, Москва, Издательство Наука.
- Bresnan, Joan 2001: *Lexical – Functional Syntax*, Oxford, Oxford University Press.
- Blake, Barry J. 1990: *Relational Grammar*, London, Routledge.
- Chomsky, Noam 1965: *Aspects of the theory of syntax*, Cambridge, Mass., MIT Press.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on government and binding*, Dordrecht, Foris.
- Chomsky, Noam 1995: *The minimalist program*, Cambridge, Mass., MIT Press.
- Fromkin, Victoria A. szerk. 2003: *Linguistics. An Introduction to Linguistic Theory*, Blackwell.
- Haegeman, Lilia 1994: *Introduction to Government and Binding Theory*, Oxford, Blackwell.
- Janovič, E. I. 1986: *Историческая грамматика русского языка*, Минск, Издательство «Университетское».
- Karskij, E. F. szerk. 1926–1928: *Полное собрание русских летописей I, 2.* kiad. Leningrád, Издательство АН СССР (Reprint: Moszkva, Издательство АН СССР, 1962)
- Keenan, E L 1976: Towards a universal definition of "subject", in: Charles Li szerk.: *Subject and Topic*, New York, Academic Press.
- Komlósy András 1976: Az ágens és az objektum felszíni kifejezésének lehetséges rendszerei a természetes nyelvekben, in: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11, 239–246.
- Komlósy András 2001: *A lexikai–funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*, Budapest, Tinta Könyvkiadó

- LaPolla Randy J. – Robert D. Van Valin 1997: *Syntax: structure, meaning and function*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Leafgren, John 2000: *The Dative Absolute in Middle Bulgarian Texts*. A 12th. Biennial Conference on Balkan and South Slavic Linguistics, Literature and Folklore keretében elhangzott előadás.
- Lunt, Horace G. 1974: *Old Church Slavonic Grammar*, Paris, Mouton.
- Radford, Andrew 1999: *Syntax. A minimalist introduction*, Cambridge University Press, Cambridge
- Schmalstieg, William R 1976: *An Introduction to Old Church Slavonic Grammar*, Cambridge, Mass., Slavica Publishers Inc.
- Sreznevskij, I. I. szerk 1958: *Материалы для словаря древнерусского языка*, Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Stecenko, F. N. 1972: *Исторический синтаксис русского языка*, Москва, Высшая Школа.
- Uszpenszkij, B. A. 2002: *История русского литературного языка (XI – XVII вв.)*, Москва, Аспект пресс.
- Van Valin, Robert D. Jr. 2001: *Introduction to Syntax*, Cambridge, Cambridge University Press.

DIADIKUS RECIPROK PREDIKÁTUMOK A MAGYARBAN*

RÁKOSI GYÖRGY

1. Bevezetés

A témával foglalkozó szakirodalomban mára elfogadottá vált az a feltevés, hogy az alábbi két mondat által reprezentált szerkezetek látszólagos hasonlóságuk ellenére lényegileg különböznek: az *Évával* kifejezés (1a)-ban argumentum, míg (1b)-ben adjunktum.

- (1) a. Ádám a kert végében csókolózott Évával.
b. Ádám a kert végében napozott Évával.

A szerkezetek különbözősége az őket meghatározó predikátumok különbözőségére vezethető vissza, ami pedig végső soron a következő két – kissé leegyszerűsítve összefoglalt – szemantikai eltérésből ered. Egyrészt napozni egyedül is lehet, csókolózni viszont nem. Másrészt még ha ketten egyszerre napoznak is, mint (1b)-ben, a közös napozás semmilyen módon nem előfeltételezi a másik bárminemű részvételét saját napozási tevékenységünk megvalósításában; a csókolózás viszont eredendően társas tevékenység (Komlósy 1992 terminológiájával élve), ahol a másikra partnerként van szükségünk.

A *csókolózik* ige által reprezentált inherensen reciprok (*kölcsönös*) predikátumok osztályának vizsgálata egészen a közelmúltig némileg háttérbe szorult a reciprok viszonyt anaforaként kódoló nyelvi elemek tulajdonságainak kutatása mellett.¹ A reciprok predikátumok argumentumszerkezeti tulajdonságaival behatóan foglalkozik Komlósy (1992, 1994) és Alberti (1997)

* A dolgozat megírását megelőző kutatómunka során nagy segítséget jelentett az alábbi nyelvészekkel való konzultáció lehetősége: Alexis Dimitriadis, Martin Everaert, Laczkó Tibor, Pelyvás Péter, Tali Siloni. A cikk első változatának átdolgozásához nélkülözhetetlenek voltak a névtelen lektor és Kenesei István kritikai megjegyzései, valamint Rák Nikolett és Tóth Enikő segítségével. Nekik mindnyájuknak őszinte köszönettel tartozom, és természetesen minden esetleges fennmaradó hibáért a felelősség egyedül engem terhel. Az itt ismertetett eredmények java része az Utrechti Nyelvészeti Intézetben Marie Curie ösztöndíjasként (2002. szeptember – 2003. május) folytatott kutatómunkám eredményeként született.

¹ A fontosabb összefoglaló munkák közül megemlíteném Dalrymple et al. (1998), Heim et al. (1991), Langendoen (1978) és Langendoen & Magloire (2003). Ez utóbbi két mű kiter az inherensen reciprok predikátumok egyes szemantikai sajátosságainak bemutatására is.

elsősorban a magyar nyelvből vett adatok alapján, illetve hasonló szerkezeteket vizsgál más nyelvekben az újabb keletű szakirodalomból alább ismertetendő Dowty (1991), Dimitriadis (2002) és Siloni (2001, 2002). Ezek megegyeznek abban, hogy a *csókolózik* predikátumot kétargumentumúként elemzik, vagyis az *Évával* kifejezést az (1a)-ban argumentumnak tekintik, még ha ez a feltevést nem minden esetben indokolják is külön. Ugyanakkor Dowty (1991) kivételével, aki megengedi, hogy a reciprok predikátumok egy része denotálhat nem-szimmetrikus relációkat is, abban is megegyeznek ezek az elemzések, hogy ezt a predikátumtípust szimmetrikusnak tekintik. Ebből viszont az következik, hogy Ádám és Éva szerepe azonos az (1a) által jelölt szituációban. Ha ezt a feltételezett azonosságot a bevett módon úgy képezzük le az argumentumszerkezet szintjére, hogy ugyanazt a tematikus szerepet adjuk a két argumentumnak, akkor ellentmondásba kerülünk a Dowty (1991) által *argumentum-indexelő*nek nevezett mondattani elméletek azon lényegi elvárásával, hogy a predikátumok szemantikai argumentumhelyei és a kiosztandó tematikus szerepek között kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés legyen.²

Jelen dolgozatomban megmutatom, hogy a reciprok predikátumok nem szükségszerűen szimmetrikusak, és így második argumentumuk a saját jogán kap egy külön tematikus szerepet, amit *Partner*nek nevezek. A dolgozat felépítése a következő. A 2. fejezetben áttekintek néhány reprezentatív elméletet, és definiálom a reciprok predikátumok osztályát. A 3. fejezetben megmutatom (alapjaiban Komlósy 1992, 1994-re építve), hogy a reciprok predikátumok mellett megjelenő komitatívuszi kifejezés argumentumi sajátosságokat mutat, és mint ilyen, lényegileg különbözik a komitatívuszi adjunktumoktól. Ezután előterjesztek egy új, az eddigiektől eltérő és azoktól nagyobb magyarázó erővel rendelkezőnek tekintett elemzést a *lexikai-funkcionális nyelvtan* (LFG) nyújtotta elméleti kereteken belül. A 4. fejezetben bebizonyítom, hogy az alanyi argumentum egyszerű Ágens; a 5.-ben

² Ezt az elvet fejezi ki explicit módon a *Kormányzás és Kötés* elmélet θ -kritériuma. Ezzel rokonítható az LFG-ben az ún. *funkció-argumentum biunititás* elve, amely azt mondja ki, hogy a szemantikai argumentumhelyek és a hozzájuk rendelt grammatikai funkciók között minden lexikai formában kölcsönösen egyértelmű megfeleltetésnek kell állnia (Komlósy 2001: 38). A gyakorlat ezt a viszonyt azonban sokszor tematikus szerepek és grammatikai funkciók közti viszonyként értelmezi (mint például Dalrymple 2001: 204 is). Mindenesetre még ha el is fogadjuk azt, hogy egy argumentumhely egyszerre több tematikus szereppel is rendelkezhet (lényegében ezt mondja ki Siloni 2002 alább ismertetendő elemzése), akkor is problémát jelenthet, hogy két külön argumentumhelyet pontosan ugyanazzal a tematikus specifikációval jellemzünk.

pedig a második argumentumhoz egy külön tematikus szerepet rendel, arra hivatkozva, hogy az (1a) által reprezentált szerkezet nem szimmetrikus. Végezetül a 6. fejezetben ismertetem, hogyan ad számot az LFG-ben legáltalánosabban elfogadott leképezési elmélet ennek az argumentumszerkezetnek a grammatikus funkcionális szerkezetre történő leképezéséről.

A tárgyalt predikátumosztályra *reciprok predikátumok*ként fogok hivatkozni. A *-vAl* ragot *komitatívuszinak* hívom, függetlenül funkciójától és jelentésétől. Ennek megfelelően az (1a) szerkezetben *komitatívuszi argumentumról*, az (1b) szerkezetben viszont *komitatívuszi adjunktumról* beszélhetünk.

2. Reciprok predikátumok a szakirodalomban

2.1. A *reciprok predikátumok osztályának meghatározása*

Az egyszerűség kedvéért pusztán reciprokknak nevezett osztály alatt valójában az *inherens reciprok* predikátumok halmaza értendő, vagyis azok, amelyeket külön szótári tételként veszünk fel, akár egyszerű igék (2a), akár igéből és névszóból álló összetett predikátumok (2b):

- (2) a. beszélget, levelezik, szövetkezik, vitatkozik
- b. beszédbe elegyedik, levelet vált, szövetséget köt, vitát folytat

Nem tartoznak a tárgyalt osztályba az analitikus reciprok predikátumok, vagyis azok, ahol a reciprok viszony kompozicionálisan van kódolva egy szintaktikailag összetett kifejezésben (amit nem tekintünk külön szótári tételnek), mint az alábbi példákban:

- (3) a. Ádám és Éva megcsókolták egymást.
- b. Ádám és Éva kölcsönösen vádaskodtak.
- c. Ádám megcsókolta Évát és Éva megcsókolta Ádámot.

Ez utóbbi csoporttal a továbbiakban nem is foglalkozom.

A szakirodalomban nincs általánosan elfogadott definíciója a reciprok osztálynak, általában – külön indoklás nélkül – az ágensi alanyú, szimmetrikusnak tekintett predikátumokat szokás reciprokknak tekinteni (mint Komlósy 1992, 1994 és Siloni 2001). Másoknál ez az osztály betagozódik a szimmetrikusnak nevezett predikátumok ágensi és nem ágensi tételeket egyaránt tartalmazó osztályába (Alberti 1997, Dowty 1991). Ez utóbbi megközelítés szerint (4a) és (4b) alapvetően ugyanazt a szerkezetet reprezentálják :

- (4) a. János, Éva, Kati és Péter verekednek.
b. János, Éva Kati és Péter egyidősek.

Az kétségtelen tény, hogy az itt tárgyalt ágensi és nem ágensi predikátumok között sok a hasonló vonás a nyelvi reprezentáció minden szintjén, a magyarban éppúgy, mint más nyelvekben. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a két osztály közt ne lennének lényeges különbségek is. Ezek meghatározó részét az 5. fejezetben arra vezetem vissza, hogy csak az ágensi predikátumok engednek meg nem-szimmetrikus olvasatokat, a nem-ágensiek nem. Ez olyan lényegi lexikális-szemantikai tulajdonság, ami leképeződik az argumentum-szerkezet szintjére, így lehetővé válik a reciprok predikátumosztályt, mint a szimmetrikus predikátumokétól lényegileg különbözöt, a tematikus tulajdonságai alapján definiálni.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, nézzünk néhány, a szimmetria-problémától független érvet arra, hogy miért releváns az itt tárgyalt predikátumok közül az ágensi alanyúakat elkülöníteni a nem-ágensi alanyúaktól. Először is, az utóbbiak szemantikája erősebb, mint az előbbieké. (4a) leggyengébb olvasata a Langendoen által *szimmetrikus reciprok viszony*nak nevezett reláció (5a); míg (4b) nem enged meg az *erős reciprok viszony*nál gyengébb olvasatokat (5b).

- (5) a. $(\forall x \in A)(\exists y \in A)(x \neq y \wedge xRy \wedge yRx)$
b. $(\forall x, y \in A)(x \neq y \rightarrow xRy)$

ahol A jelöli az alany denotátumhalmazát, R pedig a reciprok relációt.

Másodszor, mindkét fajta predikátum kétféle szerkezetben jelenhet meg: (6a-b) reprezentálják az ún. *egyszerű*, (7a-b) pedig a *megszakított* szerkezetet:

- (6) a. János és Kati csókolóztak/veszekedtek/táncoltak.
b. János és Kati egyidősek/hasonlítanak/különböznek.
(7) a. János csókolózott/veszekedett/táncolt Katival.
b. János egyidős Katival/hasonlít Katira/különbözik Katitól.

Amint látható azonban, míg az ágensi alanyúak második argumentuma minden esetben komitatívuszos kifejezés, addig a nem-ágensieknél különböző típusú oblikuszi vonzatokat találunk.

Harmadszor, a magyarban a megszakított szerkezetben szereplő második argumentum egzisztenciálisan köthető (Komlósy 1992, 1994) az ágensi

alanyú reciprok predikátumoknak legalábbis a többségében,³ a nem-ágensi predikátumok esetén viszont egyáltalán nem. Az alábbi példák természetesen nem elliptikus kontextusokban értendők:

- (8) a. János ritkán csókolózik/veszekszik/táncol.
b. *János ritkán egyidős/hasonlít/különbözik.

És végül negyedszer, az ágensi predikátumok meghatározó része tranzitív tövekből képzett alak, a nem-ágensi szimmetrikus predikátumok esetében viszont ilyen módon képzett alakokat nem találunk. A reciprok predikátumok ezen tulajdonságát a szűk meghatározást követő szakirodalom meghatározó jegynek tekinti. Siloni (2002) elemzése szerint a reciprok tételeket egy *θ-unifikációnak* nevezett produktív lexikai folyamat állítja elő tranzitív tövekből az alábbi módon:

- (9) *θ-unifikáció*: $V[\text{Ágens, Théma}] \rightarrow V_R[\text{Ágens-Théma}]$

A szemantika szintjén hasonló elemzést ad Komlósy (1992, 1994) is (a tematikus viszonyokról azonban, mint 2.2.-ben látni fogjuk, másképp gondolkodik), azzal a fontos különbséggel, hogy ebbe az osztályba tartóznak vél olyan ún. *társas tevékenységeket* kifejező predikátumokat is, mint a *barátkozik*, *sakkozik*, *kártyázik*, vagy a *beszélget*. Ezek vagy nem tranzitív igéből képzettek, vagy nem olyan tranzitív igéből, melynek tárgyi argumentumának jelölete ember is lehet (ilyen a *beszél*). Jelen írásban, Komlósyt követve, egyformán reciproknak tekintjük ez utóbbi csoportot és a tranzitív tövekből képzetteket, mivel, mint látni fogjuk, minden egyéb lényeges tulajdonságukban megegyeznek.

Ezzel együtt is mondhatnánk azt, hogy a reciprok predikátumok legalább egy lényeginek tekintett alosztálya tranzitív tövekből képzett, szemben a nem-ágensi szimmetrikus predikátumok osztályával. Vagyis van egy fontos morfológiai különbség az ágensi és nem-ágensi tételek közt, aminek Siloni (2002) értelmében szintaktikai következményei is vannak, tehát indokolt fenntartani egy olyan reciprok osztályt, mely csak ágensi alanyú tételeket tartalmaz. Ezt az érvet némiképp gyengíti, hogy amint Komlósy is megjegyzi, egy (9)-jellegű szabály a magyar nyelv szinkron rendszerében már nem

³ A kivételek elméleti fontosságáról és a (6) és (8) közti szerkezeti különbségekről lásd Rákosi (2003b).

produktív. Ugyanakkor ezen predikátumok jelentésrepresentációját szerinte is érdemes az alapige jelentésére támaszkodva definiálni, például a *verekszik* ige jelentése nála a következő (Komlósy 1992: 438):

- (10) '(x) olyan tevékenységet folytat (y) partnerrel, amelyben (x) veri (y)-t és (y) veri (x)-et'

Egy korábbi dolgozatomban azonban mellett érvelek (Rákosi 2003a), hogy a *verekszik* ige meglehetősen egyedülálló ebből a szempontból. A legtöbb reciprok ige vagy teljesen (*veszekedik*, *megütözik* [a 'harcol' értelemben], stb.) vagy részben (*találkozik*, *ismerkedik*, stb.) elhomályosult alak, így nem lehet jelentésüket (10) alapján definiálni. Ez így van még az olyan áttetszőnek tűnő tételek esetén is, mint a *csókolózik*, amit könnyű belátni akkor, ha, mint a legtöbb ember, a (11b) és (11c) mondatokat furcsának találjuk:

- (11) a. *Ádám és a testvére búcsúzóul megcsókolták egymást.*
 b. *#Ádám búcsúzóul csókolózott a testvérével.*
 c. *#Ádám és a testvére búcsúzóul csókolóztak.*

Az áttetszőség ilyen fokú hiánya miatt ezt a képzést teljesen improduktívnak tekinthetjük a magyarban,⁴ és így motiválatlanná válik az is, hogy a reciprok predikátumoknak bármely alosztályát a (9)-re támaszkodva definiáljuk, ha valamennyire is érvényes megfelelést szeretnénk ezen predikátumok szemantikai- és argumentumszerkezete között. Visszatérve fenti problémafeltevésünkhöz, így csupán azt állapíthatjuk meg, hogy míg az ágensi reciprok predikátumoknak legalább egy része történetileg tranzitív igeövekből képzett, addig a nem-ágensi predikátumok esetén ilyen lexikai folyamat még történetileg sem mutatható ki.

Mindezekből az következik, hogy már leíró szinten is motivált megkülönböztetni az ágensi alanyú és a nem-ágensi alanyú reciprok predikátumokat. A továbbiakban csak az ágensi-alanyúakat tekintem reciproknak, és arra teszek kísérletet, hogy ezen predikátumosztály definícióját az argumentumszerkezet szintjén állítsam fel, azt tekintve a reciprok predikátumok megkülönböztető jegyének, hogy a második argumentumuk egy sajátos, csak erre az

⁴ Más nyelvekben viszont sokkal áttetszőbbek lehetnek a tranzitív tövekből képzett reciprok predikátumok: (11b) és (11c) görög vagy héber megfelelői például teljesen elfogadhatóak. Ezért a közlésért köszönettel tartozom Dimitra Papangelinek és Irina Botwinik-Rotemnek.

osztályra jellemző tematikus szereppel bír. Mielőtt ennek a kifejtésére rátérnénk, nézzük meg, hogyan elemzik a reciprok predikátumok argumentumszerkezetét a már idézett elméletek.⁵

2.2. A reciprok predikátumok argumentumszerkezete

Dowty (1991) kivételével az újabb szakirodalom általában szimmetrikusnak tekinti az inherens reciprok predikátumokat. Ennek a felfogásnak az általánosítása sokszereplős szituációkra a (5a)-ban definiált reláció. Az ilyen módon adottnak tekintett szimmetria befolyásolja azt is, hogyan milyen elképzelések születtek a reciprok predikátumok argumentumszerkezetéről.

⁵ A cikk névtelen lektora felhívja a figyelmet az alábbi példákra:

- (i) a. *Az egyik fém összeolvadt a másikkal.*
b. *A két fém összeolvadt.*
- (ii) a. *Az alkimista összeolvasztotta az egyik fémeket a másikkal.*
b. *Az alkimista összeolvasztotta a két fémeket.*

További hasonló párok: *egyesül* - *egyesít*, *szétválík* - *szétválaszt*, *összeütközik* - *összeütköztet*, *összekeveredik* - *összekever*, *hasonló* - *összehasonlít*, etc. Az intranszitiv változatot (i) Alberti (1997) és Siloni (2001) unakkuzatívnek (vagyis thémai alanyúnak) tekinti, Dowty (1991:585) azonban rámutat, hogy a megszakított szerkezetben (ia) az alanynak lehetnek Proto-ágensi tulajdonságai, vö. az alábbi angol mondatpárt és magyar fordítását:

- (iii) a. *The truck collided with the lamppost.*
b. *#The truck and the lamppost collided.*
- (iv) a. *A kamion nekiütközött a lámpaoszlopnak.*
a. *?A kamion összeütközött a lámpaoszloppal.*
b. *#A kamion és a lámpaoszlop összeütköztek.*

A legtöbb anyanyelvi beszélő számára (iva') kevésbé elfogadható, mint (iva), mivel a komitatívusz használata nem-ágensi alanyú predikátumok esetén egy olyan szimmetriát sugall, ami a legvalószínűbb kontextusban (amikor a kamion mozog, a lámpa pedig áll) nincs meg.

Mindezek alapján a következőket teszem fel. A most tárgyalt osztály tagjainak egy része csak nem-ágensi olvasatokat enged meg, más része megenged ágensi olvasatokat is:

- (v) a. *János szándékosan ütközött össze Katival.*
b. *Péter összeütköztette Jánost Katival.*

Ilyen esetekben az ágensi alanyú változatot külön tételként vehetjük fel a lexikonban, egy nem-ágensi változat mellett (Alberti hasonló megoldást javasol a *gurul* - *gurít*, *repül* - *repít*, etc. párok intranszitiv tagjára, amit unakkuzatív és unergatív tételként is felvessz). Csak az ágensi tételeket tekintem reciprokknak, a nem-ágensieket, összhangban a fent mondottakkal, nem. Ez utóbbiak szükségszerűen szimmetrikusak, az előbbieket nem.

A (ii) által reprezentált szerkezet ugyanakkor nem tekinthető valamely külön osztály sajátos jegyének, mivel megfelelő kontextusban mind a reciprok, mind a szimmetrikus predikátumok előfordulhatnak ebben a szerkezeti változatban is, vö.:

- (vi) *János egykorúsította Katit Péterrel [olyan helyzetet teremtett, hogy az egykorúság jogilag fennáll].*

Mint azt már láttuk, Siloni (2002) szerint az egyszerű reciprok szerkezetben az alanyi argumentum egy komplex *Ágens-Théma* tematikus szereppel bír. Amennyiben a reciprok predikátum nem tranzitív igéből van képezve, akkor is feltehetjük, hogy a szótárban egy ilyen komplex tematikus szerep rendelődik az alanyi argumentumhelyhez, azzal a különbséggel, hogy ilyenkor ez a komplex szerep nem származtatott (Tali Siloni, személyes közlés). A megszakított szerkezetben lévő második, komitatívuszi argumentum ugyanezt a komplex szerepet kapja meg, méghozzá azáltal, hogy a komitatívuszi rag (más nyelvekben előjárószó) a benne kódolt szimmetrikus reláció révén mintegy átjuttatja azt neki. Alberti (1997) lényegét tekintve hasonló módon, egyszerre két szemantikai szereppel rendelkezőként elemzi a reciprok predikátumok argumentumait.

Komlósy (1992) szerint a reciprok predikátumok alanyi argumentuma egyszerű Ágens, a második argumentuma viszont egy különleges, *Ellen-ágens*nek nevezett tematikus szerepet kap. Az ellenágens szereplő azonban az alanyi argumentumával megegyező szemantikával van jellemezve: „*Tartalmitilag ez a vonzat nem társat, hanem 'ellenfelet', '(játék)partnert' jelöl, aki az alannyal szemben folytat ugyanolyan tevékenységet, mint az ővele szemben*” (Komlósy 1992: 437). Ebben a megközelítésben lényegében nincs semmilyen szemantikai motivációja a második tematikus szerep feltételezésének, hiszen mind a két argumentum jelölete ugyanazt a tevékenységet folytatja. Így viszont kérdéses, hogy milyen mértékben legitim külön tematikus szerepet rendelni a második argumentumhoz.

Dowty (1991) ezektől eltérő megközelítést képvisel abban, hogy 3 alosztályra bontja a szimmetrikus predikátumokat: szükségszerűen szimmetrikus statikus predikátumok (pl. *rimel, különbözik, hasonlít* stb.), szükségszerűen szimmetrikus ágensi predikátumok (pl. *sakkozik, megházasodik, megvitat* stb.), valamint részlegesen szimmetrikus ágensi predikátumok (pl. *nem ért egyet, beszél valakivel* stb.).⁶ Ezek fölött azt az általánosítást teszi, hogy

⁶ A magyarral való közvetlen párhuzamot valamelyest megnehezíti az a tény, hogy az angol reciprok predikátumoknak csak egy része írja elő kötelezően, hogy a második argumentum komitatívuszi PP-ként jelenjen meg a mondatban. Ilyenek az *agree with* 'együtt' és a *play chess with* 'sakkozik' predikátumok. Néhányuk a *with* prepozícióval együtt és anélkül is grammatikus (mint a *meet (with)* 'találkozik'); a legtöbb tipikusnak vélt reciprok predikátum azonban kötelezően tárgyi funkciót rendel a második argumentumához:

- (i) *John kissed (*with) Mary.*
 - a. 'János csókolózott Marival.'
 - b. 'János megcsókolta Marit.'

amennyiben van akaratlagos résztvevő a predikátum által jelölt eseményben, úgy az alanyi argumentum mindig az; olyan eset pedig nincs, amikor csak a második argumentumnak lenne akaratlagosság jegye, az alanyinak viszont nem.

Jelen dolgozat a Dowty-féle megközelítés egy erős felfogása mellett érvel: az ágensi alanyú predikátumokat tekintem reciprokak, melyek, Dowty-től eltérően, az argumentumszerkezet szintjén szükségszerűen nem-szimmetrikusak. Mielőtt a diadikus reciprok predikátumok thematikus viszonyait közelebbről megvizsgáljuk, a következő bekezdésben először megmutatom, miért tekinthető a komitatívuszi kifejezés valódi argumentumnak a reciprok predikátumok mellett.

3. Komitatívuszi argumentumok és adjunktumok

Azt kell tehát bebizonyítanunk, hogy az (1)-ben lévő két mondat (12-ként megismételve) szerkezete a felszíni hasonlóság ellenére eltérő:

- (12) a. *Ádám a kert végében csókolózott Évával.*
b. *Ádám a kert végében napozott Évával.*

Arra, hogy (12a)-ban a komitatívuszi kifejezés argumentum, (12b)-ben pedig adjunktum, a következő érvek hozhatók fel.

A megszakított szerkezet szemantikailag nem redukálható a megfelelő egyszerű szerkezetre (Dimitriadis 2002, Langendoen & Magloire 2003). Az egyszerűség kedvéért *erős reciprok viszonyt* (Langendoen 1978) feltételezve, (13a) és (13b) jelentése az alábbi módon ábrázolható:

Amint látható, az ilyen mondatok egyik olvasata lehet nem-reciprok és így eleve nem is szimmetrikus. Ilyen kétértelműség a magyarban nincsen, a szimmetria hiánya más okokra vezethető vissza, mint azt látni fogjuk. Azt, hogy az angolban egyes reciprok predikátumok második argumentuma miért kap kötelezően tárgyi funkciót, tudomásom szerint még nem sikerült kielégítően megmagyarázni. Itt csupán annyit tudunk a nyelvi leírás szintjén megragadni, hogy a tranzitív olvasattal (mint (i)) is rendelkező predikátumok a reciprok olvasatban vagy egyáltalán nem, vagy csak csökkent elfogadhatósággal engedik meg a prepozíció használatát; a tranzitív olvasattal nem rendelkező predikátumok esetén viszont az előljáró használata általában kötelező, de legalábbis (dialektustól is függően) megengedett.

- (13) a. *János, Éva, Péter és Kati veszekedett.*
 a'. $\forall x, y \in \{J, \acute{E}, P, K\} (x \neq y \wedge \text{Veszekedett}(x, y))$
 b. *János és Éva veszekedett Péterrel és Katival.*
 b'. $\forall x \in \{J, \acute{E}\} \forall y \in \{P, K\} (\text{Veszekedett}(x, y) \wedge \text{Veszekedett}(y, x))$

Az 5. fejezetben látni fogjuk, hogy a megszakított szerkezet nem feltétlenül szimmetrikus, így (13b') csupán egy lehetséges olvasatát ragadja meg (13b)-nek. Ezzel együtt is a reciprok szerkezetben lévő komitatívuszos kifejezés jelentése jól behatárolható, míg a komitatívuszi adjunktumokról köztudott, hogy nagyon sokféle jelentéssel bírnak. Strigin (1995) például a német *mit* előjárószóhoz a meglehetősen alulspecifikált *együtt történik* jelentést társítja, melyet mindig egy adott kontextus dúsít fel. Egy magyar példát véve, (14) nem csak azt jelentheti, hogy János és Kati együtt futottak, hanem akár azt is, hogy János a hátán vitte Katit futás közben:

- (14) *János elfutott Péterhez Katival.*

A komitatívuszi argumentumok szemantikája ennél sokkal kötöttebb, eleve általában csak emberi szereplőket enged mindkét argumentumhelyhez kapcsolódóan:

- (15) a. *János örömeiben elfutott a levéllel Katihoz.*
 b. *#János örömeiben csókolózott a levéllel.*

Komlósy (1992, 1994) egyik tesztje is a szemantikai különbségekre épít: csak a komitatívuszi adjunktumok egyik szemantikai alosztálya, a társ-határozók parafrázálhatók az *együtt* módosítóval, a komitatívuszi argumentumok nem. Így (16)-ban is csak adjunktum lehet a komitatívuszi kifejezés:

- (16) *János Katival együtt csókolózott.*

Ezt megerősíti az az intuíciónk, hogy (16) nem jelentheti azt, hogy egymással csókolóztak.

Komlósy (1992, 1994) rámutat arra a további fontos különbségre is, hogy a reciprok predikátumot tartalmazó (17) a komitatívuszi kifejezés nélkül is szükségszerűen legalább kétszereplős eseményt jelöl, (18) a komitatívuszi adjunktum nélkül egy ilyen többszereplős eseménnyel legfeljebb csak kompatibilis:

- (17) *János csókolózott.*
(18) *János futott.*

Komlósy szerint (18)-ban a komitatívuszi kifejezés egzisztenciálisan kötve van. Mindez biztos jele annak, hogy a komitatívuszi kifejezés a reciprok predikátumok argumentuma, és nem adjunktum.

Komlósy harmadik tesztje arra épül, hogy komitatívuszi raggal ellátott kölcsönös névmás csak a reciprok predikátumok mellett grammatikus, nem-reciprok predikátumoknál viszont nem:

- (19) *Ádám és Éva csókolóztak egymással.*
(20) **Ádám és Éva kimentek a kertkapun egymással.*

Ezt a tényt a nyelvléírás szintjén egyszerűen meg lehet ragadni, ha feltesszük, hogy komitatívuszi kölcsönös névmások csak argumentumként fordulhatnak elő, adjunktumként nem, ami pedig jól magyarázható azzal, hogy kölcsönös névmást tipikusan csak egyazon régens társargumentumai között lehet használni.

Érdemes megemlíteni, hogy a szükségszerűen reciprok predikátumok mellett létezik egy ennél nagyobb predikátumosztály, melynek tagjai csupán opcionálisan, de nem kötelezően reciprok tulajdonságúak. Ilyenek a Komlósy által említett társas tevékenységeket jelölő predikátumok közül (amiket ő egyszerűen a többi reciprok predikátum közzé sorol) például az alábbiak:

- (21) *János egymagában táncolt/kártyázott/hógolyózott.*

Ezekről feltehetjük, hogy egy lexikai folyamat eredményeképpen opcionálisan kaphatnak egy komitatívuszi argumentumot (Rákosi 2003b). Ez a folyamat együtt jár egy szemantikai változással, melyet sok predikátum megenged, amennyiben az alapjelentésük kompatibilis a reciprok szemantikával. Ez megmagyarázza, hogy a kölcsönös névmás miért grammatikus az alábbi, egyébként nem tipikusan reciprok mintában használt predikátumok mellett⁷:

⁷ A (22)-ban szereplő példák a *Magyar Történeti Szövegtárból* valók.

- (22) a. *Amikor anyagi gondjaik voltak, ebben a helyiségben tanakodtak egymással a szülők.*
 b. *..., mert az alkoholisták szívesen isznak ugyan egymással, egyébként azonban határtalanul gyűlölik és megvetik egymást.*
 c. *Itt volt a dívány, de mi azért mindig egymással aludtunk.*

Mindez ugyanakkor a fentiek értelmében nem mond ellent Komlósy azon megállapításának, hogy kölcsönös névmás csak komitatívuszi argumentumként szerepelhet.

Végezetül álljon még itt két adatsor annak bizonyítására, hogy a komitatívuszi argumentum—komitatívuszi adjunktum különbségtétel legitim. Először is, egy komitatívuszi argumentum és egy adjunktum előfordulhat egyazon tagmondaton belül (23), de két adjunktum (24) csak csökkent mértékű elfogadhatósággal:

- (23) *Péterrel együtt ritkán veszekedtem Katival.*
 (24) *??? Péterrel együtt ritkán futottam Katival.*

Másodszor, két reciprok predikátum (25a) vagy két nem-reciprok predikátum (25b) osztozhatnak egy komitatívuszi kifejezésen; egy reciprok és egy nem-reciprok predikátum viszont sokkal kevésbé elfogadhatóan (25c):

- (25) *Akkoriban Éva csak meglehetősen dialektikusan tudott viszonyulni az emberekhez.*
 a. *Jánossal például vagy csókolózott vagy veszekedett.*
 b. *Jánossal például vagy horgászott vagy futott.*
 c. *??? Jánossal például vagy csókolózott vagy horgászott.*

(25c) csökkent mértékű elfogadhatósága egyszerűen magyarázható azzal, hogy a két predikátum típusát tekintve eltérő komitatívuszi összetevőt vár el: az első argumentumot, a második pedig adjunktumot.

4. Az alanyi argumentum tematikus szerepe

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy a megszakított szerkezetekben szereplő és az előző bekezdésben mondottak alapján immár bizonyítottan diadikus reciprok predikátumok argumentumai milyen tematikus specifikációval rendelkeznek. Az argumentumszerkezetet Bresnan (2001) értelmében egy olyan alapvetően lexikai szintaktikai reprezentációnak tekintem, mely

információkat tárol a predikátumok argumentumhelyeiről, az argumentumok szintaktikai típusáról és az argumentumok közt fennálló hierarchikus viszonyról. A tematikus szerepek diszkrét kategóriaként felfogott, szintaktikailag releváns, de szemantikailag is motivált általánosítások predikátumok szemantikai argumentumai felett, szemben a Dowty-féle proto-szerep elmélettel.

Az alanyi argumentum, mint láttuk Komlósynál (1992, 1994) Ágens; Siloni (2002) elemzésében viszont a komplex Ágens-Théma tematikus szereppel bír. A hagyományos ágenseszteket lefuttatva azt kapjuk, hogy az alanyi argumentumnak egyértelműen vannak ágensi tulajdonságai:

- (26) *Ádám szándékosan csókolózott Évával, nem csak úgy véletlenségből.*
- (27) *Ádám azért csókolózott Évával, hogy féltékennyé tegye Katit.*
- (28) *Ádámnak kötelező volt csókolóznia Évával.*

Az is nyilvánvaló, hogy ezek a tesztek nem mutatják Ágensnek a komitatívuszi argumentumot, és ez a tény már önmagában is megkérdőjelezi azt a feltevést, hogy ez a szerkezet szimmetrikus. Pontosabban ha szimmetrikus is szemantikailag, (26-28) alapján úgy tűnik, ez a szimmetria nem jelentkezik az argumentumszerkezet szintjén.

Nem teljesen egyértelmű az sem, hogy ezek az adatok önmagukban elegendőek-e arra, hogy akár Komlósy, akár Siloni elemzése mellett döntünk. Eltekintve attól az elméleti problémától, amit a komplex tematikus szerepek használata jelenthet, alapvetően kétféleképpen gondolkozhatunk az Ágens-Théma szerepről. Tekinthetjük de facto nem-komplexnek is abban az értelemben, hogy ez a szerep se nem igazi Ágens, se nem igazi Théma, hanem egyfajta köztes kategória a saját jogán. De úgy is gondolkozhatunk róla, hogy itt valójában tényleg arról van szó, hogy ez az argumentum egyszerre teljes értékű Ágens és teljes értékű Théma szereppel is bír. A két eset a jelen érvelés szempontjából nem különbözik abban, hogy mivel már bebizonyítottuk, hogy az alanyi argumentumnak megvannak a rendes ágensi tulajdonságai, bármelyik változat érvényessége esetén azt is be kellene tudni bizonyítanunk, hogy thémai tulajdonságai is vannak.⁸

⁸ Természetesen az, hogy az alanyi argumentumról kimutattuk, hogy valódi Ágensként viselkedik, plauzibilisebbé teszi a komplex tematikus szerepek utóbbi típusú felfogását, vagyis hogy a két szerep elkülönülten, de egyszerre van jelen. Ezzel együtt sem szükségszerű, hogy az előbbi felfogás ne legyen kompatibilis azzal, hogy az alanyi argumentum teljesíti az ágenseszteket.

Ez azonban úgy tűnik, nem így van. Laczkó (2000) és Komlósy (1992) szerint a standard nyelvhasználatban a páciensi⁹ alanyú intranszitiv igéknek befejezett olvasat esetén van befejezett melléknévi igenévi alakja, az ágensi alanyú intranszitiv igéknek viszont nincs:

- (29) a. *a fáról lezuhant fiú*
 b. *a tegnap érkezett fiú*
 b. **a két percig zuhant fiú*
 c. **a tegnap énekelt fiú*

A diadikus reciprok predikátumok azonban, még ha befejezett olvasatúak is, általában nem elfogadhatóak az ilyen szerkezetekben:

- (30) a. **a Jánossal megküzdött fiú*
 b. *??/*az Évával megegyezett fiú*
 c. *??az Évával összeházasodott fiú*

Hasonló tematikus megszorítás jellemzi a kopula + -vA-igenévi szerkezetek alanyát is, mely szintén csak páciensi szerepű argumentum lehet:

- (31) a. *Az ablak ki van nyitva.*
 b. *A virágok ki vannak nyílv.*
 c. **János fel van kiáltva.*

A reciprok predikátumok azonban általában nem elfogadhatók ezekben a konstrukciókban¹⁰:

⁹ Siloni (2001&2002) a Théma szerepnevet a Pácienssel szinonimként használja, vagyis valamilyen állapotváltozáson keresztülmenő szereplő jelölésére. Az idézett művekre való hivatkozásoknál a bennük található terminológiát használom, így a két szerepnév jelen dolgozat céljai szempontjából szinonimként szerepel.

¹⁰ Néhány reciprok predikátum elfogadható ezekben a szerkezetekben, különösen ha a mondatban az egyargumentumú tétel szerepel:

- (i) a. *János és Kati össze vannak házasodva.*
 b. *??János össze van házasodva Katival.*

Az ilyen példák azonban szporadikusak és bizonyos mértékig lexikalizálódott szerkezeteknek tűnnek. Ezzel szemben az inherensen reflexív predikátum alanyi argumentumát ezek a tesztek rendre téma-jellegűnek is mutatják. Így Rákosi 2004-ben amellet érvelek, hogy míg a diadikus reciprok predikátumok alanya egyszerű Ágens, a reflexivéké Ágens-Théma.

- (32) a. **János meg van küzdve Péterrel.*
 b. *??/* János meg van egyezve Katival.*
 c. *?? János ki van békülve Katival.*

Vagyis az alanyi argumentumról nem tudjuk egyértelműen kimutatni, hogy vannak thémai/páciensi tulajdonságai. Ez szemben áll a ténnyel, hogy ágens volt viszont egyértelműen bizonyítható.

Emiatt Siloni elemzését, legalábbis a magyar nyelv vonatkozásában, el kell vetnünk és Komlósyét elfogadnunk: a diadikus reciprok predikátumok alanya nem komplex Ágens-Théma tematikus szerepet kap, hanem egyszerű Ágens.

5. A komitatívuszi argumentum tematikus szerepe

A diadikus reciprok predikátumok második argumentumának tematikus szerepéről alkotott elképzeléseket meghatározza az, hogy ezeket a predikátumokat, Dowty (1991) kivételével, szimmetrikusnak tekinti az ezzel foglalkozó irodalom (mint Alberti 1997, Komlósy 1992, 1994 és Siloni 2001, 2002). Ezen felfogás szerint egy egymásnak megfeleltethető megszakított és egy egyszerű szerkezet egymással szemantikailag ekvivalens, vagyis a kettő közti bármiféle jelentésbeli különbség nem igazságfeltételeket érintő. Így Siloni (2002) szerint ez a második argumentum ágens-thémai szerepet kap, mivel a szerkezet vélt szimmetriája folytán az alany tematikus szerepét ez az argumentum egyszerűen megörökli. Az Ágens-Théma szerepet az alanyi argumentum esetén már elvetettük a 4. fejezetben, így mivel nem létezik, nem is „játszható át” a második argumentumnak, ahogy azt Siloni felteszi. Komlósy elméletével kapcsolatban pedig megjegyeztük, hogy a külön tematikus szerep feltételezése ellenére a két argumentum jelölétéről gyakorlatilag mint a predikátum által denotált szituációban teljesen azonos módon részt vevő szereplőkről gondolkodik, ami jelölt megoldásnak számít.

Vizsgáljuk most meg közelebbről ezt a problémát. Gleitman és társai (1996) tanulmányukban azt mutatják be részletes empirikus vizsgálataik alapján, hogy az angol anyanyelvi beszélőknek jól megragadható intuícióik vannak arról, hogy a predikátumok mely része kódol szimmetrikus relációkat és mely része nem; ugyanakkor a két osztály közt nincs éles határ. A szimmetrikusnak tekintett predikátumokhoz a beszélők szerintük ténylegesen is szimmetrikus mentális reprezentációt rendelnek, annak ellenére, hogy például egy adott megszakított szerkezet és megfordítása nem mindig egyformán természetes:

- (33) a. *Észak-Korea hasonlít a vörös Kínához.*
 b. *A vörös Kína hasonlít Észak-Koreához.*

A két mondat közti bármiféle jelentéskülönbség azonban nem szemantikai, hanem abból ered, hogy a diadikus szimmetrikus predikátumok két argumentuma eltérő kommunikatív értékkel bír, ami leginkább a kognitív nyelvtanok Alak-Háttér megkülönböztetése segítségével írható le: amelyik argumentum jelölete a prominensebb vagy prototipikusabb egy az átlagos világismeretet reprezentáló beszédháttérben, az egy semleges kontextusban (amely nem rendel külön diskurzusprominenciát egyik szereplőhöz sem) a Háttér-funkcióhoz rendelt komplementumi pozícióban fordul elő (vö. Glucksberg 2001). A természetességi viszonyok azonban nem csak világismereti tényezők függvényei. Ismert (vö. Glucksberg 2001 és Lakoff és Peters 1966) hogy, a statikus szimmetrikus predikátumok általában nem a két argumentum teljes intenziója, hanem csupán egy kontextuálisan adott tulajdonság(nyaláb) mentén értékelik a két argumentum jelölését. Ha ezt a tulajdonságot explicit módon kifejtjük, akkor (33b) egy semleges kontextusban is természetesebbé válik, vö. (34):

- (34) *A vörös Kína hasonlít Észak-Koreához abban, hogy meglehetősen visszafogott kapcsolatokat ápol Szöullal.*

Amikor a predikátum maga nevezi meg azt a tulajdonságot amiben a két argumentum jelölete hasonlít, akkor viszont megint a (33)-hoz hasonló természetességi viszonyokat találunk:

- (35) a. *A nagypapám legkedvesebb lova egy napon született Kokóval.*
 b. *A nagypapám legkedvesebb lova és Kokó egy napon születtek.*
 c. *Kokó egy napon született a nagypapám legkedvesebb lovával.*

Vagyis (35c) valamennyire váratlan egy semleges kontextusban.

Azt, hogy a statikus szimmetrikus predikátumok esetében ez a jelenség nem igazságfeltételeket érintő, egyértelműen mutatja, hogy mindig található olyan kontextus, amely engedélyezi az egyébként furcsának tűnő sorrendi változatot is. Vizsgáljuk meg például az alábbi mondatpárt:¹¹

¹¹ Erre a példára Kenesei István hívta fel a figyelmemet.

- (36) a. *A botsáska hasonlít a faághoz.*
 b. *A faág hasonlít a botsáskához.*

(36b), különösen a generikus olvasatában, nem tűnik első olvasásra elfogadhatónak, mivel azt érezzük, hogy megfordítja a természetes oksági viszonyokat. Ez azonban nem feltétlenül kell, hogy így legyen. Epizodikus olvasatok esetén a *faág* teljes természetességgel lehet alany, mivel a hasonlóság nem általában a botsáskák osztálya és a faágak osztálya, hanem a prototipikus botsáska és a prototipikus faág közt áll fent. A botsáska például nem hasonlít egy fenyőfának vagy egy pálmafának az ágára. Mindezek miatt (37) teljesen természetesnek hangzik :

- (37) *Ez a faág hasonlít a botsáskához, de az nem.*

Emellett a statikus szimmetrikus predikátumok valódi szimmetriáját mutatja az a tény is, hogy *A botsáska hasonlít ehhez a faághoz* és *Ez a faág nem hasonlít a botsáskához* állítások (a deiktikus elemek referenciális azonossága mellett) ellentmondanak egymásnak. Ugyanez igaz a (33)-ban és a (35)-ben tárgyalt mondatpárookra is.

Gletiman és társai (1996) azt is megállapítják ugyanakkor, hogy a beszélők kevésbé érzik szimmetrikusnak az ágensi, mint a statikus szimmetrikus predikátumokat. Ennek ellenére ők a két osztályt egyaránt valóban szimmetrikusnak tekintik. Jelen dolgozatban amellet érveltünk (vö. 2. bekezdés), hogy a két osztály közt jelentős különbségek vannak, és reciproknak csak az ágensi alanyúakat tekintjük. Ha az így értelmezett reciproknak predikátumokat vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy egy jelentős részük teljes természetességgel jelölhet az igazságfeltételeket illetően is nem-szimmetrikus szituációkat. Ilyenek például a versengést (*versenyez, rivalizál*, stb.) vagy általában bármilyen ellenséges viszonyt (*veszekedik, küzd, vitatkozik*, stb.) denotáló predikátumok. Az igazságfeltételeket érintően aszimmetrikus olvasat azonban csak a megszakított (diadikus) szerkezetben lehetséges (38a), az egyszerű (monadikus) szerkezetben nem (39b):

- (38) a. – *Miért veszekednél Évával?*
 – *Én nem veszekedtem vele, ő veszekedett velem, sőt még kiabált is – én meg se szólaltam.*
 b. *#Én és Éva sokáig veszekedtünk, ő kiabált, én meg meg se szólaltam.*

A reciprok predikátumok többségéről azonban első pillantásra úgy tűnhet, hogy nem engedélyeznek ilyen aszimmetriát. Például sem keringőzni, sem csókolózni nem szokás általában úgy, hogy az egyik szereplő teljesen passzívnak mondható legyen, netán esetleg akarata ellenére vegyen részt az adott tevékenységben. Mindez azonban nem nyelvi tény, hanem a világ legvalószínűbb állapotai alapján alkotott gyenge általánosítás. Statisztikailag kevésbé gyakori, de mindazonáltal lehetséges szituációkban ezen predikátumok esetén is jól láthatóan aszimmetrikus értelmezést kaphatunk, ami egyértelmű az alábbi példasor alapján:

- (39) a. *János részegen csókolózott a szoborral.*
 b. *János egész este a gumibabával keringőzött.*
- (40) a. *#János és a szobor csókolóztak.*
 b. *#János és a gumibaba keringőztek.*
- (41) a. *#A szobor csókolózott Jánossal.*
 b. *#A gumibaba keringőzött Jánossal.*

Ezért azt teszem fel, hogy a megszakított szerkezet alapszemantikája nem szimmetrikus, csupán kompatibilis egy szimmetrikus olvasattal. Ezt az itt alkalmazott LFG-keretben úgy tudjuk a legkézenfekvőbb módon megragadni, hogy a két argumentumhoz két, a szemantikai és szintaktikai jegyspecifikációjában is eltérő thematikus szerepet rendelünk. Mielőtt erre rátérnénk, nézzünk még két további érvet arra, hogy a megszakított szerkezet nem szimmetrikus.

Először is, az alanyi argumentumot módosító különböző kifejezések nem feltétlenül kell, hogy a komitativuszi argumentumot is módosítsák.¹² Vagyis (42a) értelmezhető úgy is, hogy csak János játszott márkás ütővel, (42b) esetén pedig csak János az, akiről azt állítjuk, hogy részeg volt:

- (42) a. *János márkás ütővel teniszezett Gézával.*
 b. *János részegen csókolózott Katival.*

Másodszor, általában csak a megszakított szerkezet engedi meg a reciprok predikátum különböző fajta metaforikus kiterjesztéseit:

¹² Erre az érve a konferencia résztvevői hívták fel a figyelmet az előadást követő diskusszió során.

- (43) a. *Megküzdöttünk az elemekkel.*
 b. *#Mi és az elemek megküzdöttünk.*
- (44) a. *Ekkor találkoztam először a halállal.*
 b. *#Én és a halál ekkor találkoztunk először.*

Ezeket az adatokat nehéz megmagyarázni akkor, ha szimmetrikusnak tekintjük a szerkezetet; egy nem-szimmetrikus elemzés viszont természetes és kézenfekvő magyarázatot nyújt.

Tehát Komlósyval egyetértve, a jelen elemzés is külön thematikus szerepet rendel a reciprok predikátumok második argumentumához. Ezt azonban nem *Ellenágens*nek, hanem *Partner*nek hívom, jelezve ezzel, hogy az ehhez az argumentumhelyhez rendelt szemantikai jegyek nem esnek egybe az alanyi argumentum szemantikai jegyeivel. Komlósy azon állítását, hogy az ellenágens szereplő ugyanazt a tevékenységet fejt ki az alanyi szereplővel szemben, mint az övele, a fenti adatok ismeretében ugyanis el kell vetnünk.

A Partner szemantikai meghatározásából hiányzik két jegy, ami az ágens alany esetén szükségszerűen megvan: az egyik az akaratlagos részvételt, a másik pedig az esemény előidézése. Ez nem azt jelenti, hogy ezeket a jegyeket ne lehetne a második argumentum jelölétének tulajdonságaiként is értelmezni egy konkrét szituációban, hanem azt, hogy ezeket a jegyeket nem kell *szükségszerűen* hozzárendelni a második argumentumhoz. Márpedig a thematikus szerepek itt használt felfogásában ezek a szemantikai jegyek szükségszerűen jellemeznék egy adott szerepet. Mindezt Dowty (1991) terminológiájára lefordítva, a reciprok predikátumok második argumentuma kevésbé proto-ágens jellegű, mint az első.

Felmerül ugyanakkor az a probléma, hogy a Partner jelölete mégsem lehet bármilyen jellegű individuum: egy szoborral például (39) értelmében lehet csókolózni, de egy kanállal vagy egy busszal nem. Ez azonban a predikátum szemantikáját érintő olyan szelekciós megkötés, ami nem képeződik le az argumentumszerkezetre, amit egy lexikai szintaktikai struktúraként értelmezünk. Ilyen értelemben létezik egy mélyebb szimmetria, amely mindkét argumentum jelölésétől megkivánja, hogy rendelkezzenek az adott társas tevékenység lefolytatásához szükséges bizonyos tulajdonságok minimumával, de ez nem jelenti azt, hogy a két (vagy több) résztvevő szerepe ettől még azonos is lesz; és számunkra ez az, ami lényeges.

A Partner thematikus szerep szemantikai tartalma és szintaktikai jellemzői alapján is az *Expériens*hez áll közel.¹³ Tulajdonképpen úgy is gondolkozhatunk erről a két terminusról, hogy egyazon thematikus szerepre utalnak abban az értelemben, hogy a thematikus hierarchián ugyanazt a pozíciót foglalják el, de az ezen szintaktikai argumentumszint által lefedett szemantikai térnek két külön szeletét adják ki. Tehát az LFG-ben általánosan elfogadott thematikus hierarchiába (Bresnan 2001) így illeszthető be a Partner:

- (45) Ágens > Beneficiens > Expériens/Partner/Végpont > Instrumentum
 > Páciens/Théma
 > Lokális

Ezzel eszközt nyertünk arra is, hogy egyértelműen definiálhassuk a reciprok predikátumok osztályát: azon predikátumok tartoznak ide, melyek (i) alap lexikai tétele kétargumentumú, (ii) első argumentumuk mindig egyszerű Ágens, (iii) második argumentumuk pedig Partner thematikus szerepet kap. Az utolsó fejezetben bemutatom, hogy az LFG-ben legáltalánosabban elfogadott lexikai leképezési elmélet hogyan ad számot ennek az argumentumszerkezetnek az ismert funkcionális szerkezetre történő leképezéséről.¹⁴

6. Leképezés a funkcionális szerkezetre: Egy LFG-beli elemzés

A (45)-ben szereplő thematikus szerepekhez az argumentumszerkezet szintjén két jegyérték rendelődik, melyek meghatározzák, hogy egy adott predikátum esetén melyik argumentum melyik szintaktikai funkcióra képeződik le. Ez a két jegy a [+/-r] (thematikusan korlátozott) és a [+/-o] (tárgyjellegű). A szubkategorizálható szintaktikai funkciókat ezen jegyek értékei a következőképpen határozzák meg:

- (46) SUBJ: [-r] [-o]
 OBJ: [-r] [+o]
 OBL_θ: [+r] [-o]
 OBJ_θ: [+r] [+o]

¹³ Erre a tényre Martin Everaert hívta fel a figyelmemet.

¹⁴ Ennek a leképezési elméletnek részletes összefoglalása megtalálható Bresnan (2001), Dalrymple (2001) és Komlósy (2001) műveiben.

Az argumentumokhoz ugyanezen jegyértékek két lépcsőben rendelődnek hozzá. Az elsődleges jegykiosztás során a páciensi szerepű argumentumok [-r], az ágensi és a lokális szerepű argumentumok pedig [-o] specifikációt kapnak. A másodlagos jegykiosztás során a legmagasabb rangú argumentum [-r], a többi [+r] jegyértéket kap, kivéve ha ez ismétli vagy ellentétes az elsődleges jegykiosztással.

A *csókol* és a *csókolózik* predikátumok eltérő szintaktikai viselkedését ez a leképezési elmélet az alábbi módon jósolja meg. A *csókol* tranzitív ige első argumentuma Ágens, a második Páciens, ezek az elsődleges jegykiosztás során [-o], illetve [-r] jegyértéket kapnak. Az Ágenshez a másodlagos, default jegykiosztás [-r] jegyértéket rendel. Mivel az ágensi argumentum teljesen specifikálva van az alanyi funkcióra, így ez lesz az alany; a páciensi argumentum pedig ezután csak a tárgyi funkciót kaphatja meg:

(47)	<i>csókol</i>	<Ágens [-o] [-r]>	Páciens> [-r]

		SUBJ	OBJ

A reciprok *csókolózik* második argumentuma a fentiek értelmében nem páciensi jellegű thematikus szerepet kap, hanem Partner. Így a leképezést meghatározó jegyértékkiosztás a következőképpen alakul:

(48)	<i>csókolózik</i>	<Ágens [-o] [-r]>	Partner> [-o] [+r]

		SUBJ	OBL _θ

A Partner szemantikai specifikációja írja elő azt, hogy az ezt a szerepet hordozó argumentumok a mondatban komitatívuszi kifejezőként jelenjenek meg.¹⁵

¹⁵ Az egyszerű szerkezetben szereplő lexikai tétel thematikus tulajdonságait itt most nem tárgyalom. Rákosi (2004)-ben amellett érvelek, hogy ezek olyan monadikus tételek, melyek egyetlen argumentuma a komplex Ágens-Partner szerepet kapja. Ez az argumentum, más jelölt nem lévén, az alanyi funkcióra kell, hogy leképeződjön.

7. Összegzés

Ebben a tanulmányban a diadikus reciprok predikátumok argumentumszerkezeti tulajdonságait vizsgáltam. Megmutattam, hogy az ilyen predikátumokhoz rendelt ún. megszakított szerkezet nem szimmetrikus, és erre alapozva bevezettem egy külön thematikus szerepet a második argumentum jellemzésére (Partner). Egy ilyen elemzés egyszerre adhat számot ezen predikátumok meghatározó szemantikai, thematikus és funkcionális tulajdonságairól. Emellett természetes definíciót kínál arra, hogy milyen predikátumokat tekintünk pontosan reciproknak.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti, Gábor 1997: *Argument selection*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Bresnan, Joan 2001: *Lexical-Functional Syntax*, Oxford, Blackwell Publishers.
- Dalrymple, Mary 2001: *Lexical Functional Grammar*, New York, Academic Press.
- Dalrymple, Mary – Makoto Kanazawa – Kim Yookyung – Sam Mchombo – Stanley Peters 1998: Reciprocal expressions and the concept of reciprocity, *Linguistics and Philosophy* **21**, 159–210.
- Dimitriadis, Alexis 2002: Discontinuous reciprocals and symmetric events, kiosztmány, *Anaphora Typology Workshop on Reciprocals*, Uil-OTS, Utrecht.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* **67/3**, 547–619.
- Gleitman, Lila R. – Henry Gleitman – Carol Miller – Ruth Ostrin 1996: Similar, and similar concepts, *Cognition* **58**, 321–376.
- Glucksberg, Sam 2001: *Understanding figurative language: from metaphor to idioms*, Oxford, OUP.
- Heim, Irene – Howard Lasnik – Robert May 1991: Reciprocity and plurality, *Linguistic Inquiry* **22/1**, 63–101.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–528.
- Komlósy András 1994: Complements and adjuncts, in Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin szerk.: *The syntactic structure of Hungarian* (Syntax and Semantics 27), San Diego, Academic Press, 91–178.

- Komlósy András 2001: *A Lexikai-Funkcionális Grammatika mondattanának alapfogalmai*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Laczko Tibor 2000: A melléknévi és a határozói igenévképzők, in: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális Magyar Nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 409–452.
- Langendoen, D. Terence 1978: The logic of reciprocity, *Linguistic Inquiry* 9/2, 177–197.
- Langendoen, D. Terence – Joël Magloire 2003: The logic of reflexivity and reciprocity, in: Barss, Andrew szerk.: *Anaphora – A reference guide*, Oxford, Basil Blackwell, 237–263.
- Rákosi György 2003a: Comitative arguments in Hungarian, in: Heeren, Willemijn – Dimitra Papangeli – Evangelia Vlachou szerk.: *Uil OTS Yearbook 2003*, Uil OTS, Utrecht, 47–57.
- Rákosi György 2003b: The argument structure of reciprocal predicates in Hungarian, in: Hall, Damien – Theodore Markopoulos – Angeliki Salamoura – Sophia Skoufaki szerk.: *Proceedings of the University of Cambridge First Postgraduate Conference in Language Research*, Cambridge, Cambridge Institute of Language Research, 147–153.
- Rákosi György 2004: The argument structure of inherent reflexive and reciprocal predicates in Hungarian, kősztmány, *Workshop on reciprocity and reflexivity*, Freie Universität Berlin.
- Siloni, Tal 2001: Reciprocal verbs, in: Falk, Yehuda N. szerk. *Proceedings of the Israel Association of Theoretical Linguistics* 17. online: <http://atar.mscc.huji.ac.il/~english/IATL/17/>
- Siloni, Tal 2002: Reciprocal verbs, kősztmány, *Anaphora Typology Workshop on Reciprocals*, Uil-OTS, Utrecht.
- Strigin, Anatoli 1995: Abductive inference during update: the German preposition *mit*, in: Simons, Mandy – Teresa Galloway szerk.: *Proceedings of SALT V*, Ithaca, Cornell University, pp. 310–327.

PALATALIZÁCIÓ A HORVÁTBAN ÉS A SZERBBEN: LÉTEZIK EGYÁLTALÁN?

STARČEVIĆ ATTILA

1. Bevezetés és elméleti háttér

Első lépésben (és némileg elhamarkodottan) palatalizációnak azt a folyamatot nevezhetjük, amikor egy palatális jegy áterjed egy olyan jegykomplexumra, amely vele közösen egy meghatározott tartomány része. Palatalizációnak ebben a megközelítésben nem csak a hagyományos irodalomból jól ismert palatális magánhangzók és az őket megelőző mássalhangzók közötti viszonyt tekintjük (erre bőségesen találunk példákat az egyes szláv nyelvekben), hanem tágabb értelemben azt a viszonyt is például, amely két magánhangzó között áll fenn egy harmóniatartományban (a magyar és a török magánhangzó-harmónia, de a különböző germán nyelvek történetében megjelenő harmonizáló folyamatok is jó példát szolgáltatnak erre). A harmóniatartomány kijelölésében számos morfológiai és fonológiai megszorítás játszhat közre: pl. hangsúly, a morfológiai (erős, azaz analitikus, ill. gyenge, azaz szintetikus) határok, a harmonizálásban résztvevő jegykomplexumok tartalma,¹ stb. Ebben a dolgozatomban azt a palatalizációs folyamatot vizsgálom meg, amely a szerbben (és kiváltképp a horvátban) figyelhető meg. A horvátban ugyanis a palatalizációnak három fokát látjuk: (i) a palatalizáció teljes hiányát (*tisak ti/*tʲi/*tʲi* 'nyomat'), (ii) a nem teljes (vagy „elsőfokú”) palatalizációt, amikor a palatális jegy csak másodlagos artikulációként jelenik meg a mássalhangzón (*djevojka dje/*de/*dʲe* 'lány') és (iii) a teljes palatalizáció fokát, amikor a palatalizációért felelős jegy teljesen egybeolvad a mássalhangzóval és egyéb változást is kiválthat, pl. affrikálódást (*rjeđi* 'ritkább', ahol a <đ> **dʒ** a **d** teljes palatalizált fokát mutatja). Ezt a látszólag skaláris folyamatot vizsgálom meg a kormányzásfonológiában használatos jegyelmélet, valamint a CV (Lowenstamm 1996; Scheer 1998a, 1998b;

¹ A harmonizáló folyamatokat számos tényező befolyásolhatja: az óangolban (Lass 1994) az *i*-umlaut csak egy az *i/j*-től balra elhelyezkedő közvetlenül szomszédos magánhangzót érintett (pl. mai angol *wed* < óa *weddian* < ***waðjōjan** 'esküszik' (ahol az **e** az **a/æ** *i*-umlautja) vs. *wake* < óa *wacian*/**wecian* < ***wakōjan** 'virraszt', ahol **ōj** < (œ:j) > **ej** > **i**, de a tömagánhangzó érintetlenül marad, mert kiesik a harmonizáló tartományból). Az ószláv jotáció (l. pl. Nedeljković 1974; Mihaljević 2002) eredményei minden szláv nyelvben megtalálhatók monomorfémikusan (pl. a *pljuv*- 'köp' ige esetében), de morfémahatárokon különbözőek az eredmények (horvát és szerb *zemlja* vs. lengyel *ziemia*, cseh *země* 'föld', stb.).

Ségéral – Scheer 1999) és VC (Dienes – Szigetvári 1999; Szigetvári 1999) fonológia elméleti apparátusának segítségével. Ezen felül a következő elemzési megszorításokat is adottnak tekintem (ezek részben vagy egészen már eleve adottak és szükségszerűen következnek a fenti elméletekből): a minőség/melódia és a kvantitás (mennyiség/időzítés) különválasztása (l. külön pl. Goldsmith 1976), az egységek melodikus felépítése és a melódia terminus értelmezése, a komplexitás különböző fokait mutató egységek (a több, illetve a kevesebb elemből álló jegyhalmazok), felbonthatóság és nagyobb elemekké való „összeállítás” (l. bővebben Harris 1990, 1992, 1994, 1996, 1997; Harris és Lindsey 1995; Scheer 1998a, 1998b). A dolgozatban felülbírálok a skaláris palatalizáció lehetőségét a horvátban, valamint megvizsgálom az **I** (palatalitás) elemnek a (C vagy V pozícióból történő) megjelenítését és ennek az elemnek a különböző palatalizációs folyamatokban való részvételét.

2. Adatok és problémák

2.1. A palatalizáció hiánya

A horvátban és szerbben a következő öt magánhangzóból álló klasszikus rendszer található meg: **i, e, a, o** és **u**. Ezekhez csatlakozik a horvátban az **ie** (az ószláv *ě* folytatása, amely **e:** vagy **æ:** lehetett) kettőshangzó² (a szerbben ez a fonéma nincs jelen: nyelvtörténetileg az **e**-vel esett egybe, kivéve akkor, amikor előtte üres szótagnyitány állt, l. lejjebb). A magánhangzó-hosszúság nem kontrasztív: több (talán az összes) szláv nyelvhez hasonlóan a morfofonológiai környezet határozza meg az interpretációt (zárt szótagban és a hátulról számított harmadik szótagban a magánhangzók általában megrövidülnek, de nem szükségszerűen). Az **ie** diftongus írásban <ije> vagy

² A hagyományos horvát és szerb nyelvtanok (Pešikan et al. 1995; Raguž 1997) fonémaértékűnek veszik fel az imént felsorolt hat magánhangzó hosszú változatát is (így a rendszer a duplájára nő), de ez általában a nem rendszerszerű szemlélet következménye. Ezt az álláspontot a látszólag minimális párt képező szavak bizonyítják: pl. *kūpiti* 'megvesz' azzal szemben, hogy *kūpiti* 'összeszed'. A mai beszélt horvát köznyelvben azonban a két hang általában azonos hosszúságú (azaz vagy rövid vagy hosszú, beszélőtől függően). Ugyanez a helyzet az **ie** diftongussal is, amelynek jelölésére két grafémakombináció is létezik (a fent említett <ije> és <je>: az első a hosszú, a második a rövid diftongust hivatott jelölni): a kettő közötti írásos (nyelvtörténeti és dialektális szempontból talán jogos) különbség ma már nem él a köznyelvben; így a *riječ* 'szó' és a *rječnik* 'szótár' is (a helyesírási különbség ellenére) ugyanazt a magánhangzót tartalmazza, az **ie**(:)-t, nem pedig egy **i:e** vs. **ie** különbséget. A diftongus „felszíni” **je**(:)-ként történő realizációjáról l. bővebben Starčević (2002) vagy a 2.1. pontot.

<je>-ként (míg kiejtésben **je**(:)-ként) jelenik meg (pl. *riječ* 'szó', *rječnik* 'szótár'), de ez nincs kihatással a fonetikai/fonológiai megjelenítésre (ez a kettőshangzó is a környezet függvényében változtat(hat)ja a hosszát): pl. *tijelo* ['tje:lo] 'test' ~ *tjelesa* [tje'lesa] 'testek', *tjelesno* ['tjelesno] 'testi', *vjeran* ['vje:ran] 'eljegyzett', *vjernik* ['vjernik] 'hívő'. Mindkét nyelvben a következő palatálisok vannak jelen rendszerszerűen (fonémikusan): *š* (IPA *ʃ*), *ž* (*ʒ*), *č* (*tʃ*), *dž* (*dʒ*), *ć* (*tɕ*), *đ* (*dʒ*), *lj* (*ɫ*), *nj* (*ɲ*). A többi (kevésbé jellegzetes és problémamentes) mássalhangzóról nem kívánok külön szólni.

Mindkét nyelvre úgyszintén jellemző, hogy a palatális magánhangzók (az **i**, **e** és az **ie** a horvátban) nem palatalizálják az előttük álló mássalhangzót: pl. *gibak* 'gi:bak ~ *'gi:bak ~ *'ji:bak ~ *'zi:bak 'hajlítható', *kipiti* 'ki:piti ~ *'ki:piti ~ *'ci:piti ~ *'tʃi:- ~ *'tsi:- 'túlfut', *mio* 'mi:o ~ *'m'i:o ~ *'mɫi:o 'kedves', *nit* 'ni:t ~ *'ni:t ~ *'ni:t 'fonal', *silu* 'si:la ~ *'si:la ~ *'ʃi:la ~ *'ɕi:la 'erő', *tjelesno* 'tjelesno ~ *'tɕelesno 'testi', *bijes* 'bje:s ~ *'bɛ:s 'düh', *mjesto* 'mje:sto ~ *'mɛ:sto 'hely', *vjera* 'vje:ra ~ *'vɛ:ra 'hit' (a labiálisok esetében megfigyelhető ún. *l*-protetikus palatalizációt a későbbiekben tárgyaljuk). Látjuk, hogy a fenti esetekben a palatalizáció egyáltalán nem következik be. Ez alól a megszorítás alól kivételt képeznek a koronális szonoránsok, amelyek palatalizációja kötelező az **ie** előtt (de nem a többi palatális V előtt!): pl. *nijem* 'ne:m ~ *'nje:m 'néma', *ljeto* 'ɫe:to ~ *'lje:to 'nyár' (DE: *listati* 'listati ~ *'ɫistati 'lapoz', *ništa* 'ni:ʃta ~ *'ni:ʃta 'semmi', mert itt nem az **ie** fordul elő).

Starčević (2002)-ben bővebben elemeztem az **ie** diftongust. Itt csak a következőket szeretném megjegyezni: az angol **ju**:-hoz hasonlóan, a horvát **ie** is instabil és ennek következtében a diftongus **I** része csatlakozni próbál melódiájában az előtte lévő mássalhangzós helyhez a következőképpen: (i) ha a mássalhangzós hely üres, akkor **j**-ként jelenik meg (pl. *jesti* 'eszik'; ilyen helyzetben az ószláv *ě* **je**-ként jelenik meg a szerbben is; egyébként, azaz mássalhangzó utáni helyzetben pedig az **e**-vel esett egybe), (ii) ha a mássalhangzós hely melodikusan „telített” (és nem tartalmaz **I**-t, azaz nem palatális), a diftongusból „kiesett” **I** másodlagos jegyként társul a már meglévő melodikus halmazhoz (függetlenül a meglévő mássalhangzók számától) és így tud csak interpretálódni (pl. *vjera* 'vje:ra 'hit', *riječ* 'rje:ʃ 'szó', *prijelom*

'prje:lom 'törés', *strijela* 'strje:la 'nyíl', *ždrijelo* 'zdrje:lo 'torok', stb.;³ ilyen esetben a szerb elveszítette az **I**-t: *vera, reč, prelom*, stb.) és (iii) ha a befogadó mássalhangzós hely már tartalmaz **I**-t (azaz, ha palatális), a diftongus **I** része kiesik és nem realizálódik még egyszer a mássalhangzón (ebben az esetben a szerb és a horvát sem őrizte meg az ósláv *ě*-t: pl. *ševa* 'fülemüle', *čelik* 'acél'⁴). Ezek után érthető, hogy (i) a szerbben és a horvátban sincs palatalizáció **i** és **e** előtt és (ii) a horvátban csak ott van palatalizáció, ahol az **ie** diftongusból kiesett **I** az előtte álló mássalhangzós pozícióban interpretálódik. Ezt azonban nevezhetjük látszólagos palatalizációnak is, hiszen csak egy másodlagos artikulációs jegynek a megjelenéséről van szó (l. a 3. lábjegyzetet is), és nem valóságos melodikus változásról (pl. egy melodikus jegyhalmoz físziojáról (felbomlásáról); erről l. bővebben pl. Scheer 1998a): így pl. „első” fokon a **d** és **t** palatalizált párja a **dj** és **tj**, és nem pedig (mint „másodfokon”) a <*đ*> **dž** és a <*č*> **tč**, azaz *djevojka* 'lány', *tijesan* 'szűk', azzal szemben, hogy *mlađi* 'fiatalabb' (vö. *mlad* 'fiatal'), *sreća* 'szerencse' (vö.

³ A horvát adatokkal kapcsolatban a következő megjegyzést tehetjük: van-e fonetikai különbség pl. **tj** és **ʈ** között (azaz egy olyan **t** között, amelyhez melódiajában csatlakozott egy **I** és egy olyan **t** között, amely egy másodlagos **I** artikulációval rendelkezik, azaz *tijesan* 'szűk' 'tje:sa vs. 'tje:sa)? A kérdés talán bonyolultabb, mint hinnénk: fonetikailag elképzelhető a különbség (talán olyan nyelvekben, ahol a kettő között van valami szisztematikus összefüggés, de a horvátban a kettő azonos lehet kiejtésben, hiszen nem két különálló folyamat eredménye; az is lehet, hogy csak graduális fonetikai különbségről van szó, amely fonológiaiailag nem releváns), fonológiaiailag pedig még bonyolultabb a kérdés: ha az **I** a C-hez asszociált **t**-hez kapcsolódik, akkor nem tudjuk modellezni a **tj** és **ʈ** közötti különbséget, hiszen mindkettő egy C helyhez kapcsolódik az időzítési tengelyen, nem beszélve a „palatalizált” **t**-ről, azaz a **tč**-ről, amely úgyszintén egy C-hez kapcsolódik az elméleti keretünk szerint. A három közötti rendszerszerű különbséget (ha egyáltalán van pl. a **tj** és a **ʈ** között) biztosan a melodikus halmazok belső felépítésében kell keresnünk (pl. Rennison 1998). Egy biztos azonban: a *tepati* 'becéz' esetében a palatalizációnak és/vagy a palatalizáltságnak semmi nyoma: csakis **te:pati** létezik, nem pedig ***tje:pati** vagy ***tje:pati**, legkevésbé pedig ***tčje:pati**.

⁴ Itt azt a kérdést tehetjük fel, hogy nyelvtörténetileg egyáltalán elvárható-e egy ilyen palatális C + palatális V kapcsolat fennállása, hiszen pl. a **tj** csakis egy palatalizált **k**-ból jöhet történetileg. Más szóval, a **tj** már tartalmazza magában azt az **I**-t, amivel a **k** egybeolvadt a rákövetkező palatális magánhangzó hatása következtében. Mindenesetre, a szinkronia szempontjából ez (pillanatnyilag) irreleváns. Hasonló kérdés tehető fel az angol *chew*-val (óangol *čēowan* 'rág') kapcsolatban: volt itt valaha is **ju**, amit egy már palatális mássalhangzó előzött meg? Nyelvtörténetileg, a **tj**-től függetlenül is létrejött(hete)tt a **ju**: (sőt, minden egyéb helyzetben ez is történt: pl. óa. *knēow* > modern angol *knew* 'tudott' **nju**:). Ma mindenesetre ebben a helyzetben nem fordulhat elő **j**. A felelet a választott szempont szerint alakul.

sretan 'szerencsés'). Az általam „elsőfokú” palatalizációnak nevezett folyamat nem található meg a szerbben (hiszen itt nincs is *ie* diftongus: a fenti horvát szavak szerb megfelelői tehát *devojka*, *tesan*), míg a „másodfokú” palatalizáció mindkét nyelvben azonos formában jelenik meg: pl. *sreća*.

2.2. Mégis létezik palatalizáció?

2.2.1. A kiváltó ok(ok)

Láttuk, hogy a palatális magánhangzók (az *i*, *e* és *ie*) nem váltanak ki palatalizációt; pontosabban: az *i* és *e* soha, míg az *ie* csak ún. „elsőfokú” (és csakis a horvátban). Létezik-e ezek után egyáltalán palatalizáció ezekben a nyelvekben? Nézzük sorjában a példákat. A hímnemű főnevek *vocativus singularis* (VS) alakjában a következő mássalhangzó-párok fordulnak elő: *c ts ~ č tf*, *k k ~ č tf*, *g g ~ ž ž*, *h x ~ š š*, *z ~ ž ž* (l. [1]).

- (1) *stric* 'nominativus singularis (NS)' ~ *striče* 'nagybácsi', *vic* ~ *viče* 'vicc', *mjesec* ~ *mjeseče* 'hold', *čovjek* ~ *čovječe* 'ember', *momak* ~ *momče* 'srác', *kruh* ~ *kruše* 'kenyér', *bog* ~ *bože* 'isten', *vitez* ~ *viteže* 'lovag', *knez* ~ *kneže* 'kenéz'.

Vegyük azonban észre, hogy az egyéb (nem veláris) mássalhangzóra végződő főnevek VS alakjában **nem** fordulnak elő alternációk (l. [2]).

- (2) *život* 'NS' ~ *živote* ~ **živoće* 'élet', *grad* ~ *grade* ~ **grade* 'város', *dan* ~ *dane* ~ **danje* 'nap', *zub* ~ *zube* ~ **zublje* 'fog', *prst* ~ *prste* ~ **pršće* 'ujj', *brat* ~ *brate* ~ **braće* 'fivér', *stolar* ~ *stolare* ~ **stolarje* 'asztalos'.

Hasonló alternáló párokat figyelhetünk meg az *-ev* augmentummal képzett főnevek *nominativus pluralis* (NP) alakjában (itt egy *c ts ~ č tf* alternációval találkozunk, l. [3]):

- (3) *zec* 'NS' ~ *zečevi* 'nyúl' (vö. szintén *zeče* VS), *stric* ~ *stričevi* 'nagybácsi' (*striče* VS), *palac* ~ *palčevi* 'hüvelykujj' (*palče* VS), *princ* ~ *prinčevi* 'herceg' (*prinče* VS).

További alternációkat figyelhetünk meg a hímnemű főnevek NV *pluralis* és *dativus locativus pluralis* (DLP) és a nőnemű főnevek DLS alak-

jaiban (itt $k \sim c$ **ts**, $g \sim z$ **z**, $h \sim s$ **s** alternációkat találunk), ahogy ezt a [4] alatt láthatjuk:

- (4) *putnik* 'NS' ~ *putnici*, *putnicima* 'utas', *bubreg* ~ *bubrezi*, *bubrezima* 'vese', *orah* ~ *orasi*, *orasima* 'dió', illetve a nőnemű főnevek esetében: *ruka* ~ *ruci* 'kéz', *knjiga* ~ *knjizi* 'könyv', *snaha* ~ *snasi* 'meny', *gramatika* ~ *gramatici* 'nyelvtan'.

Az egyéb (nem veláris) mássalhangzóra végződő hímnemű főnevek NV és DLP és a nőnemű főnevek DLS alakjaiban nem fordulnak elő alternációk (l. [5]).

- (5) *život* 'NS' ~ *životi*, *životima* ~ **živoć*- 'élet', *dan* ~ *dani*, *danima* ~ **danj*- 'nap', *zub* ~ *zubi*, *zubima* ~ **zublj*- 'fog', *prst* ~ *prsti*, *prstima* ~ **pršč*- 'ujj', *mrav* ~ *mravi*, *mravima* ~ **mravlj*- 'hangya', valamint a nőnemű főnevek esetében: *žena* ~ *ženi* ~ **ženji* 'nő', *pjesma* ~ *pjesmi* ~ **pjesmlji* 'ének', *borba* ~ *borbi* ~ **borblji* 'harc', *lopta* ~ *lopti* ~ **lopći* 'labda'.

További alternáló párok figyelhetők meg a mássalhangzóra (és *o*-ra, amely történetileg a kóda helyzetben lévő *l*-ből származik) végződő nőnemű főnevek *instrumentalis* S-ának (-*ju*) esetében:

(6)	
$t \sim \acute{c}$ (t ~ tǣ)	<i>smrt</i> ~ <i>smréu</i> 'halál'
$d \sim \acute{d}$ (d ~ dǣ)	<i>ćud</i> ~ <i>ćuđu</i> 'hajlam'
$st \sim \acute{s}c$ (st ~ ǣtǣ)	<i>mladost</i> ~ <i>mladošću</i> 'fiatalság'
$zd \sim \acute{z}d$ (zd ~ ǣdǣ)	<i>bazd</i> ~ <i>bažđu</i> 'bűz'
$l \sim lj$ (l ~ ǣl)	<i>sol</i> ~ <i>solju</i> 'só' (l. még <i>misao</i> ~ <i>mišlju</i> 'gondolat')
$n \sim nj$ (n ~ ǣn)	<i>jesen</i> ~ <i>jesenju</i> 'ősz'
$r \sim rj$ (r ~ ǣrj)	<i>kćer</i> ~ <i>kćerju</i> 'lány'
$v \sim vlj$ (v ~ ǣvǣ)	<i>krv</i> ~ <i>krvlju</i> 'vér'
$p \sim plj$ (p ~ ǣpǣ)	<i>kap</i> ~ <i>kaplju</i> 'csepp'
$b \sim blj$ (b ~ ǣbǣ)	<i>zob</i> ~ <i>zoblju</i> 'zab'
$\acute{s} \sim \acute{s}j$ (š ~ ǣšj)	<i>kokoš</i> ~ <i>kokošju</i> 'csirke'
$\acute{z} \sim \acute{z}j$ (ž ~ ǣžj)	<i>laž</i> ~ <i>lažju</i> 'hazugság'

č ~ čj (tʃ ~ tʃj)	riječ ~ riječju 'szó'
ć ~ ćj (tɕ ~ tɕj)	

A fentiekhez hasonló alternációk másutt is megfigyelhetők, így az igei paradigmában is. Lássuk a következő példákat (7a-c):

(7a) k, g, h ~ č, ž, š ~ ć⁵ ~ c, z, s **alternáció**

Inf.	Tő	1SPres	Imper. 2S, 1&2P
vući -tɕ-	vuk -k-	vučem -tʃ-	vuci, vucimo, vucite 'húz' -ts-
leći -tɕ-	leg -g-	ležem -ʒ-	lezi, lezimo, lezite 'fekszik' -z-
vrijeći -tɕ-	vrh -x-	vršem -f-	vrši, vrsimo, vrsite 'csépel' -s-
pečí -tɕ-	pek -k-	pečem -tʃ-	peci, pecimo, pecite 'süt' -ts-
	(vö. peku '3PPres')		

(7b) Egyéb nem veláris mássalhangzók esetében **nem** következik be a változás:

Inf.	Tő	1SPres	Imper. 2S, 1&2P
raditi	rad -d-	radim	radi, radimo, radite ~ *radi -dʒ-, stb. 'dolgozik'
nositi	nos -s-	nosim	nosi, nosimo, nosite ~ *noši -f-, stb. 'hord'
venuti	ven -n-	venem	veni, venimo, venite ~ *venji -ɲ-, stb. 'hervad'
umrijeti	umr -r-	umrem	umri, umrimo, umrite ~ *umrji -rj-, stb. 'elhal'
prati	per -t-	perem	peri, perimo, perite ~ *perji -rj-, stb. 'mos'

Első megközelítésre a fentieknek ellentmondani látszanak a következő veláris és nem veláris hangok esetében megfigyelhető együttes alternációk (*k ~ č, g ~ ž, h ~ š, s ~ ś, z ~ ž, t ~ ć, d ~ đ, l ~ lj, p ~ plj, m ~ mlj*, stb):

⁵ A horvátban és a szerbben a **k** csak akkor alternál **tɕ**-vel, ha „történetileg” **t** követte: ilyen pl. a 'süt' ige **k** végű töve, amelyhez a *-ti* infinitivusi végződés járul, azaz *pek-ti* > *pečí*. Ezt a problémát nem tárgyalom ebben a dolgozatban.

(7c)

Inf.		Tő	1SPres	Imper.	2S.
<u>1&2P</u>					
skakati	skak	-k-	skačem/*skakem	skači, skačimo, skačite ~ *skaki/skaci	
'ugrik'			-tʃ-/ *-k-	-tʃ-/ *-k-/ *-ts-	
lagati	lag	-g-	lažem/*lazem	laži, lažimo, lažite ~ *lagi/lazi	
'hazudik'			-ʒ-/ *-z-	-ʒ-/ *-g-/ *-z-	
kihati	kih	-x-	kišem/*kisem	kiši, kišimo, kišite ~ *kihi/kisi	
'tüsszög'			-f-/ *-s-	-f-/ *-x-/ *-s-	
pisati	pis	-s-	pišem/*pisem	piši, pišimo, pišite ~ *pisi	
'ír'			-f-/ *-s-	-f-/ *-s-	
glodati	glod	-d-	glodem/*glodem	glodi, glodimo, glodite ~ *glodi	
'rág'			-dʒ-/ *-d-	-dʒ-/ *-d-	
metati	met	-t-	mečem/*metem	meći, mećimo, mećite ~ *meti	
'tesz'			-tʃ-/ *-t-	-tʃ-/ *-t-	
poricati	poric	-ts-	poričem/*poricem	poriči, poričimo, poričite ~ *porici	
'tagad'			-tʃ-/ *-ts-	-tʃ-/ *-ts-	
dizati	diz	-z-	dižem/*dizem	diži, dižimo, dižite ~ *dizi	
'emel'			-ʒ-/ *-z-	-ʒ-/ *-z-	
klati	kol	-l-	koljem/*kolem	kolji, koljimo, koljite ~ *koli	
'öl'			-ʎ-/ *-l-	-ʎ-/ *-l-	
hramati	hram	-m-	hramljem/*hramem	hramlji, hramljimo, hramljite ~ *hrami	
'sántít'			-mʎ-/ *-m-	-mʎ-/ *-m-	
kapati	kap	-p-	kapljem/*kapem	kaplji, kapljimo, kapljite ~ *kapi	
'csöpög'			-pʎ-/ *-p-	-pʎ-/ *-p-	

A középfok *-ji* szuffixuma szintén kiváltja a palatalizációt. Ezt mutatják a [8] alatti példák is.

(8)

p ~ plj (p ~ p Δ)	skup ~ skupljī 'drága'
b ~ blj (b ~ b Δ)	grub ~ grubljī 'goromba'
v ~ vji (v ~ v Δ)	živ ~ življī 'élő'
m ~ mlj (m ~ m Δ)	sam ~ samljī 'egyedül'
s ~ š (s ~ f)	vis(ok) ~ viši 'magas'
z ~ ž (z ~ ž)	brz ~ brži 'gyors'
t ~ ć (t ~ t Δ)	žut ~ žući 'sárga'
d ~ đ (d ~ d Δ)	mlad ~ mlađi 'fiatal', tvrđ ~ tvrđi 'kemény'
l ~ lj (l ~ l Δ)	bijel ~ bjelji 'fehér'
n ~ nj (n ~ n Δ)	crn ~ crnji 'fekete'
st ~ šć (st ~ st Δ)	čvrst ~ čvršći 'kemény'
k ~ č (k ~ t Δ)	jak ~ jači 'erős'
g ~ ž (g ~ ž)	blag ~ blaži 'lágú'
h ~ š (x ~ f)	suh ~ suši 'száraz', tih ~ tiši 'csendes'

2.2.2. Lehetséges általánosítások

Ezekből a példákból a következő általánosításokat vonhatjuk le a szerbre és a horvatra egyaránt: vannak olyan esetek (l. [1], [3], [4] és [7a]), a főnévi és igei paradigmákban egyaránt, amikor a veláris mássalhangzók palatális mássalhangzókkal váltakoznak, azaz **k** ~ **t**⁶/**ts**, **g** ~ **ž**/**z**, **x** ~ **f**/**s**. A [2], [5] és [7b] alatti példasorban azonban nem következik be a palatalizáció annak ellenére, hogy a nem veláris mássalhangzók ugyanabban a strukturális

⁶ Az [1]-ben felsorolt adatok azt is mutatják, hogy vannak **ts** ~ **t**_f alternációk is. Ez első megközelítésben ellentmond az ósláv palatalizációnak: itt ugyanis egy nem veláris szegmentum (**ts**) egy másik nem veláris szegmentummal váltakozik (**t**_f) (l. a 6. lábjegyzetet is). Az ehhez hasonló példák hatására ma már nagymértékben bizonyítottnak látszik az, hogy az ún. harmadik palatalizáció (amely eredményében azonos a másodikkal) valószínűleg az első (és egyben a második) palatalizáció előtt következett be. Ezt (többek között) az bizonyítja, hogy a „harmadik” palatalizáció eredményein az első palatalizációs folyamat is lefut (a második palatalizáció eredményeit azonban az első palatalizáció soha nem érinti): pl. *otac* ~ *oče* 'apa' NS ~ VS', *otrok* ~ *otročē* 'gyerek (dialektális)' NS ~ VS'. Valószínűleg arról van szó, hogy a „harmadik” palatalizáció eredménye a **k** esetében egy erősen palatalizált (de talán nem teljesen palatális) **k'** volt, amely később egyrészt **ts** lett (*otac*), másrészt pedig **t**_f-vé palatalizálódott a későbbiekben a palatális magánhangzók előtt (l. bővebben Mihaljević 2002).

helyzetben vannak: pl. *momak* ~ *momče*, de *život* ~ *živote*. Ezen a ponton azt szűrhetnénk le az adatokból, hogy itt a különböző ószláv palatalizációs folyamatok köztudott eredményeivel állunk szemben, azzal ugyanis, hogy a veláris mássalhangzók koronálisokká⁷ változtak palatális magánhangzók előtt, míg ez *nem* következett be, amikor (i) hátul képzett magánhangzók követték a velárisokat és (ii) a nem veláris mássalhangzók esetében. Ennek némileg ellentmond a [6], [7c] és [8] alatti adathalmaz: itt ugyanis a velárisok és a nem velárisok is palatalizálódnak (pontosabban: *k* ~ *tʃ*, *g* ~ *ʒ*, *x* ~ *ʃ*, *s* ~ *ʃ*, *z* ~ *ʒ*, *t* ~ *tʃ*, *d* ~ *dʒ*, *l* ~ *ʎ*, *n* ~ *ɲ*, *r* ~ *rj*,⁸ *p* ~ *pʎ*, *b* ~ *bʎ*, *m* ~ *mʎ*, *v* ~ *vʎ*). A hagyományos irodalomban ezt az utóbbi folyamatot jotációnak nevezik. A palatalizáció és jotáció közötti lényeges különbség az, hogy az előbbi csak a velárisokat, míg az utóbbi minden egyes mássalhangzót érint (az egyes szláv nyelvekben a jotációnak különböző eredményeit látjuk, sokszor a morfológia közrejátszása következtében).

A szerbvel és a horvátval kapcsolatban a következő lényeges megjegyzéseket tehetjük: a jotáció eredménye azonos az első palatalizációéval a velá-

⁷ Ezt a folyamatot a szlavisztikában palatalizációnak szokás hívni, de helytelenül. A „palatalizációt” (ebben a dolgozatban) úgy értjük, hogy *nem* veláris és *nem* labiális. Ez, első megközelítésben, helytelennek tűnhet, hiszen a *s*, *z* és a *ts* pl. nem palatális szegmentumok a terminus szigorú értelmében (nem tartalmazznak ugyanis *l* elemet), de ez a velárisok szempontjából lényegtelen: a velárisok esetében ugyanis az eredmény (lásd alább) minden esetben egy nem veláris szegmentum. A folyamatot helyesebben *develarizációnak*, még helyesebben *koronalizációnak* nevezhetjük, amely így magában foglalja a palatális és a nem palatális (és egyben kizárja a veláris és a labiális) hangokat. Az első és második palatalizáció eredményei a horvátban a következők: I.: *k g x > tʃ ʒ ʃ*; II.: *k g x > ts z s* (a „harmadik” palatalizáció eredményében azonos a másodikkal (azaz: *k g x > ts z s*), azzal a lényeges különbséggel, hogy nincsen egyértelmű példa a *x* palatalizációjára (ez is azt támasztja alá, hogy a „harmadik” palatalizáció tulajdonképpen az összes többi megelőzi kronológiailag, és akkor következett be, amikor a *x* még indoeurópai *s* „volt”). Ezen felül progresszív volt (a palatális magánhangzók a mögöttük lévő, és nem az előttük elhelyezkedő, velárisokat palatalizálták, mint ahogy ez az első és a második palatalizáció esetében volt megfigyelhető).

⁸ A nyelvtörténetileg palatalizált *r* (azaz *rj/rʎ*) a különböző szláv nyelvekben más-más képet mutat, de általában depalatalizálódott. Ez a horvatra is igaz (kiváltképp az igei paradigmára, ahol nem található pl. olyan felszólító forma, amelyben ez megmaradt volna: vö. *kaplji/*kapji/*kapi* ‘csöpögi’ vs. *deri/*derji/*derri* ‘tépji’ (az igei tövek a következők: *kap-ati* és *der-ati*). Ez azonban nem igaz pl. a mássalhangzóra végződő nőnemű főnevek SI-ra, ahol ugyanis a *-ju* morféma előtt megjelenik az *r*: pl. *kčerju* ‘lány’ (ugyanilyen helyzetben minden egyes mássalhangzó palatalizált változata előfordulhat: *bolju* ‘fájdalom’, *smrču* ‘halál’, stb.; l. [6]). A *deri/*derji* és *kčerju/*kčeru* közötti különbség talán a morfológiai határ milyenségétől függ (ez azonban túlmutatna a dolgozat keretein).

risok esetében; a velárisok második palatalizációjával szemben (l. a 6. láb-jegyzetet), amely helyesebben koronalizáció, a jotáció eredménye minden egyes esetben azzal jár, hogy az **I** melódia egy olyan mássalhangzós pozícióban interpretálódik, amely már tartalmaz más melodikus összetevőket is (pl. a **s** vagy a **n** esetében). Más szóval, a jotáció mindig (valóságos, szigorú értelemben vett) palatalizációval jár, nem csak (általános, szélesebb értelemben vett) koronalizációval (ami nem jelent okvetlenül palatalizációt). A jotációt (a többi szláv nyelvhez hasonlóan) egy önállóan előforduló **I** melódia okozza. A jotáció hatásában „erősebb” a (hagyományos) palatalizációnál, mert (i) nem csak a velárisokat érinti (ezek a melódia szempontjából sok nyelvben hajlamosabbak a változásra: ezt bizonyítja a három palatalizációs folyamat is az ószlávban; l. pl. Lombardi 1995; Szigetvári 1996; Huber 2002, stb.) és nem csak a velárisokról a koronálisokra terjed ki szélesebb körben (a koronálisok melodikus változékonyságát sok adat bizonyítja: l. pl. Paradis és Prunet 1991, Backley 1993), hanem (ii) a lehető legnagyobb halmazra van kihatással, azaz az összes (ószláv) mássalhangzóra, a képzés helyétől függetlenül. A jotáció tehát a labiálisokra is kiterjed, amelyek diakrón és szinkrón stabilitását (vagy relatív ellenállóságát számos folyamattal szemben) szintén sok adat bizonyítja (pl. Posner 1996). A labiálisok palatalizációja azonban egy *l-protetikum* segítségével valósul meg: pl. *skup* > *skuplji* 'drága ~ drágább'. Ez a protetikum csak a labiálisoknál jelenik meg (minden más mássalhangzó „közvetlenül” palatalizálódik, azaz az **I** melódia közvetlenül az érintett mássalhangzón realizálódik). Egy olyan tényezőt is meg kell említeni, amiről ebben a dolgozatban nem lesz bővebben szó, de amely az **I** melódiának egy zárhangon való interpretációját közelebből is érintheti: a zárhangok palatalizációjának egyik gyakori következménye az affrikálódás. Ez történik meg a **k** ~ **tʃ**, valamint a **t** ~ **tʃ** és a **d** ~ **dʒ** esetében. Az (ószláv) palatalizáció és jotáció között van egy lényeges különbség: a palatalizáció csak a velárisokat érinti és minden palatális magánhangzó előtt megtörténik, míg a jotáció minden mássalhangzót érint és csakis a **j** előtt történik meg: eredményében a két folyamat között van átfedés, de strukturálisan lényegesen különböznek egymástól. Ez ellentmondásnak tűnik ezen a ponton, hiszen az **I** melódia megtalálható mind a **j**-ben, mind pedig az összes palatális magánhangzóban: más szóval, azt várnánk, hogy a palatalizáció vagy minden mássalhangzót érint, vagy azt például, hogy a jotáció csak a velárisokat érinti. Ez azonban mégsem történik így.

A jotáció és a palatalizáció előfordulását a szerbben és a horvátban a morfológiai határ jellege is befolyásolja. Erős morfémahatáron *nem* fordulhat elő: (i) *frázisok között*: *pas je sj*/**fj* 'a kutya van', *sat je tj*/**tɕ* 'az óra van', *kad je dj*/**dʒ* 'mikor van', *lak je kj*/**tʃ* 'ő könnyű', *sam je mj*/**mɫ* 'egyedül van', valamint (ii) a befejezettséget jelölő *s* és *iz* prefixum és a tő között sem: *sljepiti* 'összeragaszt', *sljubiti* 'összeilleszt', *sljuštiti* 'meghámoz', *izljubiti* 'összепuszil', *iznjuškati* 'összeszimatol': *s/z+ɲ/ɫ* ~ **f/ʒ+ɲ/ɫ*. Ezzel szemben, ahogy láttuk, gyenge morfémahatáron a palatalizáció és a jotáció bekövetkezik: pl. *kap + jem > kapljem pɫ*/**pj* 'csöpögök', *hram + jem > hramljem mɫ*/**mj* 'sántítok', *pis + jem > pišem f*/**sj* 'írok', *smrt + ju > smrću tɕ*/**tj* 'halállal', *red + ji > ređi dʒ*/**dj* 'ritkább', *pek + jem > pečem tʃ*/**kj* 'sütök', *mog + ješ > možeš ʒ*/**gj* 'bírod', *tih + ji > tiši f*/**xj* 'csendesebb'.

3. Elmélet és további magyarázatok

3.1. Rövid elméleti bemutatás

A dolgozat szempontjából röviden a következőképpen foglalhatjuk össze a fontosabb elméleti követelményeket: a CV és VC fonológia abból indul ki, hogy az időzítési tengely egymást szigorúan követő mássalhangzós (C) és magánhangzós (V) pozíciókból áll. Ezekhez csatlakozhatnak a különböző melodikus elemek, amelyek fonetikai/fonológiai megjelenítése a C, illetve a V helyhez való csatlakozástól függ: így pl. az **I** melódia vagy mássalhangzós **j**-ként vagy pedig magánhangzós **i**-ként értelmeződik. Az időzítési tengely elemeinek akkor is lehet fonetikai megjelenítése, ha azokhoz nem csatlakozik külön melódia, feltéve ha más tényezők nem játszanak közre ennek megakadályozásában (pl. szinkópa vagy egyéb súllyesztő körülmények): így pl. az angolban és a franciában egy üres V **ə**-ként jelenik meg, a horvátban és a szerbben **a**-ként, a szlovénben **e**-ként, míg a magyarban (az **i** kivételével) minden rövid magánhangzó lehet üres (ebben közrejátszik a magánhangzó-harmónia is); egy üres mássalhangzó pl. a németben és a héberben glottális zárhangként realizálódik.

Ehhez csatlakoznak a következő elméleti feltevések is: a V és a C helyből is két különböző „erő” indul ki a közvetlen szomszédságban lévő balra elhelyezkedő V és C pozícióba (itt eltekintünk egyes lényeges, ám a dolgozat számára kevésbé releváns szempontoktól). Ezek a *jogosítás* (amely megtagadja a célpont melódiáját: ilyen pl. a szóeleji mássalhangzós hely,

amely melodikus szempontból relatíve a legstabilabb: itt ugyanis ritkábban következik be gyengülés) és a *kormányzás* (amely negatív hatással járhat a célpont melódiájára nézve: ilyen lehet pl. egy mássalhangzó intervokális gyengülése, vagy egy szinkópált magánhangzó, amely teljesen elveszítette melódiáját és nem is realizálódik a kiejtésben, így pl. a *majom* > *majm* + *ot* esetében).

Mielőtt rátérnénk a pontos elemzésre, a dolgot szempontjából fontos jogosítási és kormányzási viszonyokat fel kell tüntetni: (i) *V-C* (azaz V-ből induló C-t érintő) *jogosítás* (ilyen pl. a szóeleji pozíció, amely melodikusan erős: ilyen helyzetben a gyengülési folyamatok kevésbé gyakoriak) és (ii) *C-C kormányzás*. Ez a kormányzás C-ből indul és C-t érint; ennek tipikus példája a nazális-obstruens, azaz a hagyományos kóda-szótagnyitány kapcsolat. A nazális ebben a helyzetben kormányzott, azaz melodikus szempontból gyengébb: csak egy nazális melódiát képes megtartani, a helyet a kormányzó C-től kapja; ezért van az, hogy az ilyen kapcsolatok általában homorgánok. A C-C kormányzás tehát (kissé leegyszerűsítve) minden olyan mássalhangzók közötti kapcsolatra kiterjeszthető, ahol egy jobb oldali C melodikusan befolyásolja a tőle balra elhelyezkedő C-t (a melodikus kölcsönhatás mértéke nyelvenként változó lehet).⁹ A jogosítás és kormányzás közötti különbség a palatalizációs és jotációs folyamatok megmagyarázásában is felhasználható.

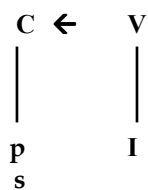
3.2. Jotáció mint C-C kormányzás; palatalizáció mint V-C jogosítás?

A jogosítás és kormányzás viszonyainak segítségével a palatalizációt és a jotációt a következőképpen mutathatjuk be a **p/s**, valamint a velárisok példáján (l. [9]):

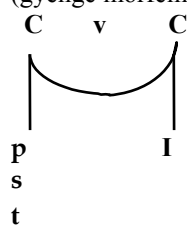
⁹ A C-C kormányzás fennállásának lehetősége ennél bonyolultabb: elképzelhető, hogy egy ilyen C-C kapcsolat csak akkor léphet fel, ha bizonyos melodikus feltételek adottak: különbség lehet pl. két szomszédos zárhang (feltéve, hogy itt egyáltalán lehetséges ilyen viszony) és egy zárhang és egy nazális közötti kormányzási viszony között. Erről most nem tudunk bővebben szólni a megfelelő elméleti apparátus ismertetése nélkül.

(9)

(a) *V-C jogosítás* (horvát, szerb)

(b) *C-C kormányzás* (horvát, szerb)
(gyenge morfémahatár esetében)

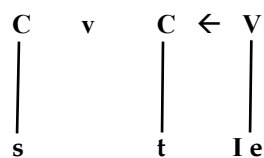

pj > pʎ

sj > ʃ

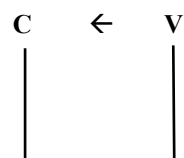
tj > tɕ

(c) V-C jogosítás a horvát **ie** diftongus esetében

stj ~ *ɕtɕ
stijena 'szikla'

(d) V-C jogosítás (ószláv)

k/g/x I

k > tʃ, ts

g > ʒ, z

x > ʃ, s

(kivétel a szonoráns **l/n**, amely kizárólag és kötelezően palatalizálódik az **ie** előtt)

A következőket vonhatjuk le a fentiekből a szinkroniát illetően (9a-c): a palatális (**I** melódiát tartalmazó) magánhangzók (beleértve ide a horvát **ie**-t is) nem válnak ki *palatalizációt* (ha ezt a terminust hagyományosan csak a velárisokat érintő folyamatokra tartjuk fenn) és *jotációt* sem (ide sorolhatjuk az összes többi mássalhangzót). Most már formálisan is megfogalmazhatjuk a tapasztaltakat: a *V-C jogosítás* nem lehet a palatalizáció/jotáció kiváltó oka. Ez a jogosítási viszony megtámogatja a mássalhangzó melódiáját és nem fejt ki hatást rá. A horvát **ie** diftongus lebegő **I** melódiája csak másodlagos artikulációként csatlakozik a **C** helyhez (9c). Ezt neveztük „elsőfokú” palatalizációnak a dolgozat elején. Most látjuk, hogy ez felesleges, hiszen itt egyáltalán szó sincs palatalizációról; nem is lehetne: a *V-C jogosítás* nem tudja ezt kiváltani (az **ie** tulajdonképpen egy palatális magánhangzó, amely viselkedésében megegyezik a többi palatális magánhangzóval, azaz az **i**-vel és az **e**-vel). Azt, hogy a *V-C jogosítás* képtelen palatalizációt kiváltani, jól bizonyítja, hogy ma már velárisok is előfordulnak az **I** melódia előtt: pl. *kikotati ki/*tʃi/*tsi* ’nevetgél’, *giljati gi/*ʒi/*zi* ’rohan’, *histerija xi/*ʃi/*si* ’hisztéria’, *ker ke/*tʃe/*tse* ’korcs’, *gegati ge/*ʒe/*ze* ’vánszorog’, *heroj xe/*ʃe/*se* ’hős’. Röviden tehát: a szinkroniában nem következik be melodikus változás az **I** hatására a mássalhangzóknak, ha ez az **I** melódia egy **V** része, amely *V-C jogosítási viszonyban* áll az öt megelőző mássalhangzóval.

Ez a *V-C jogosítás* az ószlávra is kiterjeszthető: a velárisok kivételével (a hagyományos palatalizációról van itt szó, amit mi koronalizációnak nevezünk) a mássalhangzóknak nem történt melodikus változás az **I**-t tartalmazó magánhangzók előtt. A mai (szerb és horvát) és az ószláv nyelvéllapot között egy lényeges különbség van: a *V-C jogosítás* következtében az ószlávban csak a velárisok koronalizálódtak (9d), a szerbben és horvátban azonban ez a folyamat érintetlenül hagyja a mássalhangzókat, még a velárisokat is.

Ezzel szemben (9b) a *jotáció* minden mássalhangzót érint az ószlávban és a szerbben és a horvátban egyaránt (az ószláv *jotáció* különbözőképpen jelenik meg a szláv nyelvekben a morfológiai határ jellegének függvényében: pl. szerb és horvát *zemlja -mlj-* vs. lengyel *ziemia -mj-* ’föld’). Az elméleti keretünk szerint a *jotáció* tulajdonképpen *C-C kormányzás*: **C**-ből indul (azaz a **j**-ből) és **C**-t érint (bármelyik mássalhangzót) és az érintett **C** melódiájára befolyással van (kormányozza azt). A *jogosítás* megtámogatja a melódiát, míg a *kormányzás* változást idéz elő benne (emlékeztetőül: a **d** **dʒ**-

vé történő jotációját „másodfokú” vagy „teljes” palatalizációnak neveztük a dolgozat elején). Azt, hogy a jotációt valóban egy C-hez kapcsolódó **I** (azaz **j**) és nem egy V-hez kapcsolódó **I** (azaz **i**) váltja ki (ha a kettő között nem lenne különbség, megszűnne a koronalizáció és a palatalizáció közötti különbség is, és mi éppen erre a különbségre fektetjük a hangsúlyt) az bizonyítja, hogy (i) találunk magánhangzóra végződő igei töveket, ahol a **j** önállóan megjelenik (pl. *kupovati* ’vásárolni’, *kupujem* ’vásárolok’ (nincs jotáció, hiszen itt mássalhangzó sem fordul elő) vs. *kapati* ’csöpög’, *kapljem* ’csöpögök’, ahol bekövetkezik a **p** jotációja)¹⁰ és (ii) ha azt feltételeznénk, hogy pl. a **ju** (l. [6]) és a **ji** (l. [8]) nem egy mássalhangzó és egy magánhangzó szekvenciájából áll, hanem egy diftongus (ebben az esetben nem tudnánk megmagyarázni a jotációt, hiszen egy **iu** diftongus csak jogosítani tudna egy C-t, de nem kormányozni azt ebben az esetben), kénytelennek lennénk azt állítani, hogy az **iu** diftongus csak hangsúlytalan szótagokban fordul elő (ami ismét nehezen képzelhető el ebben az elméleti keretben: egy hangsúlytalan magánhangzó ugyanis nem rendelkezhet több melódiai elemmel, mint egy hangsúlyos; a horvátban ugyanis *nem* léteznek hangsúlyos **pju/pja** szekvenciák, az **ie** pedig az egyetlen instabil diftongus). Ez elég ok arra, hogy bizonyítottan tekintsük a **ji**, **ju** szekvenciák CV voltát. Ha pedig ez így van, akkor a jotáció (C-C kormányzás) is erős alapot nyert. A C-C kormányzás az ún. ’kettős’ palatalizációt is megmagyarázza: *mladost* ~ *mladošću* ’fiatalság(gal)’, *bažd* ~ *baždu* ’büz(zel)’. Itt az **I** melódia (további) az **s**-re történő kiterjedéséről van szó: *mladost+ju* > *mladosću* > *mladošću* **čtč**. A jotáció nem következik be akkor, ha az **I** melódia **V** helyből jön, azaz a horvátban az **ie** előtt: pl. *stijena* **stj/*čtč** ’szikla’, *zdiženac* **zdj/*ždž** ’forrás’ (9c). A *stijena* és a *mladošću* közötti különbség a V-C jogosítás és a C-C kormányzás közötti különbségben keresendő. A *stijena* esetében az **I** csak másodlagos artikulációs jegyként társul a **t**-hez és nem vált ki palatalizációt, míg a *mladošću* esetében az **I** egy olyan C helyből jön, amely a **t**-vel kormányzási viszonyban van: ilyenkor

¹⁰ Indoeurópai nyelvek lévén, a szerbben és a horvátban nehezen található magánhangzóra végződő (nominális) tő, de a **-ji** komparatív szuffixumnak létezik egy **-iji** allomorfa is, amely egyes (főleg **r**-re végződő) töveknél fordul elő: pl. *star* ~ *stariji* ’öreg’, *marljiv* ~ *marljiviji* ’szorgalmas’, stb. A **j** részét a szuffixumnak azonban (a magánhangzós tövektől függetlenül) a legjobban a labiálisokra végződő tövek bizonyítják, ahol a **j** jelenléte (*l*-epentetikummal együtt) a legnyilvánvalóbb: *drag* ~ *draži* ’kedves’ vs. *glup* ~ *gluplji* ’buta’.

megtörténik a palatalizáció és az **I** jegy továbbterjedése az **s-re**¹¹). Ezek után állíthatjuk, hogy az **I** melódia kétféle hatást tud kiváltani attól függően, hogy V-ből vagy C-ből jön, és attól függően is, hogy egy kormányzási vagy egy jogosítási viszony részeként jelenik meg. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az **I** csak akkor tudja befolyásolni a megelőző mássalhangzót, ha vele kormányzási viszonyban álló C-hez van kötve (ez alól a megszorítás alól kivételt képeznek a koronális **n** és **l**, mert ezeket a lebegő **I** is palatalizálni tudja; ezt a kivételes viselkedést pillanatnyilag nem tudjuk kellőképpen megmagyarázni).

3.3. További kiterjeszthetőség és problémák

Az **I** melódia hatása (a kormányzási és jogosítási viszonyokkal együtt) más nyelvekre is kiterjeszthető: pl. az ószlávra (ezt meg is tettük fent), az ún. nyugat-germán geminációra (pl. **satjan* > óangol *settan* 'ültet'), a magyarra (pl. *látja* > *lássá*), stb. A horváttal kapcsolatban további eredményes következtetések vonhatók le, amire itt nem térhetünk ki: pl. a **k/g/x** kapcsolatokban sem történik meg a palatalizáció (pl. *kljun* 'csőr', *gljiva* 'gomba', *hljebno* 'kenyérrel kapcsolatos'), holott **ǰ** előtt a **s/z** jotációja kötelező (pl. *šljunak* 'kavics'). Ez is a kormányzással/jogosítással magyarázható. Problémák is vannak azonban: az **s** jotációja csak olyan **ǰ** előtt lehetséges, amely lexikailag **ǰ** (hagyományos értelemben fonéma) és nem következik be olyan **ǰ** előtt, amely **ie** előtt állt elő az **I**-ből a horvátban (pl. *šljunak* ~ **sljunak* 'kavics' (vö. szerb *šljunak*) vs. *sljez* ~ **šljez* 'mályva' (vö. szerb *slez*)). Ezek és az ehhez hasonló problémák (pl. mi történik egy intervokális C-vel, amelyet kormányoz (és jogosít is) egy **I**-t tartalmazó V?) egy későbbi dolgozat témái lehetnek. Nem szóltunk külön a monomorfémikus jotációról sem. Azonban röviden kitérünk egy olyan folyamatra, amely morfémahatárokon figyelhető

¹¹ Az ún. „kettős” palatalizációs folyamat a **-stj-** esetében (l. pl. *mladošću*) azt bizonyítja, hogy a C-C kormányzási viszony nem csak a **j** és a **t**, hanem a **t** és az **s** között is fennáll (az **I** melódia csak a kormányzásnak köszönhetően tud továbbterjedni a **t**-ről az **s-re** a horvátban és a szerbben); l. még a *šljunak* 'kavics' vs. *sljez* 'mályva' problémáját is a 3.3. alatt. A dolgozat névtelen lektora azt a kérdést vetette fel, hogy a **-stj-** esetében hogy marad néma mindkét üres v. Erre a felvetésre a következőt tudjuk válaszolni: a **-tj-** közötti üres v-t V-V kormányzással (a szuffixum *-ju*, tehát tartalmaz egy kiejtett V-t), míg a **-st-** közötti üres v-t pedig C-C kormányzással meg lehet szüntetni (a **-st-** közötti C-C kormányzási viszonyt a fentebb tárgyalt **I** melódia terjedése is bizonyíthatja), feltéve, ha elfogadjuk a VC fonológiából ismert ún. „süllyesztő” körülményeket, amelyek kioltják a C-C kormányzási viszonyban álló mássalhangzók közötti üres v-t.

meg: ilyen pl. a hosszú mássalhangzók egyszerűsítése (pl. *drag* ~ *draži* **3i**/***33i**/***3ji** 'kedves ~ kedvesebb' vs. *najjači* **jj**/***j** 'legerősebb').

Akár CV-re, akár VC-re végződik pl. a *drag* hangtengelye és akár CV-vel vagy VC-vel kezdődik a *-ji* középfok szuffixumának váza, minden esetben **két** C hely kerül egymás mellé (egy elmaradhatatlan üres v-vel együtt). Ha szem előtt tartjuk a szerkezetmegőrzési elvet, nehezen tudjuk megmagyarázni a második C helyének eltűnését; más szóval: a *j* palatalizálta a *g*-t, de közben „elveszett” (nem tapasztalunk soha egy **-3j**- szekvenciát, de még a **3** sem terjed ki a megüresedett *-ji* szuffixum *j* helyére (így állhatna elő pl. a **-33**- gemináta), feltéve, hogy az **I** teljesen csatlakozott a *g* melódiájához, illetve hogy megszűnt a saját C helyéhez való kapcsolódása). Jelen pillanatban a következő magyarázat tűnik elfogadhatónak: a *-ji* szuffixum gyenge morfémahatáros, ami azt jelenti, hogy viselkedésében megismétli a monomorfémikus szavakra jellemző (egyes) morfo-fonológiai jellegzetességeket, így pl. azt, hogy ezekben a nyelvekben nem fordulnak elő gemináták monomorfémikusan (l. pl. Kaye (1995) az angol múlt idő kapcsán). Gemináták csak erős morfémahatáron fordulhatnak elő (így pl. a *najjači* esetében), ahol a *naj*- a felsőfok szuffixuma. Ha a tőmorféma labiális hangra végződik (pl. a *glup* 'buta' esetében) a *-ji* szuffixum kapcsolódása után nem tűnik el a *-ji* C helye (sőt, egy epentetikus *l*-lel is „bővül”): *gluplji*. Erre nem térhetünk ki bővebben, de a különbség azzal függhet össze, hogy az **I** nem csatlakozhat a *p* melódiájához (sajnos, az *l*-lel való bővülést még ezzel sem tudtuk megmagyarázni kellőképpen) és *-plj*- szekvenciák egyébként monomorfémikusan is előfordulnak.

Egy további probléma is felmerül (amelynek felvetését szintén a lektornak köszönhetem): az eddig tárgyalt mássalhangzós viszonyok alapján arra tudnánk következtetni, hogy a szerbben és a horvátban nem létezhetne pl. **#ši**-/**še**- kezdetű szó, ugyanis a *š* csakis egy C-C kormányzási viszonyból származhat (az ilyen C-C viszonyok pedig a szó belsejében fordulhatnak elő, azaz akkor, ha a *s*-t egy C-hez kapcsolódó **I** követi). Ahogy láttuk, egy szóelejei C-V jogosítási viszonyból nem állhatott elő *s*-ből *š* (sem az ószlávban, sem pedig a horvátban és a szerbben). Pontosabban: a szóelejei *či*-/*če*-/*ži*-/*že*-, stb. kapcsolatok létezésének lehetőségét a fentiekben már bemutattuk (az ószlávban, de nem úgy a mai horvátban és szerbben, a velárisok palatalizációját a C-V jogosítási viszony is kiválthatta – ezzel, más szóval, nincs is semmi baj az elméletünk szempontjából: pl. indoeurópai **ghel*- > horvát/szerb *željezo* 'acél'). Az igazi problémát a szóelejei *ši*-/*še*-/*či*-/*će*-/*đi*-

/ðe-/lj-/plj-, stb. kapcsolatok jelentik, pontosabban azok a kapcsolatok, amelyek egy szöveleji nem veláris mássalhangzóból és egy palatális magánhangzóból álltak elő. Ilyen esetben ugyanis azt kellene állítani, hogy a C-V jogosítás a **nem** veláris mássalhangzók esetében is kiválthatott palatalizációt az ószlávban vagy a horvátban és a szerbben. Erre, első megközelítésben, bőségesen találunk példákat: *šiti* 'varr', *šiba* 'virgács', *šepav* 'sánta', *šerpa* 'edény', *šalje* 'küld', *ćud* 'kedv', *ćuk* 'kisebb fajta bagoly', *đavo* 'ördög', *don* 'cipőtalp', *derdan* 'nyaklánc', *ljubiti* 'csókol', *njuškati* 'szaglászik', *pljuvati* 'köp', *bljuvati* 'okád', *mljackati* 'rágcsálni', stb.

A dolgozatban tárgyalt megszorítások és az elméleti keret kívánalmai azt követelik meg, hogy más irányban kutakodjunk. A fenti szavak csak látszólag mondanak ellent a megfogalmazott feltevéseinknek. Minden szinkrón elemzés nehézsége, hogy a nyelv minden adott állapotában számos hangváltozási tendencia eredményeit látjuk, sokszor összemosódva és (megfelelő írásos emlékek hiányában) visszakövethetetlenül. A fenti szavak egy része jövevényszó: így pl. a németből (pl. *Scherbe*, vö. *šerpa*), az olaszból (*diavolo*, vö. *đavo* 'Nom.', *đavola* 'Gen.') és a törökből. Az „örökölt” szavak hátterében (pre)ószláv hangváltozások állnak: ilyen pl. az indoeurópai ***eu** diftongus, amely ***ju**-ra változott a pre-ószlávban, és később palatalizálta az előtte lévő mássalhangzót (pl. ***(s)peu-** > latin *spuō*, ógörög *ptūein*, horvát/szerb *pljuvati* 'köp', ***leub-** > latin *lubet* 'kellemes', óangol *lēof* 'kedves', horvát/szerb *ljubiti* 'csókol') vagy az ***iw/ju** hangkapcsolat (pl. ***siw/sju** > latin *suere*, közgermán ***siwjan** (óangol *siwan*), horvát/szerb *šiti* 'varr'). A fenti példák mutatják, hogy az ószláv (és a későbbi) palatalizációról felállított elméletünk meg tudja jósolni a szöveleji *ši-* és *plju-* kapcsolatokat. Ez a folyamat is beleillik a jotációról alkotott általános elméletünkbe, ha elfogadjuk a következő feltételezést: az ***eu** diftongus egy C-hez kapcsolódó **I**-re és egy (értelemszerűen V-hez kapcsolódó) **u**-ra bomlott. A C-C kormányzási viszony csak akkor képes megmagyarázni az így előállt alakokat, ha a diftongusból kivált **I** melódia egy C helyhez kapcsolódott, ahonnan kifejtette hatását a szöveleji mássalhangzókra. A későbbi ószláv jotációs folyamatokról alkotott elméletünk ennek a folyamatnak a jogosságát támasztja alá.¹²

¹² Az ógörögben egy olyan erősödési folyamat figyelhető meg, amely az indoeurópai ***eu** diftongus (C-s) j-re és (V-s) u-ra való monoftongizációját bizonyítja: ez a j mássalhangzók utáni t-vé való erősödése (pl. *melitja* > *melitta* 'méh', *kleppjō* > *kleptō* 'lopok'). Ennek tükrében egyértelmű az indoeurópai ***(s)peu-** tőnek megfelelő ógörög *ptū-ein* alak. Az ószlávban, ezzel szemben, a j egybeolvadt az előtte álló nem labiális mássalhangzókkal. Ennek fényében a labiá-

Itt a következő fontos megállapítást kell tennünk: egy lényeges különbség van az indoeurópai ***eu**-ból előállt ószláv **ju**: és az ószláv *ě*-ből kialakult horvát **je** között (emlékezzünk: a szerbben nincs meg a **je** mássalhangzó utáni pozícióban): a horvátban az **I** bizonyíthatóan nem csatlakozik C helyhez (és így nem is jöhet létre jotáció), az ószlávban pedig az **I** melódia bizonyíthatóan egy C helyhez kapcsolódott (ezt a kialakult C-C kormányzás eredményei is bizonyítják).¹³

A jotációról és palatalizációról tett eddigi megállapításainkból az következik, hogy szóelején csak akkor állhatnak elő olyan kettős mássalhangzós kapcsolatok, amelyek mindkét tagja palatális (pl. *šlj-*), ha az **I** melódia egy olyan C-hez kapcsolódik, amely az őt megelőző C-vel kormányzási viszonyban áll (ezzel szemben, ha az **I** egy olyan C-hez kapcsolódik, amely egy megelőző C-t jogosít, akkor nem várunk el palatalizációt/jotációt). Ezt a következtetésünket a következő példák igazolják: *šljiva* 'szilva', *šljunak* 'kavics', *šljuka* 'szalonka', *šljam* 'a társadalom sőpredéke', stb. Más szóval: a horvátban és a szerbben nem találunk példát **slji-/slju-/slja*-kapcsolatokra. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az **I** melódia a *ʃ* része, és mivel így változást idéz elő a **s**-ben, a **s** és a *ʃ* között szükségszerűen kormányzási viszonyban kell fennállnia. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy a horvátban léteznek *sʃ*-kapcsolatok (pl. *sljez* 'mályva', *sljedeći* 'következő', *sljep* 'vak'): ez nem annyira meglepő, hiszen az **ie** diftongus viselkedése megegyezik a többi palatális magánhangzóéval, azaz nem vált ki jotációt (egyszerűen csak arról van szó, hogy az **I** csatlakozik a **sl** mással-

lisok után megjelenő **I**(-epentetikum) tulajdonképpen a **j** erősödési folyamatának eredménye lehet (azt is mondhatjuk, a **j** labiálisok után *ʃ*-vé erősödött).

¹³ Itt számos nehézségtől eltekintettünk, pl. attól, mi történik pontosan a különböző üres **v**-kkel az így felbomlott ***eu** diftongus és az őt megelőző mássalhangzó között. Tegyük hozzá, hogy a **je** diftongus a standard köznyelvi horvátban elemezhető csak úgy, mint egy lebegő **I** melódia és egy **e** kapcsolata. Számos dialektusban (pl. a montenegróiban is) a **je** is kiváltja a jotációt (azaz az ószláv **ju**:-hoz hasonlóan viselkedik): pl. *čerati* (standard *tjerati* 'üldöz'), *djevojka* (standard *djevojka* 'lány'), stb.

Mivel a szerbben a **je** diftongus nem található meg (és a horvátban is csak a laterális és a nazális palatalizálódik a **je** előtt), szó elején magánhangzó előtt csak olyan palatális mássalhangzókat várunk el, amelyek még az ószlávban palatalizálódtak, ill. jotálódtak. Más szóval: szó elején nem várunk el *lje-/nje*-kapcsolatokat. Ez így is van (pár funkciószó kivételével: pl. *njega* 'ő', hangsúlyos alak): *ljiljan* 'liliom', *ljuljaška* 'hinta', *ljutnja* 'düh', *njihati* 'lóbál', *njuh* 'szaglás', stb.

hangzókhöz). Nem kell külön kihangsúlyozni, hogy a szerbben egyáltalán nem létezik *slj*, hiszen ebben a strukturális helyzetben felszámolódott az *ie*). A horvátban, ezek szerint, létezik mögöttes *Ǻ* (amely kormányzási viszonyban áll a *s*-vel) és létezik olyan *Ǻ* is, amelyhez csak „parazitikusan” kapcsolódik az *ie*-ből kivált *I* (így nem is jöhet létre a jotáció). Ilyen *Ǻ*-k nem léteznek a szerbben.¹⁴

A C-k között fennálló esetleges jogosítási viszonyról nagyon eltérőek a vélemények: egyesek tagadják ennek a viszonynak a megalapozottságát, mások viszont lehetségesnek gondolják (l. Szigetvári (1999)-ban található összefoglalást). A horvát és a szerb adatok arra engednek következtetni, hogy létezhet C-k közötti jogosítás is. Emlékezzünk: a jogosítás megtámogatja a melodikus halmazokat (ilyen esetekben kevésbé várunk el változásokat). Láttuk, ha az *I* egy jogosító V-ből ered, nem következik be a hagyományosan jotációnak nevezett változás az ószlávban. Ha ezt a lehetőséget kiterjesztjük egy olyan *I*-re is, amely egy olyan C-ből ered, amely egy másik C-t jogosít, akkor ilyen esetben se várunk el változást. Ennek a lehetőségét a fent már említett példák igazolhatják: *kljun* 'csőr' *kǺ/*tǺ*, *gljiva* 'gomba' *gǺ/*ʒǺ*, *hljebno* 'kenyérrel kapcsolatos' *xǺ/*ʃǺ* (a *Ǻ*, illetve annak *I* melódiája nem tudja kiváltani a palatalizációt). Ezzel a feltevéssel további problémák merülnek fel, de erre most nem térhetünk ki (arra sem térhetünk ki, miért csak a *l* és a *n* palatalizálódik az *ie* előtt a horvátban).

4. Összefoglalás

Dolgozatunkban a szerb és a horvát palatalizációs folyamatokat vizsgáltuk. Feltettük a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán ez a folyamat. A horvátban a palatalizációnak három fokát különböztettük meg. A későbbiekben láttuk, hogy ezekben a nyelvekben az *I* melódiát tartalmazó magánhangzók esetében a palatalizáció egyáltalán nem következik be (ez alól a horvát *ie*

¹⁴ Világosan látnunk kell ennek a magyarázatnak a hiányosságait is: ha feltesszük, hogy az *I* melódia csak „parazitikusan” kapcsolódik a *l* és a *n* melódiájához, amelynek az interpretálhatóságát egy C helyhez való asszociáció biztosítja csak, akkor nem létezhetne szisztematikus különbség mögöttes (*šljunak* 'kavics') és „másodlagos” *Ǻ* (*sljez* 'mályva') között. Egy az előbbihez hasonló probléma a *tijesan* 'szűk' *tj* és a *smrt+ju* > *smrcu* 'halállal' *tj* > *tɕ* kapcsán is felmerül. A *tj* vs. *tɕ* különbség valószínűleg a melodikus halmaz felépítésében keresendő (ez pedig ismét felveti a C vázpont és a hozzá asszociálódó melodikus elemek közötti kapcsolat természetét).

előtti mássalhangzók sem kivételek: az ún. „elsőfokú” palatalizáció másodlagos artikulációt jelent, a nazális és laterális esetét kivéve). A későbbiekben ezt V-C jogosítással magyaráztuk. Az ún. „másodfokú” vagy „teljes” palatalizáció mindkét nyelvben megtalálható. Ez a folyamat a C-C kormányzás miatt következik be. Elemzésünket az ószlávra is kiterjesztettük: a hagyományos *palatalizáció* (pontosabban koronalizáció) *csak* a velárisokat érintette egy V-C jogosítás keretében, míg az ún. *jotáció* minden mássalhangzóra (még a labiálisokra is) kihatással volt egy C-C kormányzási viszony következtében. A palatalizáció és a jotáció közötti hagyományos különbség esetünkben esetleges: a valódi különbség a jogosításban és a kormányzásban keresendő. Ezek után kijelenthetjük, hogy egy adott melódia (esetünkben az **I**) különböző hatással lehet mássalhangzókra attól függően, hogy V-hez vagy C-hez asszociálódik (ezekből indulnak ki ugyanis a fent többször is említett viszonyok, amelyek kihatással vannak más melódiahalmazokra).

HIVATKOZÁSOK

- Backley, Philip 1993: Coronal: the undesirable element, *UCL Working Papers in Linguistics* **5**, 301–323.
- Charette, Monik 2003: The Structure of Turkish Words (megjelenés alatt).
- Cyran, Eugeniusz ed. 1998: *Structure and Interpretation: Studies in Phonology* (PASE Studies & Monographs **4**), Lublin: Wydawnictwo Folium.
- Dienes Péter – Szigetvári Péter 1999: *Repartitioning the skeleton: VC Phonology*, kézirat, Budapest: Eötvös Loránd University (ELTE).
- Durand, Jacques – Francis Katamba eds. 1995: *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations*, Harlow, Longman.
- Goldsmith, John 1976: An overview of autosegmental phonology, *Linguistic Analysis* **2**, 23–68.
- Harris, John 1990: Segmental complexity and phonological government, *Phonology* **7**, 255–300.
- Harris, John 1992: Licensing Inheritance, *UCL Working Papers in Linguistics* **4**, 359–406.
- Harris, John 1994: *English Sound Structure*, Oxford and Cambridge, Massachusetts, Blackwell.

- Harris, John 1996: Full interpretability in phonology, in Durand, Jacques – Bernard Lacks eds.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods*, Salford, ESRI.
- Harris, John 1997: Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralisation, *Phonology* **14**, 315–370.
- Harris, John – Geoff Lindsey 1995: The elements of phonological representation, in Durand – Katamba eds. 1995.
- Huber Dániel 2002: *Velar Phenomena: Processes and their Expression in Phonology*, szakdolgozat, ELTE, Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest.
- Kaye, Jonathan 1995: Derivations and interfaces, in Durand – Katamba 1995. 289–332.
- Kaye, Jonathan – Jean Lowenstamm – Jean-Roger Vergnaud 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* **7**, 193–232.
- Lass, Roger 1994: *Old English: A Historical Linguistics Companion*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lombardi, Linda 1995: Laryngeal features and privativity, *The Linguistic Review* **12**, 35–59.
- Lowenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, in Durand, Jacques – Bernard Lacks eds.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods*, European Studies Research Institute, University of Salford Publications.
- McCarthy, John J. 1988: Feature geometry and dependency: a review, *Phonetica* **43**, 84–108.
- Mihaljević, Milan 2002: *Slavenska poredbena gramatika 1. dio* [Összehasonlító szláv nyelvtan, I. rész], Zagreb, Školska Knjiga.
- Nedeljković, Olga 1974: Palatalised consonants in the South Slavic languages, *Suvremena Lingvistika* [Modern nyelvészet] **10**, Zagreb, Zagrebački lingvistički krug, 9–14.
- Paradis, Carole – Jean-François Prunet szerk. 1991: *The Special Status of Coronals: Internal and External Evidence*, (Phonology and Phonetics 2), San Diego, California, Academic Press.
- Pešikan, Mitar – Jerković Jovan – Mato Pižurica 1995: *Gramatika srpskoga jezika* [A szerb nyelv nyelvtana], Beograd, Matica Srpska.
- Posner, Rebecca 1996: *The Romance Languages*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Raguž, Dragutin 1997: *Praktična hrvatska gramatika* [A horvát nyelv kézikönyve], Zagreb, Medicinska Naklada.
- Rennison, John R. 1998: Contour segments without subsegmental structures, in Cyran, Eugeniusz ed. 1998: 227–245.
- Ségéral, Philippe – Tobias Scheer 1999: *The Coda Mirror*, Ms. Université de Paris 7 et Université de Nice.
- Scheer, Tobias 1998a: A theory of consonantal interaction, *Folia Linguistica* 42/3–4, 201–237.
- Scheer, Tobias 1998b: Governing domains are head-final, in Cyran, Eugeniusz ed. 1998: 261–285.
- Starčević Attila 2002: Yod-dropping in English and Croatian: some consonantal problems, *The Even Yearbook 2002* (ELTE SEAS Working Papers in Linguistics), Budapest, School of English and American Studies (SEAS), Eötvös Loránd University (ELTE), 117–137.
- Szigetvári Péter 1996: Laryngeal contrasts and problematic representations, *The Even Yearbook 1994* (ELTE SEAS Working Papers in Linguistics), Budapest, School of English and American Studies (SEAS), Eötvös Loránd University (ELTE). 97–110.
- Szigetvári Péter 1999: VC Phonology: A Theory of Consonant Lenition and Phonotactics, Doctoral Dissertation, Budapest, Eötvös Loránd University (ELTE) / Hungarian Academy of Sciences / Theoretical Linguistics Programme.

AZ ALÁRENDELT MELLÉKMONDATBELI KÖTŐ-, ILLETVE FELSZÓLÍTÓ MÓDRÓL*

TÓTH ENIKŐ

1. Bevezetés

A kötőmód létének kérdése ellentmondásos területe a magyar grammatikának, hiszen paradigmája megegyezik a felszólító módéval, ezért alak-tani megközelítésben nem tekinthető különálló módnak. Azonban a kötőmód megkülönböztetésére Pataki (1984) által adott szintaktikai kritériumokat elfogadva amellett érvelhetünk, hogy a kötőmód különálló módot alkot a magyar nyelvben, valamint elkülöníthetünk egy olyan predikátumcsoportot, amelynek tagjai alárendelt mellékmondataikban mind felszólító, mind kötő-módot engedélyeznek. Dolgozatomban egy kísérlet eredményeiről számolok be, amelyben a következő hipotézist vizsgáltam: a mind kötő-, mind felszólító módot engedélyező predikátumcsoport alárendelt mellékmondataiban a felszólító és a kötőmód eloszlását szemantikai tényezők határozzák meg. Úgy vélem, a hipotézis kísérleti igazolása újabb meggyőző érvként szolgálhat a kötőmód önálló módként való elismerése mellett.

1. A probléma

1.1. A kötőmód létéről

A szakirodalomban (l. például Palmer 1986) a mód fogalmát hagyományosan az ige morfológiáján jelölt kategóriaként definiálják, tehát formálisan a módot az ige morfoszintaktikai kategóriájának tekinthetjük, azonban szemantikai funkciója az egész mondat jelentését befolyásolja.

Ennek megfelelően a legtöbb magyar grammatika három igemód között tesz különbséget, a kijelentő, a feltételes és a felszólító mód között, a kötőmódot nem is említik, vagy ha mégis, létjogosultságát azonnal megkérdőjelezzik. Például a nemrég megjelent *Magyar grammatika* a következőt írja: „Három igemódot különböztetünk meg: kijelentő, feltételes és felszólító módot. [...] A *Hagyom, hogy elmenj.*; *Óvlok attól, hogy elmenj.*; *Nem akarom, hogy elmenj.* [...] példá[k]ban bemutatott mellékmondatbeli szóhaszná-

* A cikk írása során módomb volt rendszeresen konzultálni témavezetőmmel, Pelyvás Péterrel, és munkatársaimmal, Hunyadi Lászlóval és Kovács Magdolnával, akiknek ezúton is szeretném megköszönni észrevételeiket, hasznos tanácsaikat. A dolgozat végső formába öntéséhez jelentős segítséget jelentett a névtelen lektorok bírálata, kritikai megjegyzéseik. Köszönöm munkájukat.

latot több szerző kötőmódnak (conjunctivusnak) tartja.” (Keszler 2000: 106) Néhány leíró nyelvtan elismeri a kötőmód létezését, ezek azokat a régenseket is megadják, amelyek kötőmódot engedélyeznek (l. Kálmán 2001).

Ha megvizsgáljuk a magyar igék jelen idejű paradigmáit, az előbb említett három igemód alakjait találjuk (l. például É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998). Vegyük közelebbről szemügyre a felszólító módot. Az első szembe-szökő dolog az, hogy egyes szám első személyű igealakot is találunk, ami egészen szokatlan jelenség lenne, ha indoeurópai nyelveket vizsgálnánk, például az angolt, vagy a spanyolt, ezekben a nyelvekben ez az igealak nem létezik. Alaki egybeesés más nyelvekben is előfordul, például a spanyol nyelvben a felszólító mód öt létező igealakjából három megegyezik a kötőmód jelen idejű alakjaival, kivételt csupán a második személyű alakok képeznek.

A releváns kontextusokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kötőmód, csak úgy, mint azokban az indoeurópai nyelvekben, ahol létezik, a magyarban is szinte kizárólag alárendelt mellékmondatokban fordul elő. Később látni fogjuk, hogy az is feltehető, hogy a főmondatbeli predikátum szabályozza a használatát (l. Kenesei 1992). A következőkben Pataki Pál 1984-ben megjelent cikkére támaszkodva, szintaktikai bizonyítékok alapján amellett érvelek, hogy a kötőmód különálló módot alkot a magyar nyelvben, habár morfológiai szempontok alapján nem különíthető el a felszólító módtól.

Pataki (1984) alapján tekintsük az alábbi példákat:¹

- (1) *Olyan hideg van itt, hogy fűtsünk be.*
- (2) **Olyan hideg van itt, hogy befűtsünk.*
- (3) *Nincs itt olyan hideg, hogy befűtsünk.*
- (4) **Nincs itt olyan hideg, hogy fűtsünk be.*

A felszólító mód használata szemantikailag indokolatlannak tűnik (4)-ben, hiszen a főmondatban lévő negatív operátor tagadja annak szükségességét, hogy befűtsünk, viszont (3) grammatikus. Az (1)-(2) mondatpár esetén ennek az ellenkezője figyelhető meg. A különbség jól megragadható, ha feltesszük, hogy (2), (3)-ban az alárendelt mellékmondat igéje kötőmódban

¹ Mivel a jelen dolgozat kereteit meghaladná az esetek teljes körű vizsgálata, ezért a főmondatbeli predikátumra vonatkozóan a következő megszorítást teszem: a főmondat predikátuma csak kijelentő mód, jelen időben állhat, azonban tagadás hatókörében szerepelhet.

van, (1), (4) felszólító módjával ellentétben.² A következő részben Pataki (1984) cikkére támaszkodva olyan szintaktikai kritériumokat ismertetek, amelyek lehetővé teszik a felszólító és a kötőmód adekvát megkülönböztetését.

1.2. Régensék csoportosítása

Ahogy az előzőekben láttuk, a magyar kötőmód státusát vizsgálva a fő nehézséget az okozza, hogy a kötőmód alaktanilag nem különíthető el a felszólító módtól. Azonban szintaktikai szempontokat is figyelembe véve predikátumok három csoportját különböztethetjük meg, attól függően, hogy alárendelt mellékmondatukban felszólító vagy kötőmódot engedélyeznek.³

A) Felszólító módot engedélyező régensék

Az első csoportba tartozó predikátumok felszólító módú mellékmondatot várnak, például:

(5) *Azt javaslom, hogy olvasd el a könyvet.*

Ezekben a mondatokban az igekötő csak az ige mögött állhat, pontosan úgy, ahogy főmondatbeli felszólítás esetén, ellenkező esetben a mondat nem grammatikus:

(6) **Azt javaslom, hogy elolvasd a könyvet.*

Ezen predikátumok másik jellemzője, hogy mondatbővítményükből a *hogy* kötőszó elhagyható⁴ (Pataki, 212-13), azaz (7) is grammatikus:

(7) *Azt javaslom, olvasd el a könyvet.*

Ebbe a csoportba tartoznak a direktívák:⁵ *parancsol, megparancsol, felszólít, rászól, kér, megkér, utasít, kíván, elrendel, javasol, biztat, buzdít,*

² Dolgozatom további részében a vizsgálódást olyan főmondatokra korlátozom, amelyek az alany és a lexikailag egyszerű predikátum mellett esetlegesen egy utalószót tartalmaznak, ezáltal kirekesztve az elemzésből a lexikailag összetett predikátumokat (l. (1)-(4)).

³ A predikátumok csoportosításához felhasznált irodalom:

Farkas (1992a), Haverkate (2002), Kálmán (2001), Kenesei (1992), Pataki (1984), Prileszky (1974)

⁴ Ez a kritérium kevésbé megbízhatónak tűnik, mivel a *hogy*-elhagyást egyéb tényezők is befolyásolják, például az utalószó jelenléte a főmondatban. (L. Kálmán (2001))

⁵ A csoport egyes elemei kijelentő módot is engedélyeznek mondatbővítményükben, például *mond, üzen*. Ezekben az esetekben azonban a mellékmondat módjának változásakor a

követel, ajánl, tanácsol, könyörög, kényszerít, kötelez, meghagy, rászorít, rimánkodik, ráhagy, mond, megmond, figyelmeztet, üzen, ír, szól, felhatalmaz.

B) Kötőmódot engedélyező régensek

A második csoport predikátumai esetén az igekötőnek meg kell előznie az igét, vagyis nincs inverzió, és a kötőszó törlésével a mondat agrammatikussá válik. Tekintsük az alábbi példákat:

- (8) *Megengedem, hogy elmenj moziba.*
- (9) **Megengedem, hogy menj el moziba.*
- (10) **Megengedem, elmenj moziba.*

A fent említett két tulajdonságot szintaktikai kritériumnak tekintem, amelyek segítségével különbséget tehetünk a felszólító és a kötőmód között, annak ellenére, hogy alaki különbség nincs köztük.⁶ A következőkben ezen két tulajdonság segítségével azonosíthatjuk az alárendelt mellékmondatbeli kötőmódot. Kötőmódot váró régensek:

i. racionális értékelést kifejező predikátumok:

- kvalitatív értékelés:** *fontos, hasztalan, felesleges, értelmetlen, alkalmas, alkalmatlan, megérdemel, megéri, idegen tőle, távol áll tőle, tűrhetetlen, butaságnak tart;*
- deontikus értékelés:**

főige jelentése is módosul. Ha a *mond* János egy megnyilatkozását idézi, azaz biztosan nem direktíva, csak kijelentő módú mellékmondatl állhat:

- (1) János azt mondta, hogy Mari kitakarította a szobáját.
- a felszólító mód esetében viszont direktív beszédaktusról van szó:
- (2) János azt mondta Marinak, hogy takarítsa ki a szobáját.

⁶ Molnár (1995) amellett érvel, hogy a fent említett két szintaktikai kritérium nem alkalmas a kötőmód azonosítására. Az alábbi mondathoz hasonló példákat hoz, ahol az alárendelt mellékmondatban a fókusz pozíció nem üres, és ez az igekötő és az ige inverzióját eredményezi. (A nagybetűk a hangsúlyt jelzik.)

Elkerülhetetlen, hogy a NAGYMAMA utazzon el.

Ebben a mondatban a *nagymama* fókuszban áll, mivel nyomatékos, és a mondatot folytathatnánk úgy is, hogy 'és ne a nagypapa' (a fókusz szemantikai funkciója azonosítás kizárásával). Véleményem szerint ezek a példák nem szolgáltatnak kielégítő érvet a kritériumok cáfolásához, mivel az alárendelt mellékmondat szerkezete szintén kihathat az ige és az igekötő sorrendjére, vagyis a fókuszpozíció kitöltése vezet inverzióhoz. Ha a *nagymama* nincs fókuszban, akkor az igekötő, ige sorrend sem változik, egyébként a mondat agrammatikus lenne. Az alárendelt mellékmondat predikátumának tagadása szintén inverzióval jár. Ezért a következőkben csak semleges állító alárendelt mellékmondatokat vizsgállok.

pozitív: kell, szükséges, nélkülözhetetlen, elkerülhetetlen, elengedhetetlen, kötelesség, feladat;

negatív: szükségtelen, elképzelhetetlen, lehetetlen;

ii. episztemikus értékelést kifejező predikátumok (távoli lehetőség kifejezése): *nem tudja elhinni, nem valószínű, kizártnak tartja;*

iii. engedélyezést kifejező predikátumok: *megenged, lehetővé tesz, lehetőség van, hagy, tűr, alkalmat ad, elvár, alkalmat ad/kap rá, készen áll, joga van rá, kedve van hozzá, megoldható, nincs ellene kifogása, bátorít, támogat;*

iv. tiltást kifejező predikátumok: *megtilt, lehetetlenné tesz, akadályoz, megakadályoz, gátol, visszatart, óv, megóv, lebeszél, óva int, int, kímél, megkímél, véd, oltalmaz, ágáll, protestál, tiltakozik ellene, mentesül, ellenez, nincs annyi eszed, szó sem lehet róla;*

v. célt, hajlandóságot kifejező predikátumok:

pozitív: *igyekszik, törekszik, kész, képes, alkalmas, hajlik, kedve van, vállalkozik, elér, tesz róla, gondoskodik róla, hajlandó, méltó, hajt, rákényszerül, rászánja magát, elszánja magát, elfogad, beleegyezik, figyel rá, az a célja, hozzálát, azon van, készlet, megérdemel, megpróbál;*

negatív: *fél, visszariad, irtózik, képtelen, alkalmatlan, letesz, lemond, elmulaszt, tartózkodik tőle;*

vi. vágyakozást kifejező predikátumok: *vágyik, vágyakozik, áhitozik, ácsingózik, szomjazik.*

C) Felszólító és kötőmódot is engedélyező régensek

A harmadik csoportba olyan predikátumok tartoznak, amelyek mind felszólító, mind kötőmódú mondatbővítménnyel állhatnak:

(11a) *Ragaszkodom hozzá, *(hogy) megírd a leckét.*

(11b) *Ragaszkodom hozzá, (hogy) írd meg a leckét.*

Az kötőszó törlése most is csak a felszólító módú mellékmondatban lehetséges, vagyis (11b)-ben. Az a tény, hogy ezek a predikátumok mind a felszólító, mind a kötőmódú alárendelt mellékmondatokat engedélyezik, további bizonyítékként szolgál megkülönböztetésük szükségessége mellett. Ebbe a csoportba sorolhatók az alábbi predikátumok:

i. akaratot, óhajt kifejező predikátumok: *akar, kíván, óhajt, szeretné, vár, drukkol;*

ii. egyéb: *ragaszkodik hozzá, gondoskodik róla, meggyőz, szorgalmaz, rávesz, rábeszél.*

2. Kérdésfelvetés

Az előzőek alapján felmerül az a kérdés, hogy vajon mitől függ az alárendelt mellékmondat módja. A következőkben amellet kívánok érvelni, hogy szemantikai⁷ tényezőket is számításba kell venni, ha magyarázatot szeretnénk találni a módok megoszlására. Ha (11a), (11b)-t, vagy bármely más olyan régenst tekintünk, amely mind kötő-, mind felszólító módot engedélyez mondatbővítményében, nyilvánvalónak tűnik, hogy nem létezik sem szintaktikai, sem valamilyen egyéb grammatikai tényező, amely képes lenne az alárendelt mellékmondatbeli lehetséges módváltást megmagyarázni, tehát ésszerűnek tűnik az a feltevés, hogy valamilyen szemantikai motiváció áll a módválasztás, illetve a módváltás mögött. A szakirodalomban elfogadott az az álláspont, hogy a főmondat régense nagymértékben befolyásolja mellékmondatának módját. Tehát ha igaz lenne, hogy minden régens egy és csak egy módot enged, akkor amellet érvelhetnénk, hogy a módválasztást lexikális tényezők szabályozzák, azaz a régens bizonyos lexikális jegyei (amelyek a szótárban találhatók) határozzák meg az alárendelt mellékmondat lehetséges módját. Azonban az a tény, hogy egyes predikátumok több mint egy módot engednek mondatbővítményeikben, csupán lexikális jegyekkel nem magyarázható kielégítően. További érv a szemantikai megközelítés mellett az, hogy a főmondat régensének tagadásakor megváltozhat a mondatbővítmény módja.

Dolgozatom további részében egy kísérletről számolok be, amelyben a mind kötő-, mind felszólító módot engedélyező predikátumok alárendelt mellékmondatait vizsgáltam. A kísérlettel azt kívántam igazolni, hogy a kötő-, illetve felszólító módú mellékmondatok eloszlását szemantikai tényezők határozzák meg.

3. A kísérlet

3.1. A vizsgált hipotézis

Kiinduló feltevése az volt, hogy a grammatikai kontrasztok és eloszlások jelentés-megkülönböztető szereppel bírnak, vagyis minden grammati-

⁷ A szemantika és a pragmatika területe között nem húzhatunk éles határvonalat, izlés dolga, hogy mi tartozik a szemantika, illetve a pragmatika hatáskörébe. Így lehetséges, hogy az általam szemantikainak ítélt jegyeket más kutatók pragmatikai jegyeknek tekintnék.

kai kontraszt valamilyen mértékű jelentésbeli különbséget jelez. Tehát amikor két olyan mondatot vizsgálunk, amelyek az alárendelt mellékmondat módjában különböznek egymástól, akkor a tekintett két mondat között jelentéskülönbség várható. Vegyük a következő példát:

(12a) *Mónika szülei azon voltak, hogy lányuk utazzon el néhány napra pihenni.*

(12b) *Mónika szülei azon voltak, hogy lányuk elutazzon néhány napra pihenni.*

Prileszky (1974) megfigyelései alapján azt mondhatjuk, hogy (12a) abban az esetben fordul elő, amikor a szülők a célszemélyt egyértelműen felszólították az alárendelt mellékmondatbeli cselekvés végrehajtására, vagyis a mondat erős manipulálást fejez ki, míg (12b)-ben a kötőmód azt jelzi, hogy a szülők indirekt módon, egyéb eszközökkel próbálták céljukat elérni, például egy utazási csekkel lepték meg lányukat, ezt az esetet gyenge manipulálásnak fogom nevezni.⁸ (Prileszky eredeti megfogalmazása szerint felszólító, illetve céljegy jelenlétéről beszélhetünk.)

A fenti hipotézis más nyelvekre vonatkozó adatokkal is alátámasztható. Givón (1994) fogalmazza meg azt a tendenciát, hogy a kötőmód az egyes nyelvekben leggyakrabban a gyenge, de szándékos manipulálást, a preferenciát, illetve az episztemikus bizonytalanságot kifejező predikátumok mondatbővítményeiben fordul elő. Arra is rámutat, hogy például a spanyol nyelvben olyan esetekben, amikor a kötőmódú mondatbővítmény mellett főnévi igenvet tartalmazó mondatbővítmény is grammatikus, az előbbi gyenge, míg az utóbbi erősebb manipulálást jelez. Givón úgy véli, hogy itt implikációs univerzáléről van szó. Az imént bevezetett két jegy jellemzőit az alábbi táblázatban foglalom össze.

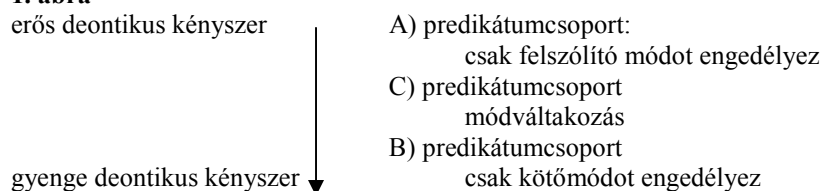
⁸ Farkas (1992b) ugyan nem különíti el a felszólító módot a kötőmódtól, azonban megjegyzi azt, hogy az igekötő, ige sorrend feltehetően érzékeny azon imperatív jelentésre, amit mellékmondatok esetén a mátrix régens közvetít.

1. táblázat

erős manipulálás	gyenge manipulálás
jövő idejű orientáltság (utóidejűség)	
a mellékmondatbeli esemény bekövetkezte nem implikált	
erős deontikus kényszer	gyenge deontikus kényszer
direkt módon manipulatív	indirekt módon manipulatív
mindig lehetséges kimenetel	nem mindig lehetséges kimenetel

Az előző részben említett predikátumcsoportok egyértelműen elhelyezhetők egy olyan skálán, amely a deontikus kényszer fokozatait mutatja.⁹ A csak felszólító módot engedélyező predikátumok a skála egyik végpontján, a csak kötőmódot engedélyező régensek a skála másik végpontján helyezkednek el, míg hipotézisünk szerint a harmadik predikátumcsoport átmenetet képez ezek között, itt módváltakozás figyelhető meg.

1. ábra

Felszólító mondatokban, illetve célhatározói mellékmondatokban szintén ez a két szemantikai jegy van jelen, és a módok eloszlása is ennek megfelelően alakul. A hipotézis igazolása tehát lehetővé tenné a főmondatbeli, illetve alárendelt mellékmondatbeli felszólító mód egységes kezelését is.

A fenti jelentéskülönbség léte azzal is alátámasztható, hogy olyan igék esetén, amikor az erős manipulálás egyre kevésbé egyeztethető össze az alárendelt predikátum lexikális jelentésével (pl. *meggyógyul*, *kiszabadul*), egyre kevésbé elfogadható a felszólító módú mellékmondat, szemben a kötőmódú mellékmondat grammatikusságával:

⁹ A 'deontikus kényszer' itt úgy értelmezendő, hogy nem az alárendelt mellékmondat ágensére, hanem magára a szituációra vonatkozik.

- (13) *Azt akarta, hogy a férje kiszabaduljon a börtönből.*
 (14) *??Azt akarta, hogy a férje szabaduljon ki a börtönből.*

A felszólító módú mellékmondat grammatikalitása erősen megkérdőjelezhető azokban az esetekben is, amikor a mátrix mondat alanya, és az alárendelt mellékmondat alanya koreferenciális:

- (15) *Peti azon van, hogy megnézzé a filmet.*
 (16) **Peti azon van, hogy nézze meg a filmet.*

A mátrixpredikátum tagadása szintén befolyásolja a módok megoszlását:

- (17) *Nem akarta, hogy elkísérjék a moziba.*
 (18) **Nem akarta, hogy kísérjék el a moziba.*

Ezt támasztja alá az a jelenség is, hogy amikor a mátrixpredikátum belső negatív tartalommal bír, a módok eloszlása ugyanilyen módon alakul:

- (19) *Ellenezte, hogy megvegyem a könyvet.*
 (20) **Ellenezte, hogy vegyem meg a könyvet.*

Összefoglalva, abból a feltevésből kiindulva, hogy a módváltakozás jelentésmegkülönböztető szereppel bír, a következő hipotézist kívántam igazolni: adott mátrixpredikátum esetén akkor áll felszólító mód az alárendelt mellékmondatban, amikor az erős manipulálás kifejezésére szolgál, míg kötomód gyenge manipulálás esetén fordulhat elő.

3.2. Anyag és módszer

A hipotézis igazolására szolgáló kísérlet során anyanyelvi beszélők egy feleletválasztós tesztet töltöttek ki. A kísérletben 55 fiatal felnőtt vett részt, átlagéletkoruk 21,5 év volt, kiválasztásuk véletlenszerűen történt, oly módon, hogy a nyelvjárási különbségek statisztikai szempontból kiegyenlítsék egymást, azaz a kísérleti személyek az ország különböző részeiről származtak, nem csak egy adott területet képviseltek. A teszt a mondatok között feltételezett jelentéskülönbség meglétét vizsgálta úgy, hogy azonos mátrixpredikátummal álló kötő-, illetve felszólító módú mellékmondatok közül lehetett választani a kontextus függvényében. A mondatpárok mindig egy adott szituáció kontextusában jelentek meg, a kísérletben résztvevők feladata az volt, hogy azt a mondatot válasszák ki, amelyik szerintük jobban jellemzi a kérdéses szituációt, azonban akár mindkét mondatot is kiválaszthatták, ha nem éreztek különbséget a mondatok között. A tesztmondatok

igekötős igéket tartalmaztak, vagyis a fentebb említett két szintaktikai kritérium közül a megbízhatóbb kritérium alapján különböztettem meg a kötőmódot a felszólító módtól. Például, a (12a), (12b) mondatpárnak megfelelő szituációk a következők voltak:

(a) Látva, hogy lányuk mennyire túlhajszolja magát, Mónika szülei állandóan azért rágták a fülét, hogy szánja rá magát az utazásra (l. a Függelék 4. pontját).

A várt válasz a függő felszólítást tartalmazó, vagyis erős manipulálást hordozó mondat, tehát (12a).

(b) Mónika túl sokat dolgozott az utóbbi időben, szülei úgy gondolták, jót tenne neki egy kis pihenés, ezért meglepték egy üdülési csekkkel (l. a Függelék 15. pontját).

A várt válasz (12b), hiszen gyenge manipulálásról van szó.

A teszt¹⁰ 6, a fentihez hasonló szituációpárt tartalmazott, azaz összesen 12 szituációt, a párok mindig egymástól elkülönítve szerepeltek, és az elvárt válaszokat tekintve is véletlenszerű volt a sorrendjük. A kérdések között néhány disztraktort is elrejtettem, annak érdekében, hogy a teszt kitöltése ne váljon rutinszerűvé.¹¹ A tesztet a kísérletben résztvevők a helyszínen töltötték ki, a rendelkezésükre álló idő mindössze 10 perc volt, ezzel azt próbáltam biztosítani, hogy a teszt kitöltése során az intuíciónkra támaszkodjanak, és ne próbáljanak meg szabályszerűségeket keresni.

3.3. Az eredmények

Az eredmények értékelése az alábbi módon történt: minden egyes szituációnál tekintetbe véve a kötőmód, illetve a felszólító mód előfordulási gyakoriságát két valószínűségi változót kapunk, amelyeket statisztikai elemzés segítségével hasonlíthatunk össze.¹²

A kapott valószínűségi változók (ξ : kötőmód, η : felszólító mód) diszkrét és nominálisak, mivel a módok gyakorisága esetén nincs olyan szem-

¹⁰ A feleletválasztós tesztet l. a függelékben.

¹¹ L. a 3., 6., 9., 12. pontot a tesztben.

¹² Az adatok statisztikai elemzéséhez felhasznált irodalom: Butler (1985), Vargha (2000)

pont, amely alapján a változó értékei sorba rendezhetők lennének, továbbá nem tulajdoníthatunk értelmet az értékek különbségének, illetve hányadosának sem. A két változó eloszlását ezért nem-parametrikus próbával, a χ^2 -próbával vethetjük össze, amely két változó kapcsolatát vizsgálja. A változók értékei a 2. táblázatban láthatók. A táblázat 1-6. sora a kötőmódot váró szituációk esetén kapott eredményeket szemlélteti, a 7-12. sor a felszólító módot feltételező beszédhelyzetek reprezentációja.

		kötőmód ξ	felszólító mód η
kötőmódot váró szituációk	1.	22	37
	2.	27	40
	3.	40	13
	4.	34	25
	5.	25	34
	6.	31	23
felszólító módot váró szituációk	7.	16	40
	8.	16	42
	9.	26	29
	10.	27	36
	11.	17	37
	12.	19	41

2. táblázat

A χ^2 -próbával végzett homogenitás vizsgálat a valószínűségi változók eloszlását hasonlítja össze. A nullhipotézis szerint nincs különbség a kötő-, illetve a felszólító mód eloszlása között, vagyis a változók homogének, paramétereik (pl. várható értékük) megegyeznek, vagyis egy adott kérdésnél a gyakoriságok közel egyformák.

A χ^2 -próba eredménye: $\chi^2(11) = 51,418$, $p < .001$, azaz a kapott statisztikai mennyiség értéke nagyobb, mint a $f=11$ szabadsági fokhoz tartozó kritikus érték 0,001 szignifikancia szintnél, tehát a nullhipotézist nagy biztonsággal elutasítjuk, a változók nem homogének, eloszlásuk nem egyezik meg.

Az eljárást úgy is megismétltem, hogy csak azokat a szituációkat tekintettem, amelyeknél a kiinduló feltétel alapján kötőmódot, illetve felszólító módot vártunk. (2. táblázat: 1-6. sor, illetve 7-12. sor)

A kötőmódot feltételező szituációk esetében $\chi^2(5) = 24,616$, $p < .05$ vagyis a nullhipotézist ebben az esetben is elutasítjuk, a változók eloszlása most sem egyezik meg.

A felszólító módot váró szituációknál a próba azt mutatja, hogy nincs szignifikáns eltérés a változók eloszlása között, azaz a változók homogének, a nullhipotézist elfogadjuk.

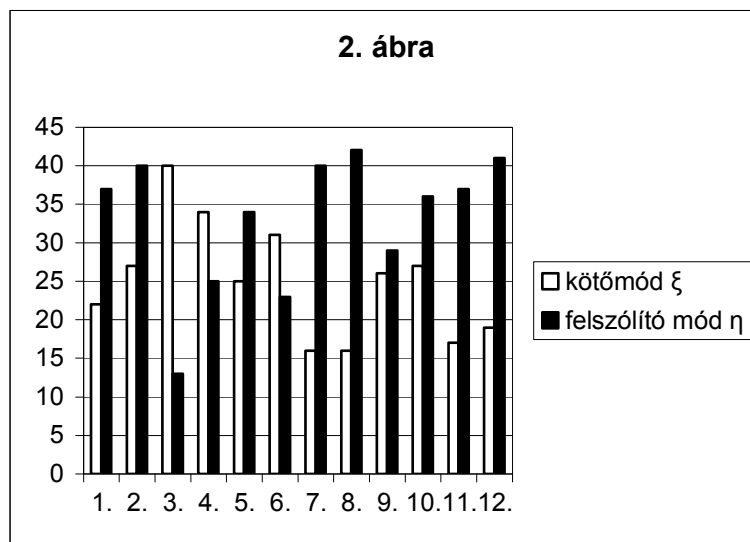
A vizsgálat alapján megállapíthatjuk, hogy szignifikáns eltérés van a két változó eloszlása, vagyis a kötő- és a felszólító mód előfordulási gyakorisága között, ha az összes szituációt tekintjük. Ugyanez az eltérés figyelhető meg a kötő módot váró, vagyis gyenge manipulálást kifejező szituációk esetében, azonban a két változó eloszlása homogén a felszólító módot váró szituációknál.

Mire következtethetünk a kapott eredmények alapján?

3.4. Az eredmények elemzése

Abból, hogy a teljes adatállomány esetén az eloszlások nem homogének, az következik, hogy a kötőmód és a felszólító mód eloszlása jelentős mértékben eltér egymástól, tehát a két mód különböző funkciókat lát el az alárendelt mellékmondatokban. Ezt az állítást tovább erősíti a részadatokra elvégzett próba eredménye. A kötőmódot váró szituációknál inhomogének az eloszlások, a felszólító módot váró beszédhelyzeteknél viszont homogének. Ez azt mutatja, hogy a módok megoszlását befolyásolja az adott szituáció, vagyis a módok megoszlása bizonyos szemantikai jegyek meglététől függ.

Ha közelebbről szemügyre vesszük az elemzett adatokat, azt látjuk, hogy a kiinduló feltétel szerint felszólító módot váró szituációk esetén (2. táblázat, 7-12. sor) mind a hat esetben az elvárásnak megfelelő eredményt kaptunk, hiszen a felszólító mód gyakorisága az alárendelt mellékmondatokban mind a hat esetben nagyobb, mint a kötőmódé.

Nem ilyen egyértelmű a helyzet a kötőmódot feltételező szituációknál (2. táblázat, 1-6. sor), ugyanis itt három esetben (1., 2., 5. szituáció), a kiinduló feltételnek ellentmondva, a felszólító mód gyakorisága nagyobb, mint a kötőmódé (vö. 2. ábra). Véleményem szerint ez nem elég ok arra, hogy a kiinduló hipotézist (kötőmód akkor szerepel az alárendelt mondatban, amikor a beszédhelyzetben gyenge manipulálásról van szó) elvessük. Vizsgáljuk meg a szóban forgó három szituációt, ezekben rendre a *rávesz valamire; azt akarja, hogy*, illetve *azt kívánja, hogy* predikátumok szerepeltek, az elvárásoknak megfelelő válaszokat eredményező szituációkban pedig a *gondoskodik róla, hogy; azt szeretné, hogy; azon van, hogy*. Érdekes lenne az alárendelt mondatok módja szerinti grammatikalitást is tesztelni, hiszen ha az alanyok egy része nem fogadja el mindkét módot grammatikusnak, az nyilván befolyásolja a kapott eredményeket. (Összesen 51 esetben jelölték be mind a két lehetőséget, ez csupán 7,7%-a az összes megválaszolt kérdésnek.)

	Felszólító módú válaszok száma												Össz:
		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Kötőmódú válaszok száma	1										3		3
	3								3				3
	4							6	1	1		1	9
	5						5	3	1				9
	6					4	3	5	1	1			14
	7				5	2	1						8
	8			2	1	1	2						6
	9							1					1
	10	1	1										2
	Össz:	1	1	2	6	7	11	15	6	2	3	1	55

3. táblázat¹³

A 3. táblázat azt mutatja, hogy a teszt kitöltése során az egyes beszélők milyen arányban választották a kötő-, illetve a felszólító módot. A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a különböző módok választásánál egyéni különbségekkel is számolnunk kell, hiszen 12 olyan személy volt a kísérletben résztvevők között, aki több mint 75%-ban a felszólító módot választotta, ezzel szemben csupán hárman jelölték be hasonló arányban a kötőmódot. Ezek szerint jóval többen vannak olyanok, akik idiolektusában a felszólító mód preferáltnak mutatkozik a kötőmóddal szemben. Előfordulhat az is, hogy az a három szituációpár, amelyek esetén az elvárásaink nem igazolódnak, nem volt elég egyértelműen megfogalmazva, vagyis a teszt tökéletlensége is hatással lehet a kapott eredményre. Továbbá, érdemes lenne a kísérletet nagyobb minta alapján megismételni, és a kapott eredményeket a mostani vizsgálat eredményeivel összevetni.

A fentieket összegezve, a kísérlet eredményei igazolták a kiinduló hipotézist, hiszen a felszólító mód esetében egyértelmű preferencia mutatkozik az erős manipulálást kifejező mellékmondatokban való használatra. Az, hogy a kötőmód esetében inkább csak tendenciáról beszélhetünk, nem mond ellent feltevésünknek, mindössze arra a segédhipotézisre¹⁴ van szükség, hogy a felszólító mód eloszlása kevésbé kötött, mind a kötőmódé. Ez viszont nyil-

¹³ A táblázatban „kötőmód 2” sor illetve „felszólító mód 1” oszlop nem szerepel, mert egyetlen válaszadónál sem fordult elő ilyen megoszlás.

¹⁴ Erre az összefüggésre az egyik bíráló hívta fel a figyelmet.

vánvaló, hiszen a felszólító mód használata nem korlátozódik csupán alárendelt mellékmondatokra.

4. Összegzés

Összegzőképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a kísérlet eredményei alátámasztják azt a kiinduló feltevést, hogy az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító mód eloszlását szemantikai tényezők határozzák meg. A statisztikai vizsgálat részben igazolta azt is, hogy a kötőmód engedélyezése gyenge manipulálás, míg a felszólító mód választása erős manipulálás esetén lehetséges. Ezt a kísérletet előtanulmánynak tekinthetjük a kötő-, illetve a felszólító mód eloszlása közötti különbségek feltárásához, azonban a most felvázolt jelenség további, behatóbb tanulmányozást igényel, amely mindhárom predikátumcsoport vizsgálatát is magában foglalná. Mindazonáltal úgy vélem, hogy már ezen kiinduló kísérlet eredményei is további bizonyítékot szolgáltatnak a kötőmód önálló módként való elismerése mellett.

HIVATKOZÁSOK

- Butler Christopher 1985: *Statistics in Linguistics*, Basil Blackwell, Oxford.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest: Osiris Kiadó, 127–155, 210–221.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc szerk. 1994: *The Syntactic Structure of Hungarian* (Syntax and Semantics 27), San Diego: Academic Press.
- Givón Talmy 1994: Irrealis and the Subjunctive, *Studies in Language* 18/2, 265–337.
- Farkas Donka 1992a: On the Semantics of Subjunctive Complements, in Hirschbühler Paul – Koerner Konrad szerk.: *Romance Languages and Modern Linguistic Theory*, Amsterdam: John Benjamins, 69–104.
- Farkas Donka 1992b: Mood Choice in Complement Clauses, in Kenesei István – Pléh Csaba szerk.: *Approaches to Hungarian* 4, *The Structure of Hungarian*, JATE, Szeged, 207–225.
- Haverkate Henk 2002: *The Syntax, Semantics and Pragmatics of Spanish Mood*, Pragmatics – Beyond, New Series, Volume 96, Amsterdam: John Benjamins.
- Kálmán László szerk. 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*, Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I, Mondattan*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 529–713.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 106–107.
- Molnár Ilona 1995: Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. A magyar kötőmód kérdéséhez, *Nyelvtudományi Közlemények* **94**, 5–43.
- Palmer Frank Robert 1986: *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pataki Pál 1984: A francia subjonctif és a magyar kötőmód, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **XV**, Budapest: Akadémiai Kiadó, 207–18.
- Prileszky Csilla 1974: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről, *Nyelvtudományi Értekezések* **83**, 473–75.
- Tóth Enikő 2003: A magyar kötőmódról, *Magyar nyelvjárások* **41**, 617–626.
- Vargha András 2000: *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti, biológiai alkalmazásokkal*, Pólya Kiadó, Budapest.

Függelék

1. Karikázd be azt a mondatot, amelyik jól jellemzi az alábbi szituációt! Ha mind a kettő illik a szituációra, mindkettőt megjelölheted.

1. Mariról megjelent egy kép az újságban, amire nagyon büszke volt, de nem akart vele dicsekedni, ezért családja tagjainak csak az újságot ajánlotta a figyelmébe.

- a) Mari rávette családja tagjait, hogy megnézzék az újságot.
- b) Mari rávette családja tagjait, hogy nézzék meg az újságot.

2. A cégvezető nagyon precíz, akkurátus ember, mindig időben tájékoztatja kívánságairól a titkárnőt. Most is előre jelezte azt az óhaját, hogy céges autó várja az állomáson.

- a) A cégvezető gondoskodott róla, hogy megvárják az állomáson.
- b) A cégvezető gondoskodott róla, hogy várják meg az állomáson.

3. János nem szereti a nagy tömeget, zsúfoltságot, felesége viszont szívesen költözne nagyvárosba.

- a) János lebeszéli arról a feleségét, hogy elköltözzenek Budapestre.
- b) János lebeszéli arról a feleségét, hogy költözzenek el Budapestre.

4. Látva, hogy lányuk mennyire túlhajszolja magát, Mónika szülei állandóan azért rágták a fülét, hogy szánja rá magát egy utazásra.

- a) Mónika szülei azon voltak, hogy elutazzon néhány napra.
- b) Mónika szülei azon voltak, hogy utazzon el néhány napra.

5. Bélának viszonya van egy nővel, aki mindent megtesz annak érdekében, hogy rávegye a válásra.

- a) Azt akarja, hogy Béla elváljon a feleségétől.
- b) Azt akarja, hogy Béla váljon el a feleségétől.

6. Peti szorgalmazta, hogy kövérkés öccse minden nap fusson.

- a) Ennek érdekében szülinapjára edzőcipőt vett neki.
- b) Azonban hiába mondta neki minden este, hogy tartson vele.

7. Pisti nagyon lusta kisdíák, minden mással szívesebben foglalkozik tanulás helyett. Szülei már nem tudtak mit kitalálni, így egy biciklit ígértek neki, hogy rábírják a tanulásra.

- a) Pisti szülei szeretnék, hogy kisfiuk megírja a leckét.
- b) Pisti szülei szeretnék, hogy kisfiuk írja meg a leckét.

8. A cégvezető nagyon előrelátó ember, legutóbb is, amikor Bécsbe utazott, előre rendelt egy taxit.

- a) A cégvezető már előre gondoskodott róla, hogy megvárják az állomáson.
- b) A cégvezető már előre gondoskodott róla, hogy várják meg az állomáson.

9. Az iskola udvarán focizó srácok véletlenül betörték a tornaterem ablakát. Az igazgató szigorú, de igazságos ember, ezért méltányos büntetést szabott ki.

- a) Az igazgató elrendelte, hogy a fiúk megtérítsék a kárt.
- b) Az igazgató elrendelte, hogy a fiúk térítsék meg a kárt.

10. Mariról megjelent egy kép az újságban, azt szerette volna, hogy minél többen lássák, ezért mindenki figyelmét felhívta rá.

- a) Mari rávette családját tagjait, hogy megnézzék az újságot.
- b) Mari rávette családját tagjait, hogy nézzék meg az újságot.

11. Az evezősök mindent megtettek annak érdekében, hogy a következő nagy világversenyre megfelelően felkészüljenek. Ez elképzelhetetlen lett volna edzőjük segítségével nélkül, aki ennek a célnak megfelelően állította össze a felkészülési tervet.

- a) Az edző azt kívánta, hogy tanítványai megnyerjék a versenyt.
- b) Az edző azt kívánta, hogy tanítványai nyerjék meg a versenyt.

12. Lacika ragaszkodik hozzá, hogy minden este meséljenek neki.

- a) Így esténként mindig előveszi a meséskönyvet.
- b) Az esti fürdés után mindig kérleli szüleit.

13. Pisti rosszcsonst gyerek, nem akar leülni az asztal mellé, hiába kérlelik szülei este, hogy tanuljon.

- a) Pisti szülei azt szeretnék, hogy kisfiuk megírja a leckét.
- b) Pisti szülei azt szeretnék, hogy kisfiuk írja meg a leckét.

14. Bélának viszonya van egy nővel, aki állandóan azt mondogatja neki, hogy vessen véget ennek a tarthatatlan állapotnak, és legyen végre csak az övé.

a) Azt akarja, hogy elváljon a feleségétől.

b) Azt akarja, hogy váljon el a feleségétől.

15. Mónika túl sokat dolgozott az utóbbi időben, szülei úgy gondolták, jót tenne neki egy kis pihenés, ezért meglepték egy üdülési csekkkel.

a) Mónika szülei azon voltak, hogy lányuk elutazzon néhány napra.

b) Mónika szülei azon voltak, hogy lányuk utazzon el néhány napra.

16. A tehetséges evezősök edzőjük segítségével készültek fel egy nagy versenyre. A verseny előtt az edző szóban is megfogalmazta közös kívánságukat.

a) Azt kívánta, hogy tanítványai megnyerjék a versenyt.

b) Azt kívánta, hogy tanítványai nyerjék meg a versenyt.

A MAGÁNHANGZÓS ÉS MÁSSALHANGZÓS TÖMBÖKRŐL¹

TÓTH MARIANNA

1. Bevezetés

A magánhangzó- és mássalhangzó-kapcsolatok reprezentációs alapú modellezésében új és részben máig megoldatlan kérdéseket vetett fel az elágazó konstituensek elhagyása. A szigorú CVCV-elmélet (Lowenstamm 1996) kevésbé szembeötlő következményei még nincsenek kimerítően körüljárva. Ilyen a magánhangzók és a mássalhangzók ábrázolása közti teljes megfelelés, izomorfia, amely arra enged következtetni, hogy rendszerbeli viselkedésük is párhuzamos. A dolgozat azt vizsgálja, hogy ez a 'rendszerkénszerűből' adódó párhuzam valóban fennáll-e egyes rendszerek szintjén vagy akár univerzálék formájában. Az adatok bemutatása a 2. részben található. A 3. rész azt tárgyalja, hogy miért problematikusak mind a fent említett CVCV, a klasszikus kormányzásfonológia (pl. Harris 1990) és a VC-fonológia (Dienes – Szigetvári 1999) számára is. Egy olyan elképzelést vet fel a 4. rész, amely indirekt módon következik a szigorú CVCV-ből és közelebb vihet a probléma megoldásához. Az 5. rész klasszikus magán- és mássalhangzó-rendszerek tipológiáinak, az érvelés szempontjából releváns elemeit mutatja be. Érvelésem szerint az eddig egyöntetűen mellőzött mássalhangzó-kapcsolatok közül néhány típus bekerülhetne a fonémarendszerekbe, ahogy a diftongusok egy részét is hagyományosan fonémának tekintjük. A magánhangzók és mássalhangzók rendszerbeli viselkedését és a dolgozatban felvetett *monofonémikus* mássalhangzós tömbökkel kapcsolatos elhatárolási problémákat kutatja a dolgozat gerincének tekinthető 6. rész.

2. A megfigyelés

A kormányzásfonológia évtizedek óta részletekbe menően foglalkozik a lehetséges és az agrammatikus mássalhangzó-kapcsolatok feltételezett szerkezetével és tágabb prosódiai környezetük rájuk irányuló hatásaival. Ezen belül is számos cikk és könyv fókuszál különböző angol dialektusokra,

¹ A mássalhangzó-kapcsolatok egységként kezelésének ötletét Szigetvári Péter vetette fel konzultációink során. A dolgozat megírását is hasznos tanácsokkal és nagy türelemmel segítette. A LingDokKonf 7. és az Elméleti Nyelvészet doktori szeminárium résztvevőinek is köszönöm a megjegyzéseket. Külön köszönöm Kálmán Lászlónak, Kristó Lászlónak, Rebrus Péternek és Törkenczy Miklósnak és a névtelen bírálónak az észrevételeket.

amelyeket számos leíró jellegű tanulmány is ismertetett már, illetve más elméletek tükrében is folyamatosan kutatnak. Az alapos feldolgozottság ellenére találni olyan jelenségeket, amelyek időről időre előkerülnek a fonológiai irodalomban, de más-más jelentőséggel bírnak a különböző elméletek számára és részben megmagyarázatlanok. Ilyenek azok az angol disztribúciós tények is, amelyeket az (1) táblázat foglal össze. A táblázat adatai egy 70 000 szavas elektronikus adatbázisból származnak (<http://seas3.elte.hu/epd.html>). Redukált magánhangzó utáni, szóvégi zárhangok számát mutatja a felső sor. A középső és az alsó sorba a hasonló pozícióban lévő homorgán nazális + zárhang, illetve /l/ + zárhang kapcsolatok kerültek.

(1)

	p	t	k	b	d	g
ə __#	13	67+ ²	23	2	47	∅
əN __#	∅	663	∅	∅	26	∅
əl __#	∅	1	∅	∅	2	∅

Egy, a hangsúlytalan magánhangzók viselkedését szisztematikusan leíró tanulmány (Nádasdy 1994: 72) a nem-koronális obstruensek és mássalhangzó-kapcsolatok előtti rendszeres *nem redukálódás* szempontjából mutat be részben hasonló adatokat. A „védelmező kódá” (*protective coda*) előtt teli magánhangzót találunk: a *pedagogue* ‘vaskalapos tanár’ szó ejtése 'pedəgɒg (*'pedəgəg). Minket azonban ezek az adatok a mássalhangzók és mássalhangzó-kapcsolatok disztribúciója miatt érdekelnek. Erről az oldalról vizsgálja a jelenséget Szigetvári (1994: 193) is, amely az *əmp hiányát veti fel az angol fonotaktikájában. Ez utóbbi tanulmány a koronális hangok jelöltségével foglalkozik.

Mielőtt áttérnénk az adatok értelmezésére, bemutatjuk a [g] általánosabb (de nem kimerítő, csak szóvégi és ə utáni) disztribúcióját (2) alatt.³

² Csak az *effort* szóig 67 előfordulása van az ət# szekvenciának az elektronikus szótárban. Ez az adat ugyan nem pontos, de így is mutatja, hogy az összes əC# közül ebből a típusból van a legtöbb.

³ A számadatok a már említett elektronikus adatbázison végzett keresés eredményei (Tóth 2002: 41ff). A szokásos bizonytalanság (mit tekintünk külön szóalaknak, az elhalványult

(2)

ʌg#	18	<i>bug</i>	‘bogár’
eg#	6	<i>beg</i>	‘könyörög’
æg#	26	<i>bag</i>	‘zsák’
ɪg#	15	<i>big</i>	‘nagy’
eɪg#	3	<i>plague</i>	‘pestis’
əʊg#	4	<i>brogue</i>	‘bakancs’
aɪg#	0	-	-
aʊg#	0	-	-
ɔɪg#	0	-	-
əg#	0	-	-
əgə	16	<i>arrogance</i>	‘arrogancia’
əgV	12	<i>abrogate</i>	‘eltöröl’
əgC	6	<i>diagram</i>	‘ábra’

3. Az elméletek

3.1. Reprezentációk és eszközök

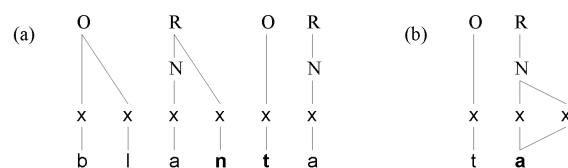
Az (1)-ben található adatok közül, CVCV-elmélet és a kormányzásfonológia tükrében is, magyarázatra szorul a [g] eloszlása. Ez azért váratlan, mert a koronalitástól eltekintve is ‘komplexebb’ egy mássalhangzó-kapcsolat szerkezete a kormányzásfonológiában és a CVCV-elméletben, mint egy jelöltebb képzési helyű rövid mássalhangzóé. Ha komplexebb a struktúra, akkor prozódiailag gyenge környezetben disztribúciója megszorítottabb kellene legyen. Tehát azt várnánk, hogy [ənd], [ənt], [əld], [əlt] se forduljon elő szó végén, ha [əg] hiányzik.⁴ A jelöltségről hasonlóan vélekedik a két elmélet, a lényeges különbség abban mutatkozik meg, hogy az utóbbiban nincsenek elágazó konstituensek és a kormányzás/engedélyezés csak egy irányba

morfológiai összetételt hogyan kezeljük) természetesen arra intenek, hogy csak tájékoztató jellegűnek vegyük az értékeket. Megpróbáltam következetesen szűrni az adatokat.

⁴ A komplexitást (elemösszetétel szintjén) egy szegmentumon belül számolja a GP. Ettől függetlenül viszont erősebb jogosításra van szüksége egy mássalhangzó-kapcsolatnak (Charette 1990)

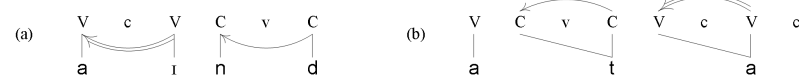
hat.⁵ A klasszikus kormányzásfonológiában (pl. Harris 1994: 80) a részleges gemináták és a hosszú magánhangzók reprezentációja a következő:

(3)

A szigorú CVCV-elméletből kialakult VC-fonológia (Dienes – Szigetvári 1999) hasonló szekvenciákhoz a következő szerkezeteket társítja:

(4)

Az (3b) ábráról leolvashatjuk, hogy a kormányzásfonológiában a hosszú magánhangzók és a diftongusok egy összetevő alá tartoznak, a más-salhangzó-kapcsolatok és a gemináták pedig két külön összetevőt alkotnak (3a). A VC-fonológiában, mint azt (4a) mutatja, a diftongusok és a mássalhangzó-kapcsolatok szerkezete lényegében párhuzamos. A (4b) ábrán látható a gemináták és hosszú magánhangzók reprezentációja.⁶ A diftongu-

⁵ A Scheer-féle CVCV-elméletben (pl. Scheer 1998) és a VC-fonológiában is célkitűzés, hogy egységesen balról jobbra hasson minden erő. Ez azonban nem szükségszerű egy CVCV alapú elméletben. Rowiczka (1998), amely szintén CVCV elemzést használ, jobbról balra ható szoros kormányzást feltételez. Mint látni fogjuk Cyran (2003)-ban is szerepel mindkét irány.

⁶ Az ábrák sematikusak, hiszen az unáris elemekből felépülő melodikus szerkezet helyett itt csak az ábrázolt hangok IPA jelét adom meg. A (4b) ábrán a nyílak hangváz feletti megjelenítésének csak tipográfiai okai vannak, fonológiai tulajdonságai azonosak a (4a)-beliakkal. Az engedélyezési és kormányzási viszonyokkal sem foglalkozom részletesebben. A (3a) és (3b) ábrán nem is jelenítettem meg ezeket. Az itt említett elméletek alapcikkjei részletesen tárgyalják ezeket a kérdéseket. A magánhangzók és mássalhangzók szerkezeti párhuzamaival kapcsolatban lásd még Rebrus (2000, 2002) és Szigetvári (1999).

sok/monoftongusok esetében a közbezárt, üres C nem interpretálódik. Benne foglaltatik egy engedélyezési tartományban, amely a körülötte levő magánhangzós pozíciók között létesül (vö. *burial domain*, Szigetvári 1999). Egyes mássalhangzó-kapcsolatok (homorgán valódi kapcsolatok) és a gemináltak esetében pedig a két C között létrejövő kormányzás „temeti el” az üres V-t. Fontos megemlíteni, hogy az álkapcsolatot és a hiátust éppen a két tagjuk közti kapcsolat *hiánya* különbözteti meg ezektől a valódi kapcsolatoktól. A melódiát nem tartalmazó C nem igényel elnémitást, elméleten belüli okokból („a mássalhangzósság maga a csönd” – vö. Szigetvári 1999), az álkapcsolatbeli üres V-t pedig kormányozza a legközelebbi teli V, ezzel elnémitva azt (vö. *proper government*).

Az eredeti nevek megtartása ellenére, a kormányzás és engedélyezés definíciója a kormányzásfonológia alapcikkei óta jelentős változáson ment keresztül, ahol külön nem említem ott a VC-fonológia definícióit használok. Ennek értelmében, mindkét viszony szigorúan lokális és balról jobbra hat. A kormányzás a célpont inherens tulajdonságait gyengíti, az engedélyezés pedig erősíti.

3.2. Elemzések

Az itt tárgyalt adatokkal foglalkozik Gussmann (1998: 123) is. Az elméleti keret ott a klasszikus kormányzásfonológia. A hiányzó $\alpha C_1 C_2 \#$ alakokat azzal magyarázza Gussmann, hogy a rím bővítménye (a kóda) teli magánhangzót kíván maga elé abban az esetben, ha őt gyenge (azaz nem koronális) mássalhangzó kormányozza. A mássalhangzó-kapcsolat engedélyezésében részt vesz ugyanis az előtte álló és az azt követő magánhangzó is. A mássalhangzó-kapcsolatot megelőző magánhangzó a „kódát”, az azt követő magánhangzó pedig a szótagkezdetet (*onset*) engedélyezi (vö. Harris 1994: 159ff). Az angolban ugyan van C#, de a feltételezett szóvégi üres szótagmag gyengébb engedélyező, mint egy teli magánhangzó. Ezt az mutatja, hogy αmpV típusú szekvenciák előfordulnak: *compare*, *combine*, *concoct* (lásd Tóth 2002: 42–43). Ha tehát a mássalhangzó-kapcsolatot *követő* környezet gyenge, legalább az őt megelőző erős kell legyen: pl. *jump* ($Vmp\#$) vagy *milk* ($Vlk\#$).

Cyran (2003: 280ff) szintén foglalkozik a szóvégi jelenségekkel, a keret azonban CVCV ezen felül az üres V-k szerepe is megváltozott. Mint láttuk, a CVCV elmélet egyes ágainak célkitűzése a laterális erők irányának egységesítése, és ezzel az elmélet megszorítottabbá tétele. Cyran modelljében

viszont mindkét irányba hathat az engedélyezés. A C_1C_2 -t körülvevő két magánhangzó között balról jobbra ható engedélyezési kapcsolatot feltételez. Ez az eszköz a *Licensing Inheritance* modell továbbgondolása, amely eredetileg a neutralizációs (asszimilációs és leníciós) jelenségek magyarázatára szolgált (Harris 1997).

A dolgozatban a VC-fonológia keretében elemzem az adatokat, ebben a modellben pedig nincs balról jobbra ható engedélyezés, azaz Gussmann és Cyran elemzése nem hasznosítható. A VC-fonológia abban is eltér a cikkben említett elméletektől, hogy a hangváz (*skeleton*) egy mássalhangzóra végződő szó esetén valóban mássalhangzóra végződik, nincs még egy üres szótag-mag (Szigetvári 1999: 90).

Feltételezésem az, hogy azok a mássalhangzó-kapcsolatok, amelyek az angolban szóvégi helyzetben megjelenhetnek redukált magánhangzó után, különlegesen a koronalitásuktól függetlenül is. Úgy viselkednek, mintha jelöletlenebbek lennének egyes rövid mássalhangzóknál (pl. a [g]-nél) is. Nem elemzem őket kontúrszegmentumnak, hiszen például a hangsúly szempontjából hosszúként viselkednek (*mána*<ge> vs. *demán*<d>). Sőt a reprezentációjukon más módon sem kívánok változtatni ezen a ponton. Az alábbiakban inkább azt fogom megvizsgálni, hogyan lennének mégis egy jelöltségi skálába illeszthetők a rövid mássalhangzókkal.

4. A mássalhangzós és magánhangzós tömb

4(a)-ban és 4(b)-ben láhattuk, hogy a szigorú CVCV-elmélet és a VC-fonológia reprezentációi párhuzamot vonnak egyrészt C: és V:, másrészt C_1C_2 és V_1V_2 közt. A hiátus hasonló módon, az álkapcsolatnak (*bogus cluster*) feleltethető meg. Ezek a szakirodalomban is sűrűn megtalálható megállapítások. Viszont, ha fennállnak ezek a párhuzamok, akkor C és C_1C_2/C : viszonya is párhuzamba állítható V és V_1V_2/V : viszonyával. Mivel van olyan hagyomány, amely a diftongusok egy részét minőségileg egy kategóriába sorolja a monoftongusokkal, azaz monofonémátikusak tekinti, a fent említett analógia alapján a mássalhangzó-kapcsolatok is beilleszthetők lennének a rövid mássalhangzók sorába. Nevezzük az ilyen módon egységként kezelt C_1C_2 -t *mássalhangzós tömb*-nek. Ez ahhoz is vezethet, hogy részben egyesíthetjük a mássalhangzó-kapcsolatok és a mássalhangzók jelöltségi skáláit. Egy egységes reprezentáció meg tudná magyarázni, miért „jelöletlenebb” az [ənd#] vagy az [əld#], mint az *[əg#]. Kérdés, hogy ezt a párhuzamot csak az elmélet belső kényszere diktálja vagy ténylegesen is megvaló-

sul különböző nyelvi rendszerekben, esetleg univerzálisan. Természetesen nem gondoljuk, hogy a jelöltséget pozíciótól függetlenül meg lehet határozni, szó elején például *[#nd] vagy *[#ld] nincs az angolban, míg a [#g] igen gyakori (lásd még 6.4.).⁷

5. Hagyományos magán- és mássalhangzós tipológiák

Az adatok és a feltételezett elméleti háttér ismeretében arra keresek választ, hogy miért nehézkes a mássalhangzó-kapcsolatok egységként – de nem kontúrszegmentumként – való értelmezése. A magyarázatot abban látom, hogy a fonéma-rendszer-elképzelések, leíró munkák erősen hatnak az elméletalkotásra, és ezekben a munkákban feltételezésem szerint fonéma-kombinációként szerepelnek a vizsgált C₁C₂ szekvenciák. Az alábbiakban Trubeckoj (1939), Lass (1984) és Maddieson (1984) elképzeléseit mutatjuk be a fonéma-rendszerekről. Választ keresünk arra a kérdésre, hogy a magánhangzókat és mássalhangzókat párhuzamosan kezelik-e ezek a rendszerek. Az összehasonlítás egyfelől a diftongusokra és a mássalhangzó-kapcsolatokra, másfelől a hosszú magánhangzókra és a geminátákra koncentrál. Tisztában vagyunk vele, hogy ezek mögött a tipológiai munkák mögött gyakran „kevésbé finomra hangolt” elméletek állnak, mint azok, amelyeket jóval kisebb adatbázis modellezésére szántak. Vezethetik a besorolást gazdagsági érvek és más praktikus döntések. Ezen kívül a már számukra sem primer forrásból vett adatok bizonytalanságával is számolniuk kell. Ahol szükséges, kitérek ezekre a kérdésekre. Fontos lehet az ilyen jellegű munkák tanulmányozása azért is, mert általában számos nyelvet felsorakoztatnak, ezzel többé-kevésbé pontos, illetve kritikával kezelendő adatbázist is nyújtanak egy tipológiai elemzéshez. A 6.2. és a 6.3. részben implikációs relációkról lesz szó, lehetőség szerint minél több jól ismert rendszerben kell alaposan megvizsgálni a mássalhangzók és magánhangzók kapcsolatát ahhoz, hogy megalapozott állításokat tehessünk. Tehát egyszerre kell extenzív és intenzív kutatómunkát folytatni.

5.1. Lass tipológiai kutatásai

Lass (1984: 125–168) a V és C rendszerek „normalizálásában” veszélyforrást lát a tipológiák számára. A szabályossá nyesett magánhangzó-rendszerek, ahol a fonetikai megvalósulástól elvonatkoztatnak – és azokat

⁷ A jelöltség kontextus-függő voltát tárgyalja többek közt Steriade (1997); Rebrus – Trón (2002: 32).

nem is közlik – kétes adatokat szolgáltathatnak az implikációs vagy abszolút univerzálékat kutatók számára. Mint megállapítja, noha mind a hosszú magánhangzók mind a diftongusok gyakran szerepelnek az egyes nyelvek magánhangzó-rendszerét bemutató ábrákon, a tipológiai tanulmányok fő áramlata a hosszúság kezelésében nem egységes, a diftongusokat pedig szinte egyöntetűen kizárja (Lass 1984: 137). Ez viszont, mint megállapítja, ahhoz az ellentmondáshoz vezetne, hogy pl. amikor a középgangol [i:], [u:] a nagy magánhangzó-eltolódás (Great Vowel Shift) során diftongizálódott [ai]-vá és [au]-vá, „elhagyta” volna a magánhangzórendszert, néhány amerikai dialektusban pedig egy további [ai] > [a:] változás során visszatért volna (i.h.).

Lass nem ért egyet Hockett (1955) extrém nézőpontjával sem, amely szerint sem a hosszú magánhangzók, sem a diftongusok nem részei a rendszernek. Mindkét esetben két hang szekvenciájáról beszélünk. Az izlandit említi ellenpéldaként, ahol V és a V₁V₂ rövid zárt szótagba és hosszú nyílt szótagba is tartozhat. Figyeljük meg az [ai] eloszlását az (5) ábrán. Ladefoged – Maddieson (1994: 71) izlandi példái más szempontból is érdekesek lesznek (lásd 6.1.).

(5)		
[maɪhtɪr]	<i>mættir</i>	‘lehet’
[maɪttɪr]	<i>mæddir</i>	‘szomorú’
[maɪ:ɪr]	<i>mætir</i>	‘találkozni’ [E2, progr. subj.]
[maɪhtnɪr]	<i>mætnir</i>	‘találkozni’ [T3, progr.ind.]

Lass megállapítja, hogy a hosszú és rövid magánhangzók gyakran se számukban se minőségükben nem alkotnak párokat egy rendszeren belül. Elemzése szerint az elzászi németben 10 rövid és 11 hosszú monoftongus van (erről még lásd 6.2). A geminátákat Lass külön fonémának elemzi, a mássalhangzó-kapcsolatokat viszont nem.

5.2. Trubeckoj a mono- és polifonémikusságról

Trubeckoj (1939: 55ff) elemzése szerint a diftongusokat monofonémikusak tekintjük, ha megfelelnek egy hat pontból álló kritérium-rendszernek, amit itt nem szükséges részleteznünk. Ezek tükrében a diftongusokat monofonémikusnak elemeznénk az angolban, németben, de az orosz nyelvben nem. A hosszú magánhangzókról igen keveset ír, de az angol rend-

szer elemzése alapján egyértelműen monofonémikusnak tartja őket (i.m. 116ff). A polimorfémikus geminátákat mássalhangzó-kapcsolatnak tekinti, az egy morfémán belül található geminátákat viszont *átmenetnek* tekinti a rövid mássalhangzók és a mássalhangzó-kapcsolatok között (i.m. 162). Speciális fonémáknak tartja őket, amelyeknek a kezdete és vége fonológiaiilag két pontot alkot, míg a sima fonémák kezdete és vége egy pontban valósul meg. Felveszi az oppozíciókért felelős korrelációk közé a geminációs korrelációt (*correlation of consonantal gemination*). Ezzel szemben az angol [nd], [nt], [ld], [ld] Trubeckoj rendszerében egyértelműen fonéma-kombinációnak számít.

5.3. Az UPSID-ban használt elvek a fonéma-rendszerek egységes értelmezéséhez

A Maddieson (1984)-ben közzétett UPSID (UCLA Phonological Segment Inventory Database) számos forrásból táplálkozik, ezért szükséges volt egy egységes módszertan kidolgozása, aminek a segítségével „közös nevezőre” hozták az adatokat. Az adatbázis nem tekinti a *hosszú magánhangzókat* fonémának, ha abban a nyelvben a rövid magánhangzók egy az egyhez megfeleltethetők (minőségben is) a hosszúaknak. Ilyenkor a hosszúságot nem fonémikus csak szuprasegmentális tulajdonságként rögzíti, a rendszer tehát akkora, ahány rövid magánhangzó van. Ha azonban nem teljes a megfeleltethetőség (akár úgy, hogy valamelyik hangnak hiányzik a hosszú vagy rövid párja, akár úgy, hogy minőségi különbség is van) a hosszúságot az adott szegmentum tulajdonságaként veszi fel (i.m. 128ff). A minimálpár-módszer ilyen eredményeket hozna ki abban az esetben is, amikor páronként megfeleltethető ugyan minden V_i és V_i , de mégis jelentés-megkülönböztető erővel bírnak.

A hosszúságnak mint megkülönböztető jegynek csak a magánhangzók tárgyalásánál szentel pár oldalt. A *gemináták* kiszűréséhez használt módszert nem ismerteti, egy részüket nyilván monofonémikusnak kezeli, hiszen a kötet végi mássalhangzórendszer-ábrák közt némelyik tartalmaz geminátákat. Kétségeinket növelheti, hogy például a magyarban az UPSID szerint nincsenek gemináták. A dolgozatban szereplő izlandi (lásd 5.1., 6.2.) és olasz (6.2.) szintén hiányoznak ebből a merítésből, amely a reprezentativitás kedvéért számtalan nyelvet kihagy. Mint Cser (2002: 42) megállapítja, a hosszúság kezelése következetlen az UPSID-ban, ezért a geminátákra vonatkozó adatokra nem támaszkodhatunk.

Az UPSID a *diftongusok* kérdésében igen radikális álláspontot képvisel, a vizsgált 317 nyelvből 23-ban talál monofonémikus diftongusokat (Maddieson 1984: 133). Nyilvánvalóan más, azaz fonetikai, kritériumrendszer alapján állapítja meg Lindau, Norlin és Svantesson (1985), hogy a világ nyelveinek közel harmadában van diftongus. Ezekben belül [ai] típusú 75 %-ukban, [au] típusú pedig 65 %-ukban. Az UPSID-ban sok esetben VV szekvenciának vagy VC, azaz magánhangzó-siklóhang szekvenciának elemezték ezt a fonetikailag persze homogén csoportot.

A *mássalhangzó-kapcsolatok* NEM részei az UPSID adatbázisban a fonémarendszereknek. Potenciálisan több mássalhangzón is „szétterülő” jegyek akkor elemződtek egy fonéma alá tartozónak, ha a kérdéses szegmentum disztribúciója a kontúrszegmentumos elemzést támogatta (pl. az adott nyelvben egyébként nem volt zárt szótag, illetve szó elején mássalhangzó-kapcsolat).

5.4. Tanulságok

Az itt bemutatott különböző tipológiák azt tükrözik, hogy a diftongusok helye a fonémák közt nem olyan biztos, mint azt az angolszász hagyomány fősodra mutatja. Szekvenciaként is gyakran kezelik őket. A hosszú magánhangzók és a gemináták a konkrét rendszer részletes elemzésétől függetlenül, de gyakran benne vannak a fonémalistákban. A trubeckoji geminátaelképzelés áll talán legközelebb az itt felvetett *mássalhangzós tömb* fogalomhoz, amennyiben egység, de fonológiaiilag mégis két részből áll. Itt viszont a C_1C_2 -k egy részét (elsősorban az NT, LT, RT típust) is ez alá a fogalom alá vonjuk. Ez a lépés a vizsgált tipológiákban nem szerepel, a szekvenciának is elemezhető prenazalizált zárhangok vagy az affrikáták például csak akkor vannak benne az UPSID-ban, ha kontúrszegmentumos elemzésüket kívánja az adott nyelv rendszere.

6. C/CC és V/VV rendszerbeli viselkedéséről

A fenti tudománytörténeti kitekintést azért tartom fontosnak, mert bizonyos fogalmak változatlanul, megkérdőjelezés nélkül öröklődnek elmélet-ről elméletre. Az addig axiómának tekintett állításokat esetenként felül kell bírálunk. Átfogalmazva munkahipotézisnek használhatjuk őket. Ilyen hipotézis az, hogy a mássalhangzók és a magánhangzók párhuzama teljesebb, mint gondoltuk. A V_1V_2 és C_1C_2 rendszertipológiai kezelése után nézzük

meg, hogy a konkrét rendszerek szintjén mennyire feleltethetők meg egymásnak.

6.1. Átjárás a két kategória között

Elsőként azt vizsgálom, milyen az átjárás a két-két csoport között, és hogy gyakori-e a diftongusból hosszú monoftongussá alakulás és ennek a fordítottja, a diftongizáció. Majd megvizsgálom, hogy ezzel párhuzamos folyamatok jellemzőek-e a mássalhangzó-kapcsolatokra is.

(6a) A magánhangzók

séma	jelenség neve	hangváltozás	példa
$V_1V_2 > V$:	Simitás (<i>smoothing</i>) = monoftongizáció	$eə > \varepsilon$:	<i>care</i> ‘törődni’
		$uə > ɔ$:	<i>poor</i> ‘szegény’
		$oi > ø$	néhány görög dialektusban ⁸

(6b)

séma	jelenség neve	hangváltozás	példa
$V > V_1V_2$	nagy mgh.-eltolódás	$/KA/^\circ i: > /KÚA/ a$	<i>mice</i> ‘egerek’
		$/KA/ u: > /KÚA/ au$	<i>house</i> ‘ház’
	diftongizáció	magyar dialektális $o: > ou, ø: > øy, e: > ei$	<i>pók, nő, szék</i>

(7a) A mássalhangzók C1C2 > C: (Cser 2001: 28)¹⁰

KÖZÉPIND MÁSSALHANGZÓ-ASSZIMILÁCIÓ		
SZANSZKRIT	PÁLI/PRÁKRIT	JELENTÉS
progresszív asszimiláció		
<i>supyate</i>	<i>suppati</i>	‘alszik’
<i>cakra</i>	<i>cakka</i>	‘kerék’
<i>ratri</i>	<i>ratti</i>	‘éjszaka’

⁸ A görög adat Schane-től (1995: 590) származik, konkrét példa nélkül.

⁹ Nagy magánhangzó-eltolódás (Great Vowel Shift), KA = középgangol, KÚA = korai újangol.

¹⁰ Cser (2001) könyv alakban is megjelent a Pázmány Péter Katolikus Egyetem kiadójánál. Számomra a disszertáció volt elérhető, a pontos oldalszámok érdekében arra hivatkozok.

<i>vipra</i>	<i>vippa</i>	‘brahmin’
<i>vajra</i>	<i>vajja</i>	‘mennydörgés’
<i>viklava</i>	<i>vikkava</i>	‘riadt’
<i>prajvalati</i>	<i>pajjalati</i>	‘meggyújt’
<i>atman</i>	<i>atta</i>	‘maga’
regresszív asszimiláció		
<i>karkaša</i>	<i>kakkasa</i>	‘érdes’
<i>carcari</i>	<i>caccari</i>	‘dal’
<i>arpita</i>	<i>appita</i>	‘megbízott’
<i>kharijuri</i>	<i>khajjuri</i>	‘datolyapálma’
<i>ulka</i>	<i>ukka</i>	‘meteor’
nincs változás		
<i>antara</i>	<i>antara</i>	‘belső’

(Az egyes betűknek a következő hangok felelnek meg: $y = j$, $c = tʃ$, $v = w$ $j = dʒ$, $ś = ʃ$)

(7b) (Szigetvári 1994: 198)

LATIN	OLASZ	JELENTÉS
fa[kt]um	fa[t:]o	‘tény’
pu[ŋk]tum	pu[nt]o	‘pont’
la[ps]um	la[s:]o	‘időtartam’
ne[ks]us	ne[s:]o	‘kapcsolat’
conce[pt]um	conce[t:]o	‘fogalom’

(7c) $C: > C_1C_2$

Séma	hangváltozás	körülmények
$C: > C_1C_2$	$[t^h:] > /ht/$	izlandiban az aspirált gemináta megvalósulása
DE A GEMINÁTÁK KÖZISMERTEN STABILAK (<i>geminata inalterability</i>)		

Láthatjuk, hogy míg a magánhangzókkal igen könnyű példákat találni mindkét irányú változásra, a mássalhangzóknál jóval jellemzőbb a geminátává alakulás. A gemináták stabilitásáról számos tanulmány szól (Goldsmith 1990: 80ff, Kirchner 2000). Azonban ha kis számban is, de van-

nak olyan jelenségek, amelyek valamiféle $C: \rightarrow C_1C_2$ változásként elemezhetők. A továbbiakban csak ezekkel az esetekkel foglalkozom. A (7c)-ben bemutatott izlandi példában tulajdonképpen nem változásról, hanem megfelelésről van szó. Míg szó elején az aspirált és nem aspirált zöngétlen zárhangok kontrasztívák, intervokalikusan egy nem aspirált gemináta és egy preaspirált zárhang áll szemben egymással. A preaspirált zárhangot [ht] mássalhangzókapcsolatnak elemzi több forrás is. Ladefoged – Maddieson (1994: 70) megállapítja, hogy ez a hang a zöngétlen aspirált *gemináta* realizációja. Goldsmith (1990: 297ff) párhuzamba állítja a diftongizációval, és komoly problémának tartja az egy gyökércsomópontos gemináta-elemzés számára.¹¹ Ha közös csomóponton lógna az összes jegy, nem tudna a két fél egymástól függetlenül változni. Ha ilyen esetekben nem egy, hanem két gyökércsomópontot kötünk a gemináta két vázpontjához (*skeletal slot*), akkor a gyökércsomópont elméletbeli kihasználtsága szenved csorbát. Kenstowicz (1994: 414) szintén az izlandi példát említi, mint ami kivétel a gemináták általános stabilitása (*geminate inalterability*) alól.

Az izlandi zárhangok disztribúciójánál gyengébb érv a jövevénytörzsekben bekövetkező hangváltozás. Nem egy rendszeren belül szerepelnek a megfeleltetendő hangok, valamint a hangváltozást a fonológiai folyamatokon kívül befolyásolhatja népetimológia vagy más kevésbé ismert tényező. Arabból átvett szó spanyolban az *alcalde* ‘bíró’ (az *al qadi* alakból származtatható). Az arab faringalizált (emfatikus) zárhangot tartalmaz ott, ahol a spanyolban egy mássalhangzó-kapcsolat jelenik meg ($d^f > ld$).¹² Nem rendelkezem megbízható forrással arra nézve, hogy ez csak szórványos jelenség-e vagy rendszeresen így vette át a spanyol az ilyen típusú hangokat.

Meggyőzőbb példa a japán fonotaktikájában található (Itô – Mester 1995). A japán szókincs erősen rétegzett. Tradicionálisan négy különböző morfémaosztályt különítenek el. A különböző rétegekre más-más fonotaktikai megszorítások jellemzők. A nyelv yamato rétegében (amely kb. az angolban a germán/angolszász alapszavaknak felel meg) érdekes, zöngés-séggel kapcsolatos megszorítások is találhatók. Ebben a rétegben nincs [p] csak [p:], viszont *[b:] sincs.¹³ A részleges gemináták pedig csak zöngések

¹¹ Az autoszegmentális fonológián belüli törekvés a fonológiai jegyek szerveződésének modellezése jegygeometria (feature geometry) segítségével. Erről az elméletéről részletesen beszámol Siptár (1994: 218ff) vagy Goldsmith (1990).

¹² Az adatra Kálmán László (szóbeli közlés) hívta fel a figyelmem.

¹³ [t] és [k] van, viszont az egész zöngés gemináta sor hiányzik.

lehetnek: [mb], *[mp]. A zöngétlen geminátákon és a részleges geminátákon kívül nincs más mássalhangzó-kapcsolat (tehát az úgy nevezett *prince nyelvek* közé sorolható, mint a (7a)-beli prákrit). Ebben az igen zárt rendszerben a hiányzó zöngés geminátákat megfeleltethetjük az ND típusú kapcsolatoknak.¹⁴

(8a)

*p	t	k	p:	*mp	t:	*nt	k:	*ŋk
b	d	g	*b:	mb	*d:	nd	*g:	ŋg

(8b)

	p:	*mp		t:	*nt		k:	*ŋk
*b:	mb		*d:	nd		*g:	ŋg	

A [p:] – [mb] párosítást az is támogatja, hogy a kormányzás-fonológiához és CVCV-elmélethez kapcsolódó elemelméleten belül vannak olyan törekvések, hogy a zöngésségért (L) és a nazalitásért (N) felelős elemet összevonjuk. Operátorként az újonnan definiált N elem nazalitást, fejként pedig zöngésséget adna a szegmentum melódiájához (Nasukawa 1998: 215ff). Így a két mássalhangzós tömb szerkezete könnyen levezethető lenne egymásból. A két szerkezet közti átjárhatóság megmagyarázná a (9) alatt található harmadik alternációt, amelyre Nasukawa elemzése előtt csak stipulatív megoldások születtek (i.m. 220ff):

(9)

šin + te (gerundium) → šinde ‘meghal’ (gerundiumos)

kam + te → kande ‘rág’

tob + te → tonde ‘repül’

A részleges gemináták helyelemeik megosztása miatt eleve szorosabb kapcsolatot feltételeznek, mint egy nem homorgán szekvencia. A magánhangzóknál is megfigyelhető egyes esetekben, hogy elkülönülnek azok a

¹⁴ Nincsenek ismereteim arról, hogy a szakirodalom ilyen funkcionális párnak tekinti-e őket. A disztibúciójuk és viselkedésük vizsgálata is alátámaszthatná vagy megcáfolhatná ezt a feltevést. Erre ez a dolgozat nem vállalkozik.

szerkezetek, amelyekben megosztott jegyek vannak (lásd $g\#$ disztribúcióját (2)-ben). Olyan diftongusok után nem fordul elő szó végén $[g]$, ahol nincs jegymegosztás: $[aɪ]$, $[ɔɪ]$, $[aʊ]$.¹⁵ A két előforduló diftongus $[eɪ]$ és $[əʊ]$ ábrázolható úgy, hogy van közös elemük ($e = [I.A]$, $ɪ = [_.I]$, illetve $ə = [_.A]$ $ʊ = [_.U]$).¹⁶

6.2. Implikációs viszonyok

A japán példa átvezet minket egy másik kérdéshez, vajon van-e implikációs viszony valamilyen irányban C és $C:$ között a nyelvekben. A japánban, mint láttuk, $[p:]$ van, de $*[p]$, azaz a rövid párja nincs. A zöngés zárhangoknak pedig gemináta párjuk nincs, hacsak nem a ND kapcsolatokat nem elemezzük annak. Vegyünk néhány példát más nyelvekből. A magyarban nincs monomorfémikusan $[v:]$, $[z:]$ (Siptár 1994: 186). Az olaszban a legtöbb mássalhangzó rövid- hosszú oppozícióban állhat intervokalikusan, kivételek az $[ʎ:]$, $[ts:]$, $[dz:]$, $[p:]$, $[ʃ:]$.¹⁷ Előttük hangsúlyos szótagban nem állhat hosszú magánhangzó pl. $*[o:ni]$, mert az elemzés szerint maximálisan két vázpontot elfoglaló rím már teljesen fel van töltve a rövid mag és a „kóda” mássalhangzó által.¹⁸ Szintén nincs rövid-hosszú szembenállás a $[z]$ esetében, az adatbázis alapján ennek a hangnak nincs hosszú párja. A zöngés obstruens sorból gyakran hiányzik a gemináta más nyelvekben is (például ógörög – Szigetvári Péter szóbeli közlése). Erre a jelenségre számos példát sorol fel Hayes – Steriade (2004), fonetikai alapú magyarázatot adva a hiányra. A lakban,

¹⁵ Ez a mintázat a nagyjából a többi mássalhangzóra is érvényes. Részletes elemzésbe itt nem bocsátkozom.

¹⁶ A vizsgált hangok elemfelépítése egy másik dolgozat témája lehetne. Ez egy igen szerteágazó probléma. Egy konkrét jelenséget ugyan megmagyarázhatunk azzal, hogy hozzá igazítjuk a hangok elem-összetételét, de ezzel más jelenségekre már meglévő megoldásokat ronthatunk el. A fenti példában az $[e]$ és $[ɪ]$ felépítése Harrist (1994: 115) követi. Ott ez a diftongus jegymegosztásos elemzést kap (pl. nyelvtörténeti okokból), de a két résztvevő hang egyikében az I operátor a másikban fej. A $[ə]$ elemzésére Harris nem az itt szereplő összetételt javasolta. Az itt megadott elemzésben az $[əʊ]$ diftongusban a fejként szereplő üres elem lenne a közös. Ennek az elemnek a státusza illetve egyáltalán a szükségessége tisztázatlan.

¹⁷ Az adatok egy internetes adatbázisból származnak (SAMPa). Az URL-t lásd a referenciáknál.

¹⁸ Kaye (1992) zárt szótagra vonatkozó gondolatmenetét terjesztettem ki a geminátát tartalmazó példákra.

dargiban és a tabaszaranban – mind a Kaukázusban beszélt dagesztáni nyelvek – pedig csak a szonoráns gemináták vannak (Trubeckoj 1939: 162).

A magánhangzóknál is jelentkezik ez az aszimmetria. Az ógörögben szinte az összes hosszú magánhangzónak van azonos minőségű rövid párja, kivétel az [ɔ:] és az [ɛ:], amelyekből csak hosszú van (Szigetvári Péter szóbeli közlés). Tehát itt is több hosszú magánhangzó van, mint rövid, csakúgy, mint az elzászi németben (vö. 5.1.). Ezek szerint a párhuzam ezen a szinten is fennáll a hosszú magánhangzók és a gemináták rendszerbeli viselkedése között. Ez a dolgozat nem vállalkozik ennél szisztematikusabb felmérésre. Számos, a témához szorosan kapcsolódó implikációs viszonyt érdemes még feltérképezni. Ezekről szól röviden a következő rész. A részletesebb kutatás meghaladja a dolgozat kereteit.

6.3. Implikációs viszonyok a CVCV-elméletben és kormányzásfonológiában

Lowenstamm (1996) CVCV vázból adódó állítása (vö. (4ab)), hogy ha egy nyelvben van hosszú magánhangzó, akkor gemináták is találhatóak. Nyilvánvaló ellenpéldának kínálkozik az angol, amire ki is tér a cikkben és virtuális geminátákat, azaz *fonológiailag gemináták* rövid mássalhangzókat feltételez ebben a nyelven is.

A rímdominancia elve (Rhyme-Dominant Principle) azt mondja ki, hogy ha egy nyelvben van elágazó kezdet, akkor zárt szótag is van: $\text{atra} \Rightarrow \text{anta}$ (Lowenstamm – Kaye 1985/1986). Továbbá, hogy ha van hosszú magánhangzó egy adott nyelvben, akkor zárt szótag is van.¹⁹ Ezek az állítások lényegében megelőlegezik Lowenstamm (1996) feltevését, de egy olyan elméletben, ahol elágazó konstituensek vannak. A V: esetében csak a szótagmag, az NC vagy C: esetében pedig csak a rím ágazik el, a szerkezetek tehát csak nagyon absztrakt szinten párhuzamosak.

6.4. C és C: disztribúciójáról

Utolsóként a C és C: disztribúcióját vizsgáljuk meg. Ismert tény, hogy a gemináták igen ritkák szó eleji pozícióban. Bizonyos források szerint csak a pattani malájban és a lugandában fordulhatnak elő ebben a helyzetben

¹⁹ Blevins (1995: 219) ellenpéldái a V.CCV $\rightarrow$ VC.CV implikációra a mazateko (*Mazateco*, Mexikóban beszélt nyelv), a V: $\rightarrow$ VC.CV implikációra a siona (*Siona*, Kolumbiában beszélt nyelv), fidszi (*Fijian*), mindkettőre ellenpélda a piraha (*Pirahã*, Brazíliában kb. 200 ember által beszélt törzsi nyelv) és az arabela (*Arabela*, Peruban beszélt nyelv).

(Ladefoged – Maddieson 1996: 93ff). Ez jellemző a részleges geminátákra is. Az angolban a *[əg#], [ənd#] mintázat szó elején megfordul, ott a [g] jelöltenebb, sőt [#nd] nem is fordul elő. Ez a tény önmagában nem jelent problémát a mássalhangzóstömb-elemzés számára, hiszen a pozíciótól függő jelöltség ettől függetlenül ismert jelenség.

6.5. A mássalhangzós tömb elhatárolásáról

Fontos viszont arra kitérni, hogy mely mássalhangzó-kapcsolatok tekinthetők tömbnek és miért. Kézenfekvőnek tűnnek a homorganikus, azaz jegyegosztásos szerkezetek. Azokat a kapcsolatokat is érdemes megvizsgálni, amelyek a kontúrszegmentumok vagy a másodlagos artikulációval rendelkező mássalhangzók között előfordulnak.²⁰ Az NT kapcsolatok „megfelelői” egyes nyelvekben a prenazalizált zárhangok. Az RT kapcsolatokból retroflex zárhangok jöhetnek létre például a skandináv nyelvekben (Hamann 2003), vagy egyes angol dialektusokban (Wells 1982: 408ff). Míg létezik laterális és nazális felpattanás is, ‘prelateralizált’ hangok nem ismertek (Ladefoged – Maddieson 1996: 202). Ez arra enged következtetni, hogy ez a két hangtípus nem áll olyan szoros viszonyban, mint a fenti párok. Az [l], [n], [r] típusú hangok abból a szempontból viszont egy osztályt alkotnak, hogy nem csak az őket követő obstruensekkel olvadhatnak össze, hanem az őket megelőző magánhangzóban is nyomot hagyhatnak. Sok angol dialektusban diftongusok jöttek létre [r] előtt (pre-r breaking), ez kisebb mértékben az [l]-re is igaz. Az [l] részben vagy teljesen vokalizálódhat, diftongust alkotva az öt megelőző magánhangzóval (pl. cockney angol, [kɪɫ] → [kɪo]). Az [n] nazalizált magánhangzót hátrahagyva „eshet ki” leníciós folyamatokban: *twenty* [twɛʔi] (Harris 1994: 221). Mindez arra mutat, hogy konkrét rendszerek részletes vizsgálata szükséges ahhoz, hogy esetleg mássalhangzós egységgé nyilvánítsunk felszíni szekvenciákat.

Konklúzió

A dolgozat arra kereste a választ, érdemes-e egy látszólagos „jelöltségi” probléma miatt átértékelni egyes mássalhangzó-kapcsolatok státuszát. A válasz nem egyértelmű, hiszen konkrét nyelvek alapos elemzése után mond-

²⁰ A kontúrszegmentum persze elemzésfüggő objektum. Viszont olyan nyelvek esetében, ahol például [tʃ] vagy [nd] előfordul szó elején, zárt szótag azonban nincs, egyértelműen összetett szegmentumként szokás elemezni ezeket a hangokat.

hatjuk csak ki, hogy járható-e ez az út. Az általam áttekintett tipológiai szakirodalom nem ad pozitív választ, de a nyelvi példák (pl. japán, angol, izlandi) amellet szólnak, hogy bizonyos jelöletlen mássalhangzó-kapcsolatoknak érdemes olyan reprezentációt adnunk, amely az egység voltukat is kiemeli. Fontos, hogy szisztematikusan keressük meg a magánhangzók és mássalhangzók szerkezeti párhuzamát alátámasztó adatokat. Láthattuk például, hogy mássalhangzó-kapcsolatok létrejötte kevésbé gyakori, mint a diftongizáció, de nem példátlan. A magánhangzók és mássalhangzók közti párhuzam ugyanakkor nem lehet teljes, hiszen a magánhangzók az „engedélyezők”/szótagmagok a legtöbb elméletben. Ezen kívül számos jelenségben tipikusan a magánhangzók érintettek: hangsúly, tonális folyamatok, „távhasonulások”. Ez a dolgozat elindult ezen a felvázolt úton, de nyilvánvaló, hogy számos kérdés megválaszolatlan maradt. Az alátámasztó adatok körének bővítésén túl konkrét reprezentációs javaslatokkal is kívánok foglalkozni. Egy ilyen természetű kutatás messze meghaladja a jelen dolgozat kereteit.

HIVATKOZÁSOK

- Blevins, Juliette 1995: Syllable in Phonological Theory, in: John A. Goldsmith szerk.: *The Handbook of Phonological Theory*, Cambridge, Mass., Oxford: Blackwell. 206–244.
- Charette, Monik 1990: Licence to Govern, *Phonology* 7, 233–253
- Cyran, Eugeniusz szerk. 1998: *Structure and Interpretation: Studies in Phonology*, PASE Studies & Monographs 4. Lublin: Wydawnictwo Folium.
- Cyran, Eugeniusz 2003: *Complexity Scales and Licensing in Phonology*, doktori disszertáció, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Cser András 2001: *A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése*, doktori disszertáció, ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport, Budapest.
- Dienes, Péter – Szigetvári Péter 1999: *Repartitioning the skeleton: VC phonology*, kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, (<http://seas3.elte.hu/szigetva/papers.html>)
- Goldsmith, John A. 1990: *Autosegmental and Metrical Phonology*, Oxford, Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Hamann, Silke 2003: *The Phonetics and Phonology of Retroflexes*, doktori disszertáció, Utrecht: LOT Press.

- Harris, John 1990: Segmental Complexity and Phonological Government, *Phonology* 7, 255–300.
- Harris, John 1994: *English Sound Structure*, Cambridge Mass., Oxford: Blackwell.
- Harris, John 1997: Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralisation, *Phonology* 14, 315–370.
- Hayes, Bruce – Donca Steriade 2004: Introduction: the phonetic bases of phonological markedness, in: Bruce Hayes, Robert Kirchner – Donca Steriade szerk. *Phonetically Based Phonology*, Cambridge: Cambridge University Press. 1–34.
- Hockett, Charles F. 1955: *A manual of phonology*, Baltimore: Waverley Press.
- Itô, Junko – Armin Mester 1995: Japanese Phonology, in: John A. Goldsmith szerk.: *The Handbook of Phonological Theory*, Cambridge, Mass., Oxford: Blackwell. 817–838.
- Kaye, Jonathan 1992: Do you believe in magic? The story of s+C sequences *SOAS Working Papers in Linguistics & Phonetics* 2, 293–313.
- Kenstowicz, Michael 1994: *Phonology in Generative Grammar*, Cambridge, Mass., Oxford: Blackwell.
- Kirchner, Robert 2000: Geminate inalterability and lenition, *Language* 76/3, 509–545.
- Lass, Roger 1984: *Phonology: an introduction to basic concepts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ladefoged, Peter – Ian Maddieson 1996: *The sounds of the world's languages*, Oxford: Blackwell.
- Lindau, Mona, Kjell Norlin és Jan-Olof Svantesson 1985: Cross-linguistic differences in diphthongs, *UCLA Working Papers in Phonetics* 61, 40–44.
- Lowenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, Durand, Jaques – Bernard Laks szerk.: *Current Trends in Phonology: Models and Methods*, European Studies Research Institute, University of Salford Publications.
- Lowenstamm, Jean – Jonathan Kaye 1985/1986: Compensatory lengthening in Tiberian Hebrew, Leo Wetzel és Engin Sezer szerk.: *Studies in Compensatory Lengthening*, Dordrecht: Foris. 97–132.
- Maddieson, Ian 1984: *Patterns of sounds*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Nádasdy, Ádám 1994: Partially-stressed syllables and ‘unstable’ /ɪ/ in English, *The Even Yearbook* 1994: 57–86.
- Nasukawa, Kuniya 1998: An integrated approach to nasality and voicing, in: Cyran 1998: 205–225)
- Rebrus, Péter 2000: Kormányzási fonológia kormányzás nélkül, in: Szécsényi Tibor szerk.: *Lingdok 1. Nyelvész-Doktoranduszok Dolgozatai*, Szeged: JATE Press. 23–41.
- Rebrus, Péter 2002: *Morfofonológiai jelenségek. Magyar tő- és toldalékváltozások CV fonológiai keretben*, PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Rebrus, Péter – Trón Viktor 2002: A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására, in: Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5, Szeged: SZTE, 17–63.
- Rowicka, Grażyna 1998: The audibility and visibility of Mohawk ghosts, in: Cyran 1998: 247–260.
- SAMPA (Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet)
<http://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/home.htm>
- Schane, Sanford A. 1995: Diphthongization in Particle Phonology, in: Goldsmith szerk.: *The Handbook of Phonological Theory*, Cambridge, Mass., Oxford: Blackwell. 586–608.
- Scheer, Tobias 1998: Governing domains are head-final, in Cyran 1998: 261–285.
- Siptár, Péter 1994: A mássalhangzók, in: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális Magyar Nyelvtan* 2, *Fonológia*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 183–272.
- Steriade, Donca 1997: *Phonetics in Phonology: the case of laryngeal neutralization*, kézirat, UCLA.
- Szigetvári Péter 1994: Coronal, velar and why they are special, *The Even Yearbook* 1994: 185–224.
- Szigetvári Péter 1999: *VC Phonology: a theory of consonant lenition and phonotactics*, kiadatlan PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, (<http://seas3.elte.hu/szigetva/papers.html>)
- Tóth Marianna 2002: *Clustering sounds of English in CV and VC Phonology*, szakdolgozat, Angol Nyelvészeti Tanszék, ELTE, Budapest.
- Trubeckoj, N. S. 1939: *Grundzüge der Phonologie*, angol fordítás: Christiane A. M. Baltaxe 1969: *Principles of Phonology*, Berkeley: University of California Press.
- Wells, John C. 1982: *Accents of English*, Cambridge: Cambridge University Press.